परामवात्परिकुपितेन भूभृता
प्रदेशिताः प्रचुरबला बलाधिपा।
समुद्ययुस्तमुपरितोरणास्थितं
शरावलीविरचितदूरदुर्दिनाः॥ ॥१३॥

सोवशे करणान्तरे" इति मेदिनी। तथा विशलो य उलूको भारतयोधविशेष-स्तद्रूपः सार्थः सयालो यत्र तत्। "उलूकः स्यात् काकारातिविन्द्रे भारतयोधिनि" इति हेमचन्द्रः। तथा सद्योविच्छिन्ना विद्राविता गुल्माः सेना सैन्यरक्षणं वा यत्र तत्। "गुल्मः सेनाघट्टभिदोः सैन्यरक्षणकभिदोः" इति मेदिनी। तथा चपिता रूपास्तरव इव यत्र तत् अन्यस्मिन् गहने तरवस्तिष्ठन्ति। तथा पुंसः चद्रतां नीतः पुन्नागानां पुरुषश्रेष्ठानां पूगः समूहो यत्र तत्। "स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः। सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः" इत्यमरः। तथा भग्ना झटिति नुन्नाः पातिता भग्ना यस्य तादृशः कर्णोराधेयो यत्र तत्। तथा प्रमथितं विपुलं महत् श्रियः सम्पत्तेः फलं सौन्दर्यरूपं यत्र तत्। तथा धूतं पूर्वं सगर्वविक्रमेण कम्पितं धात्रीचक्रं भूमण्डलं येन तत्। "धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातरि" इति मेदिनी। अस्मिन् पक्षे अरिगहनमिति लुप्तोपमा। स्रग्धरावृत्तम्॥ १२॥

परामवादिति। पराभवात् वाटिकाभङ्गरूपात् धर्षणात् परिकुपितेन अत्यन्तक्रुद्धेन भूभृता राज्ञा रावणेन प्रदेशिताः प्रेरिताः तथा प्रचुरं प्रभूतं बलं सामर्थ्यं सैन्यं वा येषां ते बलाधिपा राक्षससेनापतयः शरावल्या बाणपरम्परया विरचितं दूरमत्यन्तं दुर्दिनं दुर्दिनवदन्धकारं यैस्तादृशाः सन्तः उपरि तोरणास्थितं बहिर्द्वारोपरितिष्ठन्तम्। "तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्" इत्यमरः। तं हनूमन्तं समुद्ययुः प्रापुः समुल्लङ्घ्य यथा तथा ययुरिति वा।

पक्षे पराभवात् सेनाविनाशरूपात् परिकुपितेन भूभृता दुर्योधनेन प्रदेशिता बलाधिपा भीष्मादयः उ इति पादपूरणे रोषोक्तौ वा। "उ सम्बोधनरोषोक्त्योरनुकम्पानियोगयोः पदपूरणे च पादपूरणेऽपि च दृश्यते" इति मेदिनी। परितः समन्तात् रथस्थितं लघुहस्तत्वात् रथाङ्गैः सर्वैः सह युद्धान्तमित्यर्थः तमर्जुनं समुद्ययुः अन्यत् समानम्। रुचिरावृत्तं लक्षणमुक्तं प्राक्॥१३॥

उदायुधैर्व्यरुचदसौ पताकिभि-
र्विरोधिभिर्मृधभुवि कोष्ठकीकृतः।
तडिच्छटाद्युतिजटिलैर्बलाहकै-
र्बलाकिभिर्वृत इव विन्ध्यभूधरः ॥१४॥

परोज्झितानपि परमर्मभेदिनः
सपत्रिणस्तृणमिव चिन्तयन् क्षणात्।
व्यलोडयद्रणभुवि वैरिमण्डलं
मदोत्कटो गज इव पल्वलं बली ॥१५॥

उदायुधैरिति। असौ हनूमान् पक्षेऽर्जुनः मृधभुवि युद्धभूम्याम् उदायुधैरुत्थापितप्रहरणैः तथा पताकिभिः सध्वजैर्विरोधिभिः शत्रुभि. कोष्ठकीकृतः मध्यगतीकृतः वेष्टित इत्यर्थः। "कोष्ठः कुसूले चात्मीये मध्ये कुक्षौ गृहस्य च" इति मेदिनी। ततः स्वार्थिकः कप्रत्ययः। तादृशः सन् तडिच्छटानां विद्युद्दाम्नां द्युतिभिः कान्तिभिर्जटिलैः जटायुक्तैरिव व्याप्तैरित्यर्थः। इदम् उदायुधैरित्यस्य प्रतिबिम्बनम्। तथा बलाकिभिर्बकपङ्क्तिसहितैः। इदं पताकिभिरित्यस्य प्रतिबिम्बनम्। "बलाका बकपङ्क्तिः स्याद्बलाका बिसकण्ठिका। बलाकां कामुकीमाहुर्बलाकस्तु बको मतः" इति शाश्वतः। तादृशैर्बलाहकैर्मेघैर्वृतो विन्ध्यभूधर इव व्यरुचत् शुशुभे। अत्रेवशब्दस्योपमानोत्तरत्वाभावान्नोपमा किन्तूत्प्रेक्षा तथा च शत्रवस्तस्य किञ्चिदप्यपकर्तुं न शक्ता इति वस्तु ध्वन्यते ॥ १४ ॥

परोज्झितानिति। स बली बलवान् हनूमान् पक्षेऽर्जुनः परैः शत्रुभिरुज्झितान् क्षिप्तान्। अपिर्भिन्नक्रमे। परस्य मर्मभेदिनोऽपि पत्रिणो बाणान् तृणमिव चिन्तयन् तृणवदसारान् मन्वानः सन् रणभुवि युद्धभूम्यां मदोत्कटो मदकलो गजः पल्वलमल्पसर इव वैरिमण्डलं रिपुकुलं क्षणात् उत्सवात् न तु भयात्। "क्षण उद्धव उत्सवः" इत्यमरः। व्यलोडयत् विगाहितवान्। उपमा ॥ १५ ॥

निरन्तरशरव्रातितिरोहितदिगन्तरः।
ससैन्यपूरः परितः प्रापदश्वस्तमाहवे ॥१६॥

विकलितरथवंशं मङ्क्षुभग्नाक्षभावात्
प्रमथितबलनाथं रुद्धभीष्मप्रभावम्।
क्षपितकृपकृपाणं तत्तदाकर्णकृष्ट-
स्फुरितविपुलचापं सस्मसैन्यं धुनोति ॥१७॥

निरन्तरेति। परितः समन्तात् निरन्तरशरव्रातैः लघुहस्ततया अनवरतक्षिप्तबाणपरम्पराभिस्तिरोहितं दिशामन्तरमवकाशो येन सः तथा सैन्यानां पूरेण प्रवाहेण समूहेनेत्यर्थः सह वर्तमानः ससैन्यपूरः यद्वा परितः सैन्यैः पूरयतीति सैन्यपूरः स प्रसिद्धः अक्षः तन्नामा रावणपुत्रः आहवे युद्धे तं हनूमन्तं प्रापत्।

पक्षे दक्षो युद्धकुशलः स पूर्वं पराभूतः सैन्यपूरः सैन्यसमुदायः आहवे तमर्जुनं परितश्चतुर्दिक्षु प्राप अवेष्टत द्वन्द्वयुद्धेनाजेयं तं मत्वा सर्वे मिलित्वा परितोऽवरुध्य युयुधुरित्यर्थः शेषं तुल्यम् ॥ १६ ॥

विकलितेति। स हनूमान् तदा क्षपिता त्यक्ता कृपा दया यैस्तादृशाः कृपाणाः खड्गा यत्र तादृशमपि तथा आकर्णकृष्टाः कर्णसमीपपर्यन्तमाकृष्टाः स्फुरिताश्चलिता विपुलाश्चापा धनूंषि यत्र तथाविधमपि। एतद्विशेषणद्वये अपिकारो बोध्यः सङ्गतत्वात् भीषणकृपाणचापादिभिरतितरां युक्तमपीत्यर्थः तत्सैन्यं राक्षसबलं धुनोतिस्म क्षोभयामास। क्षोभप्रकारं विशेषणैर्दर्शयति किम्भूतं मङ्क्षु झटिति भग्नः पराजितः विनाशित इत्यर्थः अक्षस्तन्नामा रावणपुत्रो यत्र तत्तथा तस्य भावो मङ्क्षुभग्नाक्षभावस्तस्मात् विनाशिताक्षकुमारत्वादित्यर्थः विकलिता विकलतां नीताः भग्ना इत्यर्थः रथानां वंशाः केतवो यत्र तत् तथा प्रमथिता वज्रमुष्टिशिलादिभिर्विनाशिता बलनाथाः सेनापतयः प्रहस्तपुत्रादयो यत्र तत् तथा रुद्धो निवारितो भीष्मो भयङ्करः प्रभावो राक्षसानां प्रतापो यत्र तत्। भग्नाक्षभावादित्यत्र भग्नाक्षमारादिति भीष्मप्रभावमित्यत्र भीष्मप्रचारमिति क्वचित् पाठः, अर्थः सुगमः।

निबद्धवैरं सृजता शिलीमुखान्
प्रवर्तितानल्पतरास्त्रतेजसा।
स राजपुत्रेण जितेन्द्रतेजसा
न्यरोधि दुर्योधन उद्यतोऽपि सन् ॥१८॥
विपक्षवीरैः समितिं प्रवेशितः
समीक्ष्य राजानमसौ सुरद्विषाम्।

पक्षे सोऽर्जुनः तदा कर्णेन राधेयेन क्लिष्टः स्फुरितो विपुलश्चापो यत्र तादृशमपि युद्धमत्यरक्षणाथमपीत्यर्थः तत्सैन्यं दुर्योधनबलं धुनोतिस्म यतः भङ्गस्तु तत्क्षणात् भग्नोऽक्षोरथावयवविशेषो यत्र तस्य भावात्। "अक्षो रथस्यावयवे पाशकेऽप्यक्षमिन्द्रियम्" इति शाश्वतः। विकलितरथवंशं तथा प्रमथितबलनाथं तथा क्षतः सङ्कोपितो भीष्मस्य गाङ्गेयस्य प्रभावो यत्र तत् तथा क्षपितो भग्नः कृपस्य हताश्वसारथेरथादवप्लुत्य खड्गेन योद्धुकामस्य शारत्वतस्य कृपाणो यत्र तत् ॥ १७ ॥

निबद्धेति। निबद्धं भ्रातृवधामर्षाद्गाढ़ं वैरं यत्र तद्यथा तथा शिलीमुखान् बाणान् सृजता विक्षिपता तथा प्रवर्तितम् अनल्पतरं बहुतरम् अस्त्राणां तेजो बलं येन स तथा तेन तथा जित इन्द्रो येन तादृशं तेजः सामर्थ्यं यस्य स तथा तेन इन्द्रजिन्नाम्नेत्यर्थः राज्ञो रावणस्य पुत्रेण मेघनादेन दुर्दुष्टं प्रभो-रनादिष्टत्वादिन्द्रितमिर्थः यत् योधनं युद्धं तत्र उद्यतः उद्युक्तः सन्नपि। अपि-र्भिन्नक्रमे वा क्रिययान्वेति। स हनूमान् न्यरोधि अपि ब्रह्मदत्तपाशास्त्रेण निबद्धोऽपि युद्धेन समस्तराक्षसजयसमर्थोऽपि ब्रह्मदत्तपाशास्त्रमर्यादारक्षणार्थं रावणदर्शनार्थञ्च बद्धोऽपि बभूवेत्यर्थः। दुर्योधनो दुष्टयोद्धा इति प्रथमान्तो वा।

पक्षे जितेन्द्रतेजसा खाण्डवदाहे सङ्कोचितेन्द्रप्रभावेण राजपुत्रेणार्जुनेन उद्यतः सन्नपि साटोपं युद्धं कुर्वन्नपि दुर्योधनोन्यरोधि पराजितः। शेषं तुल्यम् ॥ १८ ॥

विपक्षेति। असौ हनूमान् विपक्षवीरैरिन्द्रजित्प्रभृतिभिः समितिं सभां

धरात्मजानिग्रहणप्रतिक्रिया
निवेदितार्थैर्वचनैरकोपयत् ॥१९॥

ततो हनूमान् विजयाङ्गभूतः
स्वरेण घोरेण नदन् परेषाम् ।
लाङ्गूललग्नेन हुताशनेन
ददाह लङ्कामिव चित्तवृत्तिम् ॥२०॥

प्रवेशितः पाशास्त्रेण बद्धा सभां नीतः सन् सुरद्विषां राक्षसानां राजानं समीक्ष्य तं धरात्मजायाः भूमिपुत्र्याः सीतायाः यत् निग्रहणं रावणकर्तृको निग्रहः तस्य या प्रतिक्रिया प्रतीकारस्तत्र विषये निवेदितौ बोधितौ ऽर्थौ येषां तादृशैर्वचनैरकोपयत् रामदूतो हनूमानहं सीतान्वेषणार्थमत्रागतः सीता चाशोकवनिकायां बद्धा दृष्टा तत्प्रतिक्रियार्थं मया वनभङ्गादिकं किञ्चित् कृतं संप्रति सीता रामाय विसर्ज्यतां नचेद्रामः स्वयमागत्य समस्तराक्षस-विनाशं करिष्यतीत्यादिवाक्यैरावणं कुपितं चकारेत्यर्थः ।

पक्षे समितिं युद्धम् असौ अर्जुनः सुरद्विषाम् असुरांशसम्भूतानां धरात्मजा यज्ञवेदिसम्भवा द्रौपदी निग्रहणं केशाम्बराकर्षणादिरूपम् । अन्यत् समानम् । "समितिः समवेतार्थे सभायामपि सङ्गरे" इति विश्वः ॥ १९ ॥

तत इति । ततोऽनन्तरं दूतत्वादवध्यस्याप्यस्य लाङ्गूलदाहरूपो दण्डो· विधेय इति रावणादेशानन्तरमित्यर्थः विजयस्य रामकर्तृकराक्षसकुलपरा-जयस्य अङ्गभूतश्चिह्नभूतः राक्षससैन्यवधादिना अवश्यम्भाविरामविजयसूचक इत्यर्थः हनूमान् घोरेण भयङ्करेण स्वरेण नदन् सन् सिंहनादं कुर्वन्नित्यर्थः लाङ्गूललग्नेन राक्षसैर्दत्तेन पुच्छस्थितेन हुताशनेन वह्निना परेषां राक्षसानां चित्तवृत्तिमिव मनोरथमिवेत्युत्प्रेक्षा लङ्कां ददाह भस्मीचकार ।

पक्षे विजयस्यार्जुनस्य अङ्गभूतः अस्य कपिध्वजत्वात् केतुरूपो हनूमान् घोरेण स्वरेण नदन् सन् पूर्वं लाङ्गूललग्नेन हुताशनेन लङ्कामिव परेषां दुर्यो-धनादीनां चित्तवृत्तिं जयमनोरथं ददाह विनाशयामास हनूमतो घोरस्वरं श्रुत्वा भीतैः शत्रुभिर्जयाशा परित्यक्तेत्यर्थः । उपमा ॥ २० ॥

एवं प्रकाशीकृतवीर्यसम्प-
द्धरेः कुमारो हरिदश्वकल्पः ।
विरोधिनां मूर्ध्नि निधाय पादं
यशोऽच्छमुष्णीषमिव व्यमुष्णात् ॥२१॥
प्रभाविनोदी प्रबलाम्बुराशे-
र्विलङ्घनाल्लब्धजयोत्तरश्रीः ।
नृपप्रियोपायनरत्नहारी
पुनः समयाय तदात्मवर्गैः ॥२२॥

एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण प्रकाशीकृता वीर्यसम्पत् सामर्थ्यातिशयो येन सः तथा हरिदश्वकल्पः सूर्यवत् तेजस्वीत्युपमा । "भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्व-हरिदश्वोष्णरश्मयः" इत्यमरः । हरेर्वायोः कुमारो हनूमान् विरोधिनां राक्षसानां मूर्ध्नि शिरसि पादं निधाय चरणमिवार्पयित्वा । प्रतीय-मानोत्प्रेक्षा । उष्णीषहरणस्य नितान्तापमानसूचकत्वादिति भावः तेषां अच्छं निर्मलं यशो व्यमुष्णात् विशेषेणापजहार । काकाक्षिन्यायादनुषङ्गाद्वा विरोधिनामित्यस्य यश इत्यनेनाप्यन्वयः । अलोपमाप्रतीयमानोत्प्रेक्षावाच्योत्-प्रेक्षाणां निरपेक्षतया स्थितत्वात् संसृष्टिः ।

पक्षे हरेरिन्द्रस्य कुमारो विरोधिनां दुर्योधनादीनां अच्छं यश इव उष्णीषं व्यमुष्णात् मदर्थं शत्रूणां वसनमानयनीयमित्युत्तरावाक्यमनुस्मृत्य गान्धर्वा-स्त्रेण मोहितानां शत्रूणां विचित्रवसनरचितमुष्णीषं जहारेत्यर्थः उष्णीषमिति जात्याश्रयणादेकवचनम् । शेषंतुल्यं यश इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ २१ ॥

प्रभेति । प्रभायाः स्वलाङ्गूलस्थवह्निज्वालाया विनोदी समुद्रजले मज्जनेन निर्वापकः तथा लब्धो या जयस्तेन उत्तरा उत्कृष्टा जयोत्तरा जयप्रधाना वा श्रीर्यस्य सः तथा नृपप्रिया सीता तस्या यत् उपायनरत्नं तद्दत्तं रामाय देयं शिरोमणिरूपं तद्धरतीति तादृशो हनूमान् प्रबला महान्

ततः समग्राङ्गदहेमकुण्डलाः
समेत्य सर्वे कृतमन्त्रनिश्चयाः ।
कृतार्थभावान्मधुरोचितश्रियः
क्षमापतेस्ते पुरतोऽवतस्थिरे ॥२३॥

उपकारगुणाज्ञेन राज्ञा तद्विहितस्तदा ।

योऽम्बुराशिः समुद्रस्तस्य विलङ्घनात् विलङ्घनं प्राप्य । यज्जगर्भत्वात् पवनौ । तदात्मवर्गैस्तैरात्मीयसमूहै रङ्गदादिभिरित्यर्थः पुनः समेयाय सङ्गतोऽबभूव ।

पक्षे प्रभाविनः प्रतापयुक्तस्यापि दीप्तं शस्त्रपरिच्छदादिभिरुज्ज्वलं बलं शत्रुसैन्यमेव अम्बुराशिः अन्यैरलङ्घ्यत्वात् समुद्रस्तस्य विलङ्घनात् अतिक्रम-णाद्धेतोः लब्धो जयो येन तादृशस्य उत्तरस्य विराटतनयस्य शौर्यसम्पौ-र्यस्मात् सः तथा नृपस्य विराटस्य यत् प्रियोपायनं शत्रुपराजयरूपाभीष्टलाभ-स्तदेव आह्लादकत्वाद्रत्नं तद्धारी तन्निवेदक इत्यर्थः अर्जुनः तैरात्मवर्गैर्युधिष्ठिरा-दिभिः पुनः समेयाय ॥ २२ ॥

तत इति । ततो हनूमदागमनानन्तरं ते सर्वे वानराः समेत्य मिलित्वा कृतो मन्त्रस्य मन्त्रणाया निश्चयो यैस्तादृशाः सन्तः । मन्त्रस्तु रावणादिकं हत्वा सीतां गृहीत्वा श्रीरामसमीपे गन्तव्यमिति बहुभिरुक्ते सीतान्वेषणे नियुक्ता-नामस्माकं न सीतानयनेऽधिकारस्तस्मात्तद्वार्तैव सम्प्रति प्रापणीयेति जाम्बवता कथितं तदेव सर्वैः स्थिरीकृतमिति । क्षमापते रामस्य पुरतोऽग्रे ऽवतस्थिरे उपस्थिताः किम्भूताः कृतार्थभावात् विहितसीतान्वेषणरूपप्रयोजनत्वात् समग्रः सप्रतिभः अङ्गदो वालिपुत्रः हेमकुण्डलो वानरविशेषश्च येषां ते तथा मधु राति ददातीति मधुरं मधुवनं तत्रोचिता श्रीर्येषां ते अङ्गदादेशात् रक्षक-दधिमुखमवज्ञाय विहितमधुपानादिका इत्यर्थः ।

पक्षे ततोऽर्जुनागमनानन्तरं ते सर्वे युधिष्ठिरादयः समग्राणि सम्पूर्णानि अङ्गदानि केयूराणि हेमकुण्डलानि च येषां ते तथा कृतमन्त्रनिश्चयाः इतःपर-मेवं कर्तव्यमिति विहितमन्त्रणावधारणाः तथा कृतार्थभावात् मधुरा मनोज्ञा उचिता योग्या च श्रीर्येषां तादृशाः सन्तः समेत्य क्षमापतेर्विराटस्य पुरतो-ऽवतस्थिरे ॥ २३ ॥

केलीकलहसंवृत्तप्रहारोऽपि स चक्षमे ॥२४॥

दृष्ट्वैव चूडामणिशोभिनस्तां-
स्तच्छक्तिसम्पादितभूरिकार्यः ।
सम्भावयामास चिरं नरेन्द्रः
श्रुतप्रियोदन्तनितान्तहृष्टः ॥२५॥

उपकारीति । उपकारः सीतावार्तानयनरूपो यो गुणस्तं जानातीति तेन राज्ञा सुग्रीवेण तैर्हनूमदादिभिर्विहितः अतः सः केलीकलहेन क्रीडाविवादेन संवृत्तः प्रवृत्तः प्रहारोऽपि मधुवनरक्षकदधिमुखादिवानरैर्व्याघातोऽपि तदा चक्षमे क्षान्तः ।

अथ उपकारगुणज्ञेन वर्षमेकमाश्रयदानरूपगुणं स्मरता राज्ञा युधिष्ठिरेण तदा उत्तरविजयवार्ताश्रवणकाले तेन विराटेन विहितः सः कस्यां पाशक्रीडायां यः कलहस्तत्र संवृत्तः प्रहारोऽपि अक्षेण ललाटे ताडनमपि चक्षमे अहो मत्पुत्रेणोत्तरेण कौरवसैन्यान्यपि जितानीति मुहुर्मुहुः कथयता विराटेन बृहन्नला यस्य यन्ता स कथं न विजेष्यत इति कथयन् युधिष्ठिरः क्रोधात् पाशकेन ललाटे ताडितस्तस्य ताडनं पतद्रक्तमपि उपकारस्मरणात्तेन सोढमित्यर्थः । अत्र प्रहारक्षमां प्रति उपकारगुणज्ञत्वस्य विशेषणगत्या हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥ २७ ॥

दृष्ट्वेति । नरेन्द्रो रामः चूडामण्या सीतायाः शिरोरत्नेन शोभन्त इति तादृशान् प्रत्ययार्थमानीतसीताशिरोरत्नरूपाभिज्ञानानित्यर्थः तान् हनूमदादीन् दृष्ट्वैव चिरं सम्भावयामास अहो महत् कार्यं युष्माभिः कृतमिति सम्भावयामास किम्भूतः तेषां शक्त्या सम्पादितं भूरि महत् कार्यं सीतावार्तानयनरूपं यस्य सः तथा श्रुतो यः प्रियायाः सीताया उदन्तो वृत्तान्तस्तेन नितान्तहृष्टः अतिसन्तुष्टः ।

अथ तेषां युधिष्ठिरादीनां शक्त्या सम्पादितानि भूरीणि बहूनि कार्याणि शत्रुभ्यगोप्रत्याहरणादीनि यस्य तादृशो नरेन्द्रो विराटः श्रुत उत्तरमुखात् ज्ञातो यः प्रियः उदन्तः नैते कङ्कादिनामकाः सामान्याः किन्तु अज्ञातवासस्थिताः पाण्डवा एवेति वृत्तान्तस्तेन नितान्तहृष्टः सन् चूडामणिभिः शोभिनः

प्रभञ्जनस्य द्विषतां जिष्णोरात्मोद्भवस्तदा।
सत्कृत्य सुहृदां मध्ये राज्ञा दत्तोत्तरो बभौ ॥२६॥
सदुत्तरोदारगुणः सन्तोषितहरीश्वरः।
रेजे सौभद्रताविष्टः कामदेव इव श्रिया ॥२७॥

इति राघवपाण्डवीये महाकाव्ये षष्ठः सर्गः।

शोभमानान् एतदुपलक्षणं प्रभाते स्नातानलङ्कृतान् नृपासनमधिरूढांश्च तान् युधिष्ठिरादीन् दृष्ट्वैव चिरं सम्भावयामास अहो महत् भाग्यं मे यत् पाण्डवा भवन्तोऽत्राज्ञातवासमुषिता इत्यादिना सन्तोषयामासेत्यर्थः ॥ २५ ॥

प्रभञ्जनस्येति। द्विषतां जिष्णोः प्रभञ्जनस्य वायोरात्मोद्भवः पुत्रो हनूमान् तदा राज्ञा रामेण सुग्रीवेण वा सुहृदामङ्गदादीनां मध्ये सत्कृत्य दत्तम् उत्तरं साधु साधु धन्योऽसि येन त्वयातिदुःसाध्यमप्येतत् कर्म कृतमिति प्रतिवचनं यस्मै तादृशः सन् बभौ।

पक्षे द्विषतां प्रभञ्जनस्य जेतुर्जिष्णोरर्जुनस्य आत्मोद्भवः पुत्रोऽभिमन्युः तदा यदार्जुनो नाट्यमकार तस्मिन् काले इत्यर्थः राज्ञा विराटेन सुहृदां मध्ये सत्कृत्य दत्ता उत्तरा तन्नाम्नी स्वकन्या यस्मै तादृशः सन् बभौ ॥ २६ ॥

सदुत्तर इति। सन् शोभमानो विद्यमानोवा उत्तर उत्कृष्टः उदारोमहान् गुणो यस्य सः। एकार्थेन सदादिविशेषणत्रयेण गुणस्यात्युत्कृष्टत्वं प्रतिपादितम् तथा सीतावार्तानयनेन सन्तोषितो हरीश्वरो वानरराजः सुग्रीवोयेन सः तथा भद्रतया आविष्टोयुक्तोऽसौ हनूमान् श्रिया सम्पादितप्रभुकृत्यत्वात् सौमनस्यसम्पत्त्या अथच शोभया कामदेव इव कन्दर्प इव एतत्काव्यकारयितृ-कामदेवनृप इव वा रेजे शुशुभे।

पक्षे सन् सदृशत्वात् शोभमान उत्तरायाः स्वपत्न्या उदारो गुणो यस्मिन् सः तथा सन्तोषितो हरिर्मातुलः ईश्वरो राजा युधिष्ठिरश्च येन सः तादृशः सौभद्रताविष्टः सुभद्रातनयत्वं प्राप्तोऽभिमन्युः श्रिया कामदेव इव रेजे। उपमालङ्कारः ॥ २७ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां कपाटविपाटिका-ख्यायां राघवपाण्डवीयमहाकाव्यटीकायां षष्ठः सर्गः।

सप्तमः सर्गः ।

अथ नृपतिरुपेत्य मित्रवर्गै-
र्हरिबलभद्रमुखैः प्रणीतमन्त्रः ।
अवगतरिपुरात्मचक्रवृद्ध्या
निजविजयोचितयत्नमन्वतिष्ठत् ॥१॥
ततो युगान्तक्षुभिताब्धिकल्पाः
स्वभारभुग्नोरगराजकण्ठाः ।

अथेति । अथ सीतावार्ताप्राप्त्यनन्तरं नृपतीरामः हरिषु वानरेषु मध्ये ये बलभद्रा बलेन श्रेष्ठा बलाधिका इत्यर्थः तन्मुखैस्तत्प्रभृतिभिर्मित्रवर्गैः सुग्रीवादिबन्धुसमूहैः सह प्रणीतः कृतो मन्त्रः कथं समुद्रमुत्तीर्य रावणं हत्वा सीता प्राप्येत्येवंरूपा मन्त्रणा येन तादृशः सन् अनन्तरञ्च आत्मचक्रस्य सुग्रीव-कथितस्वसैन्यस्य वृद्ध्या आधिक्येन अवगतो जेतव्यत्वेन निश्चितो रिपूरावणो येन तादृशश्च सन् । "चक्रं प्रहरणे कुलालाद्युपकरणे राष्ट्रे सैन्यरथाङ्गयोः इति हेमचन्द्रः । निजविजये उचितं यत्नमुद्यमम् अन्वतिष्ठत् कर्तुमारेभे ।

पक्षे अथ अभिमन्युविवाहानन्तरं नृपतिर्युधिष्ठिरः हरिः कृष्णः बलभद्रो बलदेवस्तन्मुखैर्मित्रवर्गैरभिमन्युविवाहे समागतैः श्रीकृष्णप्रभृतियादवैर्द्रुपद-प्रभृतिपाञ्चालैश्चेत्यर्थः प्रणीतमन्त्रः प्रथमं दुर्योधनाय दूतः प्रेष्यतां ससैन्याः नृप-तयश्चाह्वयन्तामित्येवं विहितमन्त्रणः सन् तथा आत्मचक्रवृद्ध्या अवगतो यात-व्यत्वेन निश्चितो रिपुर्दुर्योधनो येन तादृशश्च सन् स्वपक्षक्षत्युपचयं विना रिपुर्न यातव्य इति निश्चिन्वन्नित्यर्थः निजविजयोचितं यत्नमुद्योगमन्वतिष्ठत् । पुष्पि-ताग्रा वृत्तम् । अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा इति लक्षणात् ॥ १ ॥

तत इति । ततोऽनन्तरं युगान्ते प्रलये क्षुभितः क्षोभं गतो योऽब्धिः

स्फुरत्प्रभावानरपुङ्गवानां
दिगन्तरेभ्यः पृतनाः समीयुः ॥ २ ॥
सन्नद्धसैन्येषु बलाधिपेषु
ततस्ततो भूपतिमाश्रयत्सु ।
विरोधिचक्रं बहुधार्तराष्ट्रं
चिन्ताभिरन्तर्गतशल्यमासीत् ॥ ३ ॥

समुद्रस्तत्कल्पास्तस्मादीषदूनास्तत्सदृशस्य इत्यर्थः । मनागूने कल्पदेश्यदेशीया इति कल्पप्रत्ययः । तथा स्वभारेण स्वेषां गौरवेण भुग्नो वक्रतां नीत उरगराजस्य पृथ्वीधारयितुरनन्तस्य कण्ठवीयाभिस्ताः तथा स्फुरन्ती प्रभा शोभा यासां तथाविधा वानरपुङ्गवानां कपिश्रेष्ठानां पृतनाः सेनाः दिगन्तरेभ्यो दिगवकाशेभ्यः समीयुः समाजग्मुः । अत्र पूर्वार्द्धे प्रथमपादे कल्पप्रत्ययस्योपमावाचकत्वात् श्रौत्युपमा द्वितीयपादे च उरगराजकण्ठस्य पृतनाभारभुग्नत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकल्पनात् अतिशयोक्तिः तयोश्च परस्परं निरपेक्षतया वर्तनात् संसृष्टिः ।

पक्षे नरपुङ्गवानां राज्ञां स्फुरत्प्रभावा विलसत्प्रतापाः पृतनाः समीयुः शेषं समानम् ॥ २ ॥

सन्नद्धेति । सन्नद्धानि युद्धोद्युक्तानि सैन्यानि येषां ते तथा तेषु बलाधिपेषु वानरसेनापतिषु ततस्ततस्तस्मात्तस्माद्दिगन्तरादित्य, भूपतिं रामं सुग्रीवं वा आश्रयत्सु सत्सु बहुधा बहुभिः प्रकारैर्वनभङ्गपुरदाहादिभिरार्तं हनूमता पीड़ितं राष्ट्रं राज्यं यस्य तादृशं विरोधिनः शत्रोरावणस्य चक्रं सैन्यं चिन्ताभिः रामदूतेनेदृशी दुरवस्था कृता रामः स्वयमागत्य न जाने किं विधास्यतीत्येवं रूपाभिरन्तर्गतशल्यमासीत् हृदयमग्नशल्यमिव बभूव । अन्तः सपीडं बभूवेत्यर्थः । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ।

पक्षे सन्नद्धानि वर्मितानि सैन्यानि येषां ते तथा तेषु बलाधिपेषु युयुधानद्रुपदादिषु भूपतिं युधिष्ठिरम् आश्रयत्सु सत्सु धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्येदं धार्तराष्ट्रं चक्रं बहु असंख्यातमपीत्यपिकारोऽत्र बोध्यः, एकादशाक्षौहिणीगणितमपीत्यर्थः चिन्ताभिर्विरोधि विरुद्धम् आसीत् पाण्डवसैन्यापेक्षया बह्वपि

कृतोद्यमः शत्रुजये यथाव-
द्राजा सराष्ट्राणि वनानि तीर्त्वा।
महाविपद्वारिनिधिं तितीर्षु-
र्वेलावनान्तं प्रतिपद्य तस्थौ ॥४॥

सा सह्यभूभृत्कटकान्तशक्ता
धीरा महेन्द्रस्य विलङ्घनेऽपि।
समं समुद्रस्य पयःसमृद्धा
नरेन्द्रसेना प्रतिगच्छतिस्म ॥५॥

कौरवसैन्यं भीमार्ज्जुनबलमनुसृत्य सभयं बभूवेत्यर्थः। अत्र विरोधशब्दस्य भयबोधकत्वे लक्षणा। किम्भूतं अन्तर्गतः वरदानपारवश्यादन्तःप्रविष्टः शल्यो मद्राधिपो यस्य तत्। मातुलत्वाद्युधिष्ठिरमभ्यागच्छन् शल्यः पथि दुर्योधनेन शुश्रूषितस्तुष्टोदत्तवरस्य दुर्योधनपक्षं प्रविष्ट इति भारतम् ॥ ३ ॥

कृतोद्यम इति। यथावत् यथाविधि शत्रुजये कृतोद्यमः कृतयत्नो राजा रामः सराष्ट्रानि सराज्यानि वनानि राज्यानि वनानि च इत्यर्थः तीर्त्वा अतिक्रम्य महती विपद्दुःखं यत्र तद्यथा तथा वारिनिधिं लवणार्णवं तितीर्षु तरीतुमिच्छुः सन् वेलावनस्य तीरजातारण्यस्य अन्तं समीपं प्रतिपद्य प्राप्य तस्थौ।

पक्षे राजा युधिष्ठिरः सराष्ट्रानि वनानि द्वादश वर्षान् वनवासान् एकञ्च वर्षं विराटनगरेऽज्ञातवासञ्च यथावत्तीर्त्वा निर्वाह्य वेलायाश्चयोदश-वर्षात्मककालस्य अवनं पालनं तस्यान्तं प्रतिपद्य महाविपदेव दुरवगाहत्वा-द्वारिनिधिस्तं तितीर्षुः सन् शत्रुजये कृतोद्यमस्तस्थौ सयत्नो बभूव। महाविप-द्वारिनिधिमिति निरङ्गरूपकम् ॥ ४ ॥

सेति। सह्यभूभृतः सह्यनामकपर्वतस्य कटकस्य नितम्बस्य अन्ते समाप्तौ लङ्घने इत्यर्थः शक्ता समर्था तथा महेन्द्रस्यापि अत्युच्चमहेन्द्रनामकपर्वतस्यापि विलङ्घने धीरा धैर्यवती अव्यथेत्यर्थः सा नरेन्द्रस्य रामस्य सेना समुद्रस्य

अथ नृपमनुवेलं सेव्यमानं बलौघै-
रगणितदशकण्ठोद्दण्डदोर्दण्डशक्तिः ।
अनिलसुतनिबद्धप्रीतिरागत्य दूरात्
क्षितिघटितकिरीटं राक्षसेन्द्रो ववन्दे ॥६॥

पुरोवर्तिनो लवणार्णवस्य पयःसम्पद्भ्यो जलपूरस्य समं साम्यं प्रतिगच्छतिस्म प्राप समुद्रतरङ्गपरम्परेव रामसेना शुशुभे इत्यर्थः, इत्युपमया इयं रामसेना वा तरङ्गपरम्परा वा इति सन्देहालङ्कारः समुद्रसान्निध्याद्गम्यते ।

पक्षे सह्याः सोढव्याः स्वयुद्धयोग्या इत्यर्थः ये भूभृतो विपक्षभूपालास्तेषां कटकस्य सेनाया अन्ते मृतौ मारणे इत्यर्थः शक्ता क्षमा । "सह्यमारोग्य-सोढव्ये सह्योऽद्रौ" इति । "कटकस्त्वद्रिनितम्बे वाहभूषणे सेनायां राजधान्या-ञ्च" इति च हेमचन्द्रः । "मृताववसिते रम्ये समाप्तावन्त इष्यत" इति शब्दा-र्णवः । महेन्द्रस्य शक्रस्य । "महेन्द्रः पर्वते शक्रे" इति मेदिनी । नरेन्द्रसेना युधिष्ठिरबलम् । शेषं तुल्यम् ॥ ५ ॥

अथेति । अथानन्तरं राक्षसेन्द्रो विभीषणः रावणावमानितश्चतुर्भिः सचिवैः सहेति शेषः अनुवेलं वेलायां समुद्रतीरे इत्यर्थः । सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । बलौघैर्वानरसैन्यसमूहैः सेव्यमानं नृपं रामं आगत्य शिवकुबेरवचनादिति शेषः क्षितिघटितकिरीटं भूमिलग्नमुकुटं यथा तथा दूराद्ववन्दे प्रणनाम किम्भूतः अगणितः पादप्रहारादिना तिरस्कारकरणात् परित्यक्तो दशकण्ठो रावणो येन सः तथा उद्दण्डा उद्भटा दोर्दण्डयोर्बाहुदण्डयोः शक्तिर्बलं यस्य सः अनन्तरं सच सचेति विशेषणयोः कर्मधारयः । तथा अनिलसुते हनुमति निबद्धा लङ्कादाहकाले जाता प्रीतिर्यस्य सः । मातुरादेशात् रामाय सीता दीयता-मिति मुहुरभ्यर्थयन् क्रुद्धेन रावणेन पादप्रहारादिनावमानितस्तमपहाय शिवकुबेरयोर्वचनादागत्य विभीषणो रामं शरणं जगामेत्यर्थः ।

पक्षे अगणितोऽवज्ञातो दशकण्ठो यया तादृशी उद्दण्डा दोर्दण्डशक्तिर्यस्य सः रावणादप्यतिवीर्यशालीत्यर्थः तथा अनिलसुते भीमे जनकत्वान्निबद्धा प्रीति-र्यस्य सः तादृशो राक्षसेन्द्रो घटोत्कचः अनुवेलम् अनुक्षणं बलौघैः सेव्यमानं नृपं युधिष्ठिरम् आगत्य दूरात् क्षितिघटितकिरीटं ववन्दे । मालिनीवृत्तम् ॥ ६ ॥

तं भीमतेजःप्रभवं प्रभावी
विपक्षशक्तिप्रतिघातहेतुम्।
विभीषणं भूमिपतिः स्वकीय-
प्रसादलक्ष्मीसदनं चकार ॥७॥

जवेन जिष्णुर्नृपनन्दनोऽथ
द्विषो जिगीषुर्हरिसंश्रयेण।
दुर्योधनेन द्विषतावगाढं
मध्ये पयोराशिमुपाससाद ॥८॥

तमिति। प्रभावी तेजस्वी। "स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोषदण्डजम्" इत्यमरः। भूमिपती रामः भीमस्य भयङ्करस्य तेजसः प्रभवं उत्पत्तिस्थानं तथा विपक्षस्य रावणस्य शक्तेः पराक्रमस्य यः प्रतिघातो नाशनं तस्य हेतुं कारणं चेतीभिमतं तं विभीषणं तन्नामकं रावणभ्रातरं स्वकीयप्रसादेन स्वस्य प्रसन्नतया लक्ष्म्या रावणश्रिया सदनम् आश्रयं चकार राक्षसराज्ये तम् अभिषिषेचेत्यर्थः।

पक्षे प्रभावी भूमिपतिर्युधिष्ठिरः भीमस्य वृकोदरस्य तेजसा शुक्रेण प्रभवः हिडिम्बीगर्भे उत्पत्तिर्यस्य तम्; "शुक्रं तेजोरेतसी च" इत्यमरः। तथा विपक्षस्य कर्णस्य या इन्द्रदत्ता एकपुरुषघातिनी शक्तिस्तस्याः प्रतिघाते हेतुं तं प्रत्येव कर्णेन तस्याः प्रक्षेपसामान्यादिति भावः तथा विभीषणं शत्रूणां भयङ्करं तं घटोत्कचं स्वकीयप्रसादरूपायास्तज्जनिताया वा लक्ष्म्याः श्रियः सदनम् आश्रयं चकार स्वप्रसादेन तं सम्मानयामासेत्यर्थः। अत्र चतुर्थपादार्थं प्रति विशेषणत्रयस्य हेतुत्वात् पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गमलङ्कारः॥ ७॥

जवेनेति। अथानन्तरं जिष्णुर्जयशीलो नृपनन्दनो रामः हरिसंश्रयेण वानराणामाश्रयेण द्विषः शत्रून् रावणादीन् जिगीषुर्जेतुमिच्छुः सन् जवेन त्वरया सीताप्रत्युद्धरणस्य विलम्बासहत्वादिति भावः दुर्योधनेन दुष्टयोधा द्विषता

तुङ्गोद्वल्गत्तरङ्गावलिमिलितमहानक्रमावर्तचक्र-
भ्राम्यड्डिण्डीरपिण्डप्रतिगणितसितच्छत्रविस्तारशोभ ।
अम्भः सम्भारभारालसजलदघटादुर्दिनीभूतदिक्कं
दिग्दन्तिप्रौढशुण्डाशकलितसलिलं सागरं सोऽभ्य-
पश्यत् ॥९॥

शत्रुणा रावणेन मध्ये अवगाढ़ं कृतावगाहनं कृतवसतिमित्यर्थः लङ्कानगर्याः समुद्रमध्येऽवस्थानादिति भावः पयोराशिं समुद्रं उपाससाद प्रतस्थे ।

पक्षे नृपनन्दनो जिष्णुरर्जुनः । "जिष्णुर्ना वासवेऽर्जुने" इति मेदिनी । हरिं श्रयेण कृष्णावलम्बनेन द्विषोजिगिषुः सन् मध्ये अवगाढ़ं हरिणा कृत-वसतिं द्वारकापुर्याः समुद्रमध्ये हरिणा विहितत्वादिति भावः पयोराशिं द्विषता दुर्योधनेन सह । गम्यमानेऽपि सहार्थैरिति तृतीया । जवेन उपाससाद दुर्योधनोऽर्जुनश्च द्वावपि साहाय्यार्थं हरिमाश्रयितुं समुद्रमध्यकृतास्पदां द्वारकापुरीं प्रतस्थे इत्यर्थः ॥ ८ ॥

तुङ्ग इति । स रामः पक्षेऽर्जुनश्च सागरं लङ्कापरिखाभूतं पक्षे द्वारका-परिखाभूतं समुद्रम् अभ्यपश्यत् आभिमुख्येन ददर्श किम्भूतं तुङ्गाः स्थूला उद्वल्गन्त्य ऊर्द्ध्वमुच्छलन्त्यः । उत्वङ्गदिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । यास्तरङ्गावलय ऊर्मिसमूहास्तासु मिलिताः सङ्गताः महानक्रा बृहत्कुम्भीरा यत्र तं तथा आवर्तचक्रे जलभ्रमसमूहे भ्राम्यद्भिस्तरङ्गवशाच्चलद्भिर्डिण्डीरपिण्डैः फेनपटलैः प्रतिगणिता सदृशीकृता । प्रतिगलितेति पाठे न्यक्कृता । सितच्छत्राणां श्वेतातपत्राणां विस्तारस्याभोगस्य शोभा यत्र तम् । "स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः" इति "डिण्डीरोऽब्धिकफः फेन" इति चामरः । तथा अम्भःसम्भारस्य अन्तर्गत-पयःपूरस्य भारेण गौरवेण अलसा मन्दगमना या जलदघटा मेघसमूहा-स्ताभिर्दुर्दिनीभूता अप्रकाशमाना दिशो यत्र तं तथा दिग्दन्तिनां दिग्गजानां याः प्रौढाः स्थूलाः शुण्डास्ताभिः शकलितं खण्डितं सलिलं यत्र तम् । स्रग्धरावृत्तम् ॥९॥

सरसं बहुयोजनाधिवासं
धृतगाम्भीर्यमनुज्झितप्रसादम्।
स महार्थमुपासदत् समुद्रं
ध्वनिभाजं सुकवेरिव प्रबन्धम्॥१०॥

सरसमिति। स रामः पक्षेऽर्जुनः सुकवेः सुष्ठु वर्णयितुः प्रबन्धमिव काव्यमिव समुद्रम् उपासदत् प्राप किम्भूतं सरसं लवणरससहितं तस्य लवणमयत्वात्। सरसं सजलमिति बहवः तत्र मनोरमं समुद्रस्य जलमयत्वात् समुद्रपदेन तल्लाभात् अन्यत्र शृङ्गारादिसहितं शृङ्गारादिव्यञ्जकमित्यर्थः। "रसो गन्धरसे जले शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिक्तादौ द्रवरागयोः" इति मेदिनी। तथा बहूनि योजनानि चतुःक्रोशीरधिवसतीति स तथा तम्। अत्र रामायणपक्षे बहुपदं शतसंख्यापरं शतयोजनविस्तीर्णं समुद्रं मकरालयमित्युक्तेः। भारतपक्षे लक्षपरम्। जम्बुद्वीपसमुद्रस्य लक्षयोजनपरिमितत्वात्। अन्यत्र बह्वो योजनाः पदार्थानां परस्परमन्वयास्तासामधिवासो यत्र तं तथा धृतं गाम्भीर्यं गभीरता अन्यत्र अर्थगौरवं येन स तथा तं तथा अनुज्झितः सर्वदैवापरित्यक्तः प्रसादः स्वच्छता अन्यत्र गुणविशेषो येन स तथा तम्। "चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः। स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च। शब्दास्तद्व्यञ्जका अर्थबोधकाः श्रुतिमात्रत" इति दर्पणः। तथा महान्तो बहवोऽर्था रत्नादिधनानि अन्यत्र सुकविकृतकाव्यस्य प्रायेण श्लिष्टत्वात् अभिधेया यत्र स तथा तम्। "अर्थोऽभिधेयरैवस्तु" इत्यमरः। तथा ध्वनिं तरङ्गशब्दम् अन्यत्र ध्वन्यते वाच्यार्थापेक्षयाधिकचमत्कारित्वेन व्यज्यत इति ध्वनिर्विलक्षणव्यङ्ग्यं तं भजतीति स तथा तम्। भजो ण्विश्चेति क्विप् दीर्घश्च। अष्टमश्लोके पयोराशिमुपाससादेत्यत्र सद्धातोः प्रस्थानार्थकत्वात् अत्र च प्राप्त्यर्थकत्वाच्च पौनरुक्त्यम्। उपमेयं श्लेषानुप्राणिता। वृत्तमिदम् औपच्छन्दसकं वैतालीयभेदः। "षड्विषमेऽष्टौ समे कला इत्युपक्रम्य तत्रैवान्तेऽधिके गुरौ स्यादौपच्छन्दसकं कवीन्द्रहृद्यम्" इति लक्षणात्॥१०॥

स वारिपूरस्फुटदारणाय
धृतप्रतिज्ञं प्रति दर्शितात्मा ।
तमर्चयद्वारिधिरूर्मिबाहु
प्रणुन्नरत्नावलिरञ्जिताङ्घ्रिम् ॥११॥

वेलादरीदुन्दुभिवाददक्षै-
स्तरङ्गहस्तैः कृतमङ्गलस्य ।
उदन्वतोऽभ्यागमनानुकूल्या-
दमंस्त स क्रान्तमिवारिचक्रम् ॥१२॥

स इति । स वारिधिः समुद्रः वारिपूराणां जलौघानां यत् स्फुटं दारणं बाणैः क्षोभणं तस्मै धृता कृता प्रतिज्ञा । 'अद्याक्षोभ्यमिमं क्रुद्धः क्षोभयिष्यामि सागरम्' इत्येवंरूपा येन तादृशं तं रामं प्रतिदर्शित आत्मा येन तादृशः सन् ऊर्मिबाहुभ्यां तरङ्गवद्दीर्घाभ्यां बाहुभ्यां मूर्तिमत्स्वभुजाभ्यां प्रणुन्नया प्रक्षिप्तया रत्नावल्या रञ्जितौ अङ्घ्री यस्य तादृशं कृत्वा तमर्चयत् पूजितवान् विभीषणादिवचसा समुद्रं शरणमभिगम्य तीरे सुप्तस्य रामस्य यदा तिस्रो निशा व्यतीताः न च समुद्र आयातस्तदा बाणैः क्षोभणाय कृतप्रतिज्ञं तथा कर्तुमारभमाणञ्च तं समुद्रः सभयमागत्य पूजितवानित्यर्थः ।

पक्षे प्रतिदर्शित आत्मा जलमयं स्वरूपं येन तादृशः सवा वाशब्दश्चार्थे सच वारिधिः रिपूणां शत्रूणाम् उरसां वक्षसां स्फुटदारणाय शत्रुविनाशनायेत्यर्थः धृतप्रतिज्ञं तं स्वतीरे उपस्थितम् अर्जुनम् ऊर्मय एव बाहवस्तैः प्रणुन्नया रत्नावल्या रञ्जितावङ्घ्री यस्य तादृशं कृत्वा अर्चयत् देवांशभूतः समुद्रः असुरांशभूतकौरवसैन्यविनाशनरूपदेवकार्यकरणाय कृतप्रतिज्ञमर्जुनं पूजयामासेत्यर्थः यद्वा वाशब्द इवार्थे उत्प्रेक्षाद्योतकः क्रियान्वितश्च अर्चयदिवेत्यर्थः । भारतादतिरिक्तोऽयमर्थः पद्यान्तरानुरोधाद्वर्णित इति ध्येयम् ॥११॥

वेलेति । वेलायां तीरे या दर्यः कन्दराः । 'दरीतु कन्दरोवा स्त्री' इत्यमरः । दर्य एव दुन्दुभयो वाद्यभेदास्तासां वादने दक्षैर्निपुणैः तरङ्गा एव हस्तास्तैः कृत

दिशानयागच्छ निजेष्टसिद्धये
हरिप्रभावार्पितसेतुबन्धया ।
इतीव तस्मै स्फुटमाह सागरः
स्वरैर्गभीरैः प्रतिनादयन् दिशः ॥१३॥
असौ निसृष्टाशनितीव्रवेग-
हरिप्रभावोच्चलितान् पुरस्तात् ।

मङ्गलं येन स तथा। तस्य प्रयाणे दुन्दुभिध्वनिश्रवणस्य कार्यसिद्धिसूचकत्वेन माङ्गल्यत्वादिति भावः। उदन्वतः समुद्रस्य अभ्यागमनम् आभिमुख्येनागमनरूपं यत् आनूकूल्यं कार्यसिद्धिसूचकत्वेन प्रियाचरणं तस्मात् स रामः पक्षेऽर्जुनः अरिचक्रं रिपुसैन्यं क्रान्तमिव आक्रान्तमिव निर्जितमिवेत्यर्थः अमंस्त बुबुधे। अत्र पूर्वार्द्धगतेन रूपकेण उत्तरार्द्धगतोत्प्रेक्षाङ्गाङ्गितया सङ्कीर्यते ॥१२॥

दिशेति। हे राम हरिर्वानरः विश्वकर्मतनयो नलस्तस्य प्रभावेण अलौकिकसामर्थ्येन अर्पितः मदुपरि विन्यस्तः सेतुबन्धो यस्यां सा तथा तया अनया दक्षिणयेत्यर्थः दिशा निजेष्टसिद्धये रावणादिविनाशनपूर्वकसीताप्रत्युद्धरणरूपस्वकार्यसाधनार्थं गच्छ लङ्कामिति शेषः। इवोत्प्रेक्षायां तस्य प्रतिनादयन्नित्यनेनान्वयः। गभीरैः स्वरैर्दिशः प्रतिनादयन्निव प्रतिध्वनियुक्ताः कुर्वन्निव सागरः मूर्तिमान् समुद्रः इति पूर्वोक्तं तस्मै रामाय राममुद्दिश्येत्यर्थः। यदभिप्रेत्य धात्वर्थ इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी। स्फुटं सुव्यक्तम् आह उवाच। क्वचिद्भूतेऽपि वर्तमानप्रयोगः साधुः। सागरपदेन त्वत्पूर्वपुरुषसगरकृतोऽस्मि अतस्त्वदुपरोधः सोढव्य एवेति सूचितम्।

पक्षे हे अर्जुन हरिः कृष्णस्तत्प्रभावार्पितसेतुबन्धया अनया पश्चिमया दिशा निजेष्टसिद्धये हरिं स्वपक्षीकर्तुं गच्छ द्वारकां प्रयाहि गभीरैः स्वरैस्तरङ्गध्वनिभिः दिशः प्रतिनादयन् सागरः तस्मै अर्जुनाय इतीव स्फुटम् आह। अत्र तरङ्गध्वनौ तादृशकथनस्य सम्भाव्यमानत्वादुत्प्रेक्षा ॥ १३ ॥

असाविति। असौ रामः पुरस्तात् प्रथमं निसृष्टाशनिवत् निक्षिप्तवज्रवत् तीव्रो वेगो येषां तादृशा ये हरयो वानरास्तेषां प्रभावेण सामर्थ्येन उच्चलितान्

कृताभिपातान् जलधौ ददर्श
विचित्रधातुच्छुरितान् महीध्रान् ॥१४॥
स विश्वकर्मोद्भवशिल्पसिद्धं
सुदूरसीमन्तितवारिपूरम्।
मणिप्रभाभासुरमभ्रवीथ्या-
मृज्वायताखण्डलचापकल्पम् ॥१५॥

उद्धतान् वानरैरुत्पाटितानित्यर्थः अनन्तरञ्च जलधौ सेतुनिर्माणाय कृतः अभिपातः पातनं येषां तान् अतएव समुद्रजलसंसर्गेण विचित्रैर्बहुविधैर्धातुभिर्गलद्भिर्गैरिकादिभिश्च्छुरितान् आक्रान् महीध्रान् पर्वतान् ददर्श समुद्रवचनानन्तरमेव पर्वतादिना वानरैरारभ्यमाणं सेतुं ददर्शेत्यर्थः।

पक्षे असावर्जुनः पुरस्तादग्रे निसृष्टाशनिवत् यो हरिः कृष्णस्य प्रभावोऽनुभावस्तेन उच्चलितान् द्वारकासेतुसम्पादनाय स्वयमागतान्. तथा जलधौ कृताभिपातान् पतित्वा स्थितान् तथा विचित्रधातुभिश्च्छुरितान् महीध्रान् पर्वतान् ददर्श। निसृष्टाशनौ अशनि निक्षेपे तीव्रो वेगो यस्य तादृशो हरिरिन्द्रस्तस्य प्रभावात् उच्चलितान् पक्षच्छेदभयेन पलायितान् तथा जलधौ कृताभिपातान् निमज्ज्य स्थितान् महीध्रान् पर्वतान् ददर्शेति वा। महीध्रान् राज्ञ इति केचित् तन्न युक्तं महीध्रशब्दस्य राजनि केनाप्यप्रयुक्तत्वात् अन्यविशेषणद्वयासङ्गतेश्च ॥१४॥

स इति। स हरिवंशकेतुः हरेः सूर्यस्य वंशे गोत्रे केतुरिव सूर्यवंशश्रेष्ठ इत्यर्थः पक्षे हरिर्वानरो हनूमान् तद्युक्तो वंशकेतुर्वंशध्वजो यस्य सोऽर्जुनः हरिवंशस्य इन्द्रवंशस्य चन्द्रवंशस्य वा केतुरिवेति वा। "यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु। शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु" इत्यमरः। सेतुं ददर्शेति उत्तरश्लोकेनान्वयः। किम्भूतं विश्वकर्मा देवतष्टा तस्मादुद्भवो जन्म यस्य स विश्वकर्मोद्भवो नलस्तस्य शिल्पेन सिद्धं निष्पन्नं पक्षे विश्वकर्मणा उद्भवो यस्य तादृशं शिल्पं तेन सिद्धं द्वारकाप्रवेशसेतोर्विश्वकर्मणा कृतत्वादिति भावः। तथा सुदूरम् अतिदूरपर्यन्तं सीमन्तितः सीमन्तवद्विभाजितो वारिपूरो येन तं

हरिप्रभावोपचितक्ष्माभृ-
न्निवेशनैरायततां प्रपन्नम्।
महीमहाम्भोरुहनालकल्पं
ददर्श सेतुं हरिवंशकेतुः ॥१६॥
स द्वारकान्तां नगरीं गरिष्ठां
संप्रस्थितस्तेन पथा नृवीरः।
ददर्श धीरो हरिवाहिनीभि-
र्निरन्तरालानि ककुम्मुखानि ॥१७॥

तथा मणीनां पर्वतस्थरत्नानां तरङ्गानीतसंलग्नसमुद्ररत्नानां वा प्रभाभिर्भासुरं दीप्तम् अतएव अभ्रवीथ्याम् आकाशमार्गे ऋजुः सरलः आयतो दीर्घो य आखण्डलचाप इन्द्रधनुः रोहितनामेत्यर्थः। "तदेव ऋजुरोहितम्" इत्यमरः। तत्कल्पं तस्मादीषदूनं तत्सदृशमित्यर्थः अतएवोपमा तत्कल्पनं प्रति च मणिप्रभाभासुरत्वस्य विशेषणगत्या हेतुत्वात् काव्यलिङ्गं तस्मादनयोरङ्गाङ्गित्वेन सङ्करः ॥ १५॥

हरीति। पुनः किम्भूतं हरीणां वानराणां पक्षे हरेः श्रीकृष्णस्य प्रभावेण सामर्थ्येन पक्षे अनुभावेन उपचिताः प्रथमं तीरे आनीय उपचयं राशित्वं गमिताः अन्तर्भावितण्यर्थत्वादयमर्थः। ये क्ष्माभृतः पर्वतास्तेषां निवेशनैरारोपणैश्च आयतताम् आयामम्। अयनतामिति पाठे अयनतां वर्त्मत्वं प्रपन्नं प्राप्तम्। तथा मही पृथिवी महाम्भोरुहमिव बृहत्पद्ममिव महीमहाम्भोरुहम्। पुरुषव्याघ्रवदुपमितिसमासः। तस्य नालकल्पम् वृन्तसदृशम्। जम्बूद्वीपभूमेः पद्माकारतया पुराणेषु वर्णितत्वात्तन्नालदण्डस्य चावश्यमपेक्षितत्वादयं सेतुस्तन्नालमिवेत्युपमा ॥ युग्मकम् ॥ १६ ॥

स इति। स नृवीरो मनुष्येषु शूरः धीरो धैर्यवान् रामः तेन नलकृतेन सेतुमयेन पथा द्वारैश्चतुर्भिः सिंहद्वारैः कान्तां मनोज्ञां तथा गरिष्ठाम् अतिगुर्वीं नगरीं लङ्कां संप्रस्थितः सन् हरिवाहिनीभिर्वानरसेनाभिर्निरन्तरालानि

पश्यन् मनोज्ञान् कटकप्रदेशान्
विलङ्घ्य पन्थानमलङ्घ्यतेजाः।
विरोधिनाधिष्ठितपूर्वभागं
स तं धरित्रीधरमाससाद ॥१८॥

विचारमूढस्य बलानुकूल्यं
द्विषोऽपि कुर्वन् जगतीधरोऽसौ।
अमुष्य पादान्तजुषस्तदानीं
निर्व्याजमात्मार्चनमाचचार ॥१९॥

निरवकाशीकृतानि व्याप्तानीत्यर्थः ककुम्मुखानि दिङ्मुखानि ददर्श। "दिशस्तु ककुभः काष्ठा" इत्यमरः।

पक्षे स नृवीरो नरनामा वीरोऽर्जुनः तस्य नरावतारत्वादिति भावः। तेन पथा गरिष्ठां समृद्धां तां प्रसिद्धां द्वारकां नगरीं संप्रस्थितः सन् हरेः कृष्णस्य वाहिनीभिः सेनाभिः अश्वसेनाभिरिति केचित् निरन्तरालानि ककुम्मुखानि ददर्श ॥ १७ ॥

पश्यन्निति। अलङ्घ्यमनभिभवनीयं तेजो यस्य तादृशः स रामः पन्थानं सेतुमयं मार्गं विलङ्घ्य अतिक्रम्य मनोज्ञान् कटकप्रदेशान् नितम्बदेशान् पश्यन् सन् तं प्रसिद्धं धरित्रीधरं सुवेलनामानं लङ्कापर्वतम् आससाद प्राप किम्भूतं विरोधिना रावणेन अधिष्ठितः पूर्वभागो यस्य स तथा तं सुवेलस्य पूर्वभागे लङ्काया निवेशादिति भावः।

पक्षे सोऽर्जुनः कटकप्रदेशान् कृष्णसेनानिवेशान् पश्यन् सन् विरोधिना दुर्योधनेन पूर्वमागतेनेति शेषः अधिष्ठितः पूर्वभागः शिरोनिधानप्रदेशो यस्य तादृशं तं धरित्रीधरं कूर्ममूर्त्या धृतधरित्रीकं कृष्णम् आससाद। धरित्रीधरम् अनन्तावतारं बलदेवम् आससाद शिष्यत्वात् प्रथमं बलदेवं प्रापेति केचित् ॥ १८ ॥

विचारेति। असौ जगतीधरो भूधरः सुवेलः विचारमूढस्य विवेकशून्यस्य

बलोपलम्भादवलेपभाजा
देवाद्विपक्षेण पुरो निरस्तः ।
विभीषणो विद्विषतामसाध्यः
प्रीत्यान्वयासीत् पुरुषोत्तमस्तम् ॥२०॥

रामविरुद्धाचरणादिति भावः द्विषो रावणस्य बलानां सैन्यानाम् आनुकूल्यं फलजलस्थलादिदानेनोपकारं कुर्वन्नपि पादान्तजुषः प्रत्यन्तपर्वतप्रान्ताश्रयिणः । "पादाः प्रत्यन्तपर्वताः" इत्यमरः । अमुष्य रामस्य तदानीं निर्व्याजं निष्कपटं यथा तथा आत्मार्चनं वासार्थमात्मप्रदानेन पूजनम् आचचार चकार अन्योऽपि सुजनः शत्रुपक्षीयोऽपि समीपमुपस्थितस्य भद्रजनस्यात्मार्पणेनाप्यानुकूल्यमाचरति ।

पक्षे असौ जगतीश्वरः कृष्णः विचारमूढस्य पादान्तप्रदेशमपहाय कृष्णस्य शिरःप्रदेशाश्रयणात्मूर्खस्य द्विषोऽपि निरन्तरं द्विषतो दुर्योधनस्यापि बलानुकूल्यं स्वीयगोपसैन्यप्रदानेनोपकारं कुर्वन् सन् पादान्तजुषश्चरणप्रान्तदेशाश्रयिणः अमुष्यार्जुनस्य तदानीं निर्व्याजं यथा तथा आत्मार्चनम् आत्मप्रदानेन पूजनम् आचचार । आत्मार्पणमेव क्वचित् पाठः तत्र उभयत्राप्यर्थः सुगमः । साहाय्यप्रार्थनया दुर्योधनार्जुनौ द्वावप्यागतौ दृष्ट्वा एकत्रैवमतियुध्यन्तौ मदीयाश्चोहिण्यो अपरत्रायुध्यन्नहमेकस्तयथेच्छं युवाभ्यां व्रियतामिति कृष्णेनाक्ते दुर्योधनेनाक्षोहिण्यो वृता अर्जुनेन तु अयुध्यन्नपि कृष्ण इति भारती कथा ॥ १९ ॥

बलोपेति । बलस्य तपःप्रभावजनितसामर्थ्यस्य उपलम्भात् प्राप्तेर्हेतोः अवलेपभाजा गर्वितेन विपक्षेण रामशत्रुणा रावणेन दैवात् रामस्यैव भागधेयात् । विपक्षभेदस्य विजिगीषोर्भाग्यजन्यत्वादिति भावः । पुरः सभ्यानामग्रे निरस्तः प्रदीयतां दाशरथाय मैथिलीत्यादि वदन् पादेन ताडितः सन्नित्यर्थः विभीषणो रावणभ्राता तं रामं प्रीत्या अन्वयासीत् अनुगतो बभूव पादताडनावमानेन रामपक्षो बभूवेत्यर्थः । किम्भूतः विद्विषतां शत्रूणाम् असाध्यः अजेयः । अच्छार्य इतिपाठे अभेदनीयः तथा पुरुषेषु उत्तमः श्रेष्ठः अधार्मिकं विहाय धार्मिकपक्षावलम्बनात् तस्य पुरुषोत्तमत्वमिति भावः ।

मनुष्यमूर्तेः परमस्य पुंसः
सौहार्दमासाद्य स दैवयोगात् ।
पौलस्त्यसम्पत्तिमपि स्वकीय-
भ्रूभङ्गलीलासुलभाममंस्त ॥२१॥
ससैन्यसुग्रीवसमग्रयान-
प्रभावसम्पन्नरनाथजन्मा ।

पक्षे दैवात् अर्जुनस्यैव भाग्यात् पुरः प्रथमं बलस्य कृष्णादत्तसैन्यस्य उपलम्भात् लाभात् अवलेपभाजा अतिचतुरोऽस्मि येनायुद्धान्तमेकं कृष्णं विहाय र[unclear]क्षौहिणेयमक्षौहिणी वृतेति गर्वं भजता विपक्षेण दुर्योधनेन निरस्तः प[unclear]: सन् पुरुषोत्तमः कृष्णस्तमर्जुनं प्रीत्या स्नेहेन अन्वयासीत् किम्भूतः विद्विषतां विभीषणः अयुद्धन्नपि केवलं सारथ्यावलम्बनेन भयङ्करः तथा असाध्यः । अत्र काकाक्षिन्यायाद्विद्विषतामित्युभयत्रान्वेति ॥ २० ॥

मनुष्येति । स विभीषणः दैवयोगात् शुभादृष्टसम्बन्धात् मनुष्यमूर्तेर्मनुष्यरूपधारिणः वस्तुतः परमस्य पुंसः परमात्मनः श्रीरामस्य सौहार्दं मैत्रं सौहार्दकृतराक्षसाधिपत्याभिषेकमित्यर्थः आसाद्य प्राप्य अपिर्निश्चये पौलस्त्यस्य रावणस्य सम्पत्तिमाधिपत्यं स्वकीयभ्रूभङ्गस्य लीलया विलासेन सुलभां सुप्रापाम् अनायासलभ्यामित्यर्थः अमंस्त मेने ।

पक्षे सोऽर्जुनः दैवयोगात् मनुष्यमूर्तेः परमस्य पुंसः कृष्णस्य सौहार्दं सौहार्देनाङ्गीकृतसारथ्यरूपसाहाय्यमित्यर्थः आसाद्य पौलस्त्यसम्पत्तिमपि कुबेरस्यैश्वर्यमपि स्वकीयभ्रूभङ्गलीलासुलभाम् अमंस्त के इमे दुर्योधनादयः कीटाः कुबेरमपि अनायासेन जित्वा तस्य सम्पत्तिं लब्धुं शक्नोमीति सम्भावयामासेत्यर्थः । "पौलस्त्यस्तु कुबेरे स्याद्दशग्रीवेऽपि पुंस्ययम्" इति मेदिनी ॥२१॥

ससैन्येति । ससैन्यः वानरसैन्यैः सह वर्तमानो यः सुग्रीवो वानरराजस्तस्य यत् समग्रं सम्पूर्णम् उत्कटमित्यर्थः यानं यात्रा तेन प्रभावसम्पत् प्रतापातिशयो यस्य सः तथा मनस्वी मानी प्रशस्तमनस्कोवा स नरनाथजन्मा राजतनयो

स भूमिभर्त्तुः कटकं मनस्वी
जवादुपप्लव्यमुपेत्य तस्थौ ॥२२॥
तदाशुकोऽपि प्रतिपक्षवाचा
वचोहरः प्राप्य सुयन्त्रितात्मा।
तमुन्नतांसञ्जयशब्दपात्रं
श्रियं दधानं नृपतिं निदध्यौ ॥२३॥

रामः उपप्लव्यम् उपद्रवणीयं सेनानिवासादिति भावः भूमिभर्तुः सुवेल-पर्वतस्य कटकं नितम्बं जवाद्वेगादुपेत्य तस्थौ सुवेलनितम्बं गत्वा तत्र शिबिरं संस्थाप्य युद्धाशया तस्थावित्यर्थः।

पक्षे ससैन्यं रथरक्षकसैन्यसहितं सुग्रीवाः कृष्णस्याश्वाः। "सुग्रीवोवासुदेवस्य हये शाखामृगेश्वरे" इति मेदिनी। तः समग्रं संयुक्तञ्च यत् यानं कृष्णस्य रथस्तेन प्रभावसम्पत् यस्य सः कृष्णसहितः कृष्णरथमारुह्याधिकतरप्रभाव-शालीत्यर्थः तथा मनस्वी स नरनाथजन्मा अर्जुनः उपप्लव्यम्। प्लुङ्गत्यर्थः पठ्यते। गन्तव्यमित्यर्थः भूमिभर्तुर्युधिष्ठिरस्य कटकं शिबिरं जवात् कृष्ण-लाभहर्षणातिवेगादुपेत्य तस्थौ ॥ २२ ॥

तदेति। तदा तस्मिन् काले शुकोऽपि शुकनामा राक्षसोऽपि अपिना शारणस्य परिग्रहः। "सबले सागरं तीर्णे रामे दशरथात्मजे। अमात्यौ रावणः श्रीमानब्रवीच्छुकशारणौ" इत्युपक्रम्य "तथेति प्रतिप्रत्याद्य जग्मतुयत्र तद्बलम्" इति लङ्काकाण्डात्। प्रतिपक्षवाचा कियन्ति रामसैन्यानि दृष्ट्वा-गन्तव्यमिति रावणस्य वाक्येन वचोहरोदूतः सन् तथा सुयन्त्रितः सुगोपितः आत्मा शरीरं येन सः वानररूपप्रतिच्छन्नशरीर इत्यर्थः यद्वा वानररूपेण परिभ्रमन् विभीषणेन ज्ञात्वा संयतशरीर इत्यर्थः ईदृशश्च सन् प्राप्यागत्य राम-शिबिरमिति शेषः तम् उन्नतांसं वृषस्कन्धं तथा श्रियं वीरत्वशोभां दधानम् अतएव जयशब्दस्य पात्रम् आधारं नृपति रामं सुग्रीव वा निदध्यौ ददर्श।

पक्षे सञ्जयशब्दस्य पात्र वाच्यः सञ्जयनामेत्यर्थः तथा सुयन्त्रितात्मा अव-हितबुद्धिः कोऽपि वचोहरो दूतः तदा प्रतिपक्षवाचा धृतराष्ट्रस्य वचसा आशु शीघ्रं प्राप्य उन्नतामुज्ज्वलन्तीं श्रियं दधानं तं नृपतिं युधिष्ठिरं निदध्यौ ॥२३॥

तदाज्ञयासौ गतभीतिरेनं
हरिप्रणेतारमिदं जगाद ।
प्रज्ञेक्षणस्त्वामिदमाह राजा
मुखेन मे दूतधुरि स्थितस्य ॥२४॥

त्वया हि मत्प्रीतिपरायणत्वा-
दङ्गीकृता साधुजनप्रवृत्तिः ।
अतः स्वयोग्ये पथि वर्तितव्यं
न ते सुवेलाक्रमणेन सिद्धिः ॥२५॥

तदेति। तस्य रामस्य आज्ञया दूतोऽयं मा वध्यतामित्यनुमत्या गतभीतिर्निर्भयोऽसौ शुकः एनं हरीणां वानराणां प्रणेतारं नायकं सुग्रीवम् इदं वक्ष्यमाणं जगाद। किं तदित्याह प्रज्ञाबुद्धिरीक्षणं ज्ञानसाधनं यस्य स बुद्धिपूर्वकं कार्याकार्यविचारी नतु यथादृष्टानुसारी मूर्ख इत्यर्थः राजा रावणः दूतानां धुरि भारे स्थितस्य। ते चानित्या इति समासान्तविधेरनित्यत्वात् ऋगादेरत् सर्वेति नात्समासान्तः। मे मम मुखेन त्वाम् इदं वक्ष्यमाणम् आह।

पक्षे तस्य युधिष्ठिरस्य आज्ञया अहो सञ्जयागम्यतामत्रोपविश्यतामित्यनुमत्या गतभीतिरसौ सञ्जयः हरिः कृष्णः प्रणेता नाथो यस्य स तथा तम् एनं युधिष्ठिरम् इदं जगाद किं तदित्याह हे युधिष्ठिर प्रज्ञैव ईक्षणं चक्षुर्यस्य सः अन्ध इत्यर्थः राजा धृतराष्ट्रः मे मुखेन त्वामिदमाह शेषं तुल्यम् ॥ २४ ॥

इदंपदप्रतिपाद्यमाह।

त्वयेति। हे सुग्रीव हि निश्चितं त्वया प्रतीति विपरिवर्तते इतिपरायणः प्रतिकूलः मम रावणस्य प्रीतेः परायणो मत्प्रीतिपरायणस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्माद्धेतोः असाधुजनस्य मूर्खलोकस्येव प्रवृत्तिरङ्गीकृता कर्तुमारब्धा विजितससुरासुरत्रिभुवनस्य ममाप्रीतिकरं तवैतदुद्योगरूपकार्यं मूर्खत्वं व्यञ्जयतीत्यर्थः अतोऽस्मात् हेतोः स्वयोग्ये वानरजात्युचिते पथि वनफलभक्षणपूर्वका-

आत्मोचितं प्रोह्य वनान्तवासं
युद्धाय मा चापलमत्यकार्षीः।
अनात्मनीने पथि वर्तमानात्
पुंसो हि लोका भृशमुद्विजन्ते ॥२६॥

विरोधावस्थानरूपे मार्गे वर्तितव्यं स्थातव्यं नतु वीरकार्ये युद्धादाविति भावः। ननु सुवेलपर्यन्तमपि ससैन्येन मयाक्रान्तं तव पराजयस्तु नातिदूरे तिष्ठतीत्यत आह सुवेलस्य तदाख्यलङ्कापर्वतस्य आक्रमणेन ते तव न सिद्धिर्न सीताप्रत्याहरणरूपकार्यलाभः राक्षसवीराणामजेयत्वादिति भावः।

पक्षे हे युधिष्ठिर त्वया मम धृतराष्ट्रस्य या प्रीतिस्तत्परायणत्वात् तदधीनत्वात् मत्प्रीतिमेवानुरुध्येत्यर्थः साधुजनप्रवृत्तिः सज्जनाचरणं राज्यं विहाय वने वास इत्यर्थः अङ्गीकृता अतः मत्प्रीत्यनुरोधेन प्रथमदर्शितसाधुत्वाद्धेतोः स्वयोग्ये साधोः स्वस्य उचिते पथि सन्मार्गे इत्यर्थः वर्तितव्यं सुवेलायाः सन्मर्यादाया आक्रमणेनोल्लङ्घनेन ते तव न सिद्धिरिष्टलाभः धनजनक्षयादिदोषबहुले विग्रहे मा मनः कार्षीरिति भावः॥ २५॥

आत्मोचितमिति। हे सुग्रीव आत्मोचितं स्वयोग्यं वनान्तवासं वनसीमावस्थानं प्रोह्य त्यक्त्वा युद्धाय युद्धं कर्तुं रणशूरैः राक्षसैः सहेति शेषः अतिशयेन चापलं चपलतां मा कार्षीर्माकुरु वानराणां वनवासमात्राधिकारात् युद्धचापलं विहाय वन एव स्थीयतामित्यर्थः। ननु सत्यं वनविहारिणो वानरा वयं युद्धानुष्ठानेऽस्माकं का हानिरित्यत आह हि यतः अनात्मनीने आत्मनोऽहिते पथि स्वानधिकृतकार्ये इत्यर्थः वर्तमानात् पुंसः पुरुषात् लोका भृशं उद्विजन्ते उद्वेगं गच्छन्ति स्वानधिकृतकर्माधिकारे पुरुषस्य सिद्धिलाभः सुदूरपराहतः केवलं लोकोद्वेगः फलमित्यर्थः।

पक्षे हे युधिष्ठिर आत्मोचितं धार्मिकस्य स्वस्य उचितं वनान्तवासं प्रोह्य युद्धाय चापलं मात्यकार्षीः चिरकालं वन एव स्थीयतां धार्मिकस्य तव जनक्षयकरं युद्धानुष्ठानमनुचितमित्यर्थः तत्रत्ये दोषमाह अनात्मनीने इति। अत्रोत्तरार्द्धेन हेतुना कार्यस्य पूर्वार्द्धार्थस्य समर्थनात् कार्यकारणभावेनार्थान्तरन्यासः॥ २६॥

यथार्थमेतत् कुरुराजवाक्यं
विचार्य मा लाघवसंश्रयो भूः ।
हितोपदेशेषु पराङ्मुखाना-
मदूरसंस्था विपदो हि पुंसाम् ॥२७॥
एवं विपक्षदूतेन व्याहृता वाक्यसन्ततिः ।
प्रतिजघ्ने सरस्वत्या हरिराजमुखोत्थया ॥२८॥
अहो महन्नैपुणमस्य भूभृतो
निवृत्तये नोदयितुं चिराय नः ।

यथार्थेति । हे सुग्रीव एतत् पूर्वोक्तं यथार्थं सत्यं राज्ञो रावणस्य वाक्यं विचार्य स्वमनसि विविच्य कुरु पालय लाघवसंश्रयो चापलाश्रयो माभूः सर्वथा साहसान्निवर्तस्वेत्यर्थः । अकरणे दोषमाह हि यतः हितोपदेशेषु हितवादिजनस्यादेशेषु हिताः हितजनका ये उपदेशास्तेषु वा पराङ्मुखानां ताननङ्गीकुर्वतां पुंसां विपदः अदूरसंस्था निकटवर्तिन्यः झटित्येव राक्षसैर्विगृह्णन् ससैन्यो मरिष्यसीति भावः ।

पक्षे एतत् यदुक्तं यथार्थं कुरुराजस्य धृतराष्ट्रस्य वाक्यं विचार्य लाघवसंश्रयो माभूः । शेषं तुल्यम् । पूर्वोक्त एवालङ्कारः ॥ २७ ॥

एवमिति । विपक्षस्य रावणस्य दूतेन शुकेन व्याहृता उक्ता एवमुक्तप्रकारा वाक्यसन्ततिर्वचनजातं हरीणां वानराणां राजा हरिराजः सुग्रीवस्तस्य मुखादुत्थया उत्थितया सरस्वत्या वक्ष्यमाणया वाचा प्रतिजघ्ने प्रतिहता निवारितेत्यर्थः । यद्यपि रामायणादौ शुकसुग्रीवयोरेवमुक्तिप्रत्युक्तिवर्णनं न दृश्यते तथापि सङ्गतत्वात् श्लेषानुरोधाच्च तद्वर्णनं न दूषणमावहतीति ध्येयम्

पक्षे विपक्षस्य धृतराष्ट्रस्य दूतेन सञ्जयेन एवं व्याहृता वाक्यसन्ततिः हरिः कृष्णः राजा युधिष्ठिरश्च तयोर्मुखाभ्यामुत्थया सरस्वत्या प्रतिजघ्ने ॥ २८ ॥

अहो इति । अहो इत्याश्चर्ये अस्य भूभृतो रावणस्य नोऽस्माकं चिराय निवृत्तये युद्धात् प्रतिनिवर्तनाय नोदयितुं प्रेरयितुं महत् चातुर्यं नैपुणं

भवन्ति सुव्यक्तमनात्मवेदिन:
परोपदेशेषु विशेषपण्डिता: ॥२९॥
स चेद्धि राजा प्रतिदानपूर्वं
शान्तिं न वाञ्छत्युचितां कुलस्य।
दशाननस्यापि दशा न न स्या-
दमुष्य दीना हतबन्धुसूनो: ॥३०॥

कोऽर्थ: यत: अनात्मवेदिन: आत्महिताहितानभिज्ञा जना: परेषामुपदेशेषु सुव्यक्तं स्फुटं यथा तथा विशेषेण पण्डिता: विज्ञा: भवन्ति आत्महितं न जानन्ति परेषां हितवदहितमुपदिशन्ति एतन्मूर्खस्य लक्षणमित्यर्थ:।

पक्षे नोऽस्माकं चिराय निवृत्तये निवृत्तिगुणाश्रयणाय आलोचितं प्रोज्झ्य वनान्तवासमिति श्लोकेन चिरकालं वनवासायेत्यर्थ: नोदयितुम् अस्य राज्ञो धृतराष्ट्रस्य अहो महत्त्वं पुण्यम्। शेषं समानम्। अत्र उत्तरार्द्धेन सामान्येन विशेषस्य पूर्वार्द्धस्य समर्थनादर्थान्तरन्यास: ॥२९॥

स इति। स राजा रावण: चेद्यदि प्रतिदानपूर्वं सीताप्रत्यर्पणपूर्वकं कुलस्य राक्षसवंशस्य उचितां कर्तुं योग्यां शान्तिं हि निश्चितं न वाञ्छति नेच्छति तदा दशाननस्यापि दशाननत्वेनातिपराक्रमशालिनोऽपीत्यर्थ: अमुष्य दीना दशा दु:खबहुला अवस्था न स्यात् न भवेदिति न अपि तु भवेदेवेत्यर्थ: किम्भूतस्य यत: हता:। आशंसायां भूतसामान्यविहिताश्चेति भविष्यति क्त:। अस्मा-भिर्विनिष्यमाणा इत्यर्थ: बन्धवो मित्राणि सूनव: पुत्राश्च यस्य स तथा तस्य। हतबन्धुसूनोर्जनस्य दीना दशा अमुष्य न न स्यादिति वा सीतां न प्रतिदा-स्यति चेत् सबन्धुपुत्रोमरिष्यतीत्यर्थ:।

पक्षे स राजा धृतराष्ट्र: प्रतिदानपूर्वं द्यूतच्छलेन गृहीतस्य राज्यस्य पुन:-प्रत्यर्पणपूर्वकं कुलस्य कौरववंशस्य उचितां शान्तिं न वाञ्छति चेत्तदा हतबन्धु-सूनोर्दशाननस्य रावणस्य दीना दशा अमुष्यापि धृतराष्ट्रस्यापि न न स्यात् अपि तु स्यादेव यथा दशानन: सीतामप्रदाय हतबन्धुसूनुर्दीनां दशां प्राप्तवान्

शुभाशुभे कर्मणि सन्निविष्टं
धर्मो यथा पश्यति लोकमेकः ।
तथा जनश्चेदखिलोऽपि धर्मं
जगत्यधर्मस्य कुतोऽवकाशः ॥३१॥

स एव तावत् प्रसमीक्ष्य धर्मं
समाचरत्वात्महितं विधेयम् ।
न यावदारोहति हन्त मौर्वी
भीमानुजस्येष्वसनं खरारेः ॥३२॥

अयमपि राज्यमप्रदाय तथा प्राप्स्यतीत्यर्थः । अत्रापि व्यवहितयोजनं श्लिष्टकाव्यत्वान्न दोषायेति बोध्यम् ॥ ३० ॥

शुभेति । शुभाशुभे शुभेऽशुभे वा कर्मणि सन्निविष्टं व्यापृतं लोकम् एको धर्मो यथा पश्यति । धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तमिति स्मरणात् । तथा अखिलोऽपि सर्वोऽपि जनश्चेत् धर्मं पश्यति तदा जगति अधर्मस्य अवकाशः अवसरः कुतः सर्वद्रष्टा एको धर्मोऽस्ति इत्यजानन्नेव जनोऽधर्मे प्रवर्तत इत्यर्थः एतेनाधार्मिकस्ते राजा यतः ईदृशमधर्मं कर्तुमुद्यत इति विशेषस्य प्रस्तुतस्य वाच्येनाप्रस्तुतेन सामान्येन बोधनादप्रस्तुतप्रशंसा । उभयत्र समानम् ॥ ३१ ॥

उपसंहरन्नाह

स एवेति । स रावणः धर्मं प्रसमीक्ष्य सदसत्कर्मफलप्रद एको धर्मोऽस्तीत्युद्दिश्य विधेयम् अवश्यकरणीयम् आत्महितं सीताप्रत्यर्पणरूपं तावदेव समाचरतु करोतु । हन्तेति हर्षे वाक्यालङ्कारे वा । भीमो भयङ्करोऽनुजो लक्ष्मणो यस्य स तथा तस्य खरारेः खरराक्षसशत्रो रामस्य मौर्वी ज्या इषवोऽस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेनेति इष्वसनं धनुर्यावन्नारोहति ततःपरं तस्य प्राणाः संशयं गमिष्यन्तीति भावः ।

पक्षे स धृतराष्ट्रः आत्महितं राज्यप्रत्यर्पणरूपं खराणां तीक्ष्णकर्मणां खलानामित्यर्थः अरिः भीमस्य वृकोदरस्य अनुजः कनिष्ठो भीमानुजस्तस्यार्जुनस्य । शेषं तुल्यम् ॥३२॥

स सौष्ठवव्यञ्जितशौर्यमार्गैः
प्रत्याहतो वानरवर्यवाक्यैः।
सद्यः पुरीं प्राप्य जनेश्वरे त-
द्वचोविषं सर्प इवोत्ससर्ज ॥३३॥

आगामिसंग्रामविपन्निवृत्ता-
वुपायचिन्ताकुलचित्तवृत्तेः।
वत्साभियुक्तस्य विमोहभाजः
प्रजागरोऽभूद्रजनीषु राज्ञः ॥३४॥

स इति। स शुकः सौष्ठवेन सुष्ठुतया व्यञ्जिता व्यक्तीकृताः शौर्यमार्गा वीर्यपद्धतयो यैस्तानि तथा तैर्वानरवर्यस्य कपिश्रेष्ठस्य सुग्रीवस्य वाक्यैः प्रत्याहतो निराकृतः सन् सद्यस्तत्क्षणमेव न तु विलम्ब्य पुरीं लङ्कां प्राप्य जनेश्वरे राक्षसेश्वरे तत् सुग्रीवसम्बन्धि वचो व्यथकत्वाद्विषमिव वचोविषम्। पुरुषव्याघ्रवदुपमितिसमासः सर्प इव इति लिङ्गात्। सर्प इव उत्ससर्ज उज्जगार वमनेत्यर्थः। सर्पोऽपि सौष्ठवव्यञ्जिता गरुड़ादीनां शौर्यमार्गायैस्तादृशैर्नरवर्यस्य नरेन्द्रस्य विषवैद्यस्येत्यर्थः वाक्यैः प्रत्याहत इव विषमुद्गिरति। "नरेन्द्रस्तु महीपाले विषवैद्येऽपि पुंस्ययम्" इति मेदिनी।

पक्षे स सञ्जयः। वा शब्दइवार्थे। नरवर्ययोः कृष्णयुधिष्ठिरयोः वाक्यैः प्रत्याहतोवा ताड़ित इव पुरीं हस्तिनां प्राप्य जनेश्वरे धृतराष्ट्रे तद्वचोविषं उत्ससर्ज। शेषं तुल्यम्। उपमेयम् ॥ ३३ ॥

ततः किं वृत्तमित्याह

आगामीति। आगामी आगमिष्यन् यः संग्रामो युद्धं स एव धनजनक्षयकरत्वाद्विपत् तस्या निवृत्तौ निवारणे उपायानां चिन्तया आकुला चित्तवृत्तिर्यस्य स तथा तस्य तथा वत्सेन वत्सियेण रामेण नन्वितरेण अभियुक्तस्य विरोधितस्य अतएव विमोहभाजः इतिकर्तव्यताविमूढस्य राज्ञो रावणस्य रजनीषु प्रजागरो जागरणमभूत्।

अत्रान्तरे भूमिपतेः प्रियार्थं
पयोधिसीमाधिगतोरुसैन्याः ।
हरीश्वरा भूमिभृतोऽध्यरोहं-
स्तुङ्गां प्रतिज्ञामिव तुङ्गभूमिम् ॥३५॥

भूभृच्छिरश्छेदविधानदक्षे
मायाविनि क्षुभ्यति राक्षसीघे ।
वैधव्यचिन्ताचकितेश्चकम्पे
नरेन्द्रदारैर्धरणीसमेतैः ॥३६॥

पक्षे क्षत्ता विदुरेण अभियुक्तस्य सतिरस्कारं बोधितस्य। "क्षत्ता शूद्रात्क्षत्रियजे प्रतीहारे च सारथौ। भुजिष्यातनयेऽपि स्यात्" इति मेदिनी। विदुरस्य भुजिष्यापुत्रत्वात् क्षत्तृशब्दवाच्यत्वम्। राज्ञो धृतराष्ट्रस्य। शेषं समानम्। अत्र प्रजागरं प्रति विशेषणत्रयस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥ ३४ ॥

अत्रेति। अत्रान्तरे एतस्मिन्नवसरे भूमिपतेः रामस्य प्रिया सीता तदर्थं तद्दर्शनार्थं हरीश्वरा वानराधिपा अङ्गदादयः तुङ्गां महतीं प्रतिज्ञामिव भूमिभृतः सुवेलपर्वतस्य तुङ्गभुमिं उच्चप्रदेशम् अध्यरोहन् आरुरुहुः किम्भूताः पयोधिसीमानं समुद्रस्य दक्षिणतीरमधिगतानि प्राप्तानि उरूणि महान्ति सैन्यानि येषान्ते सर्वसैन्यानि समुद्रस्य दक्षिणकूलमागतानि दृष्ट्वा सीतादर्शनार्थं सुवेलशृङ्गाण्यारुरुहुरित्यर्थः।

पक्षे भूमिपतेर्युधिष्ठिरस्य प्रियार्थं प्रीतये हरीश्वराः कृष्णप्रधाना भूमिभृतो-राजानः पयोधिसीमभ्यः आसमुद्रतीरेभ्य अधिगतानि आगतानि उरूणि सैन्यानि येषां तादृशाः सन्तः तुङ्गभूमिमिव तुङ्गां प्रतिज्ञाम् अहमेवं करिष्यामीत्यादिरूपाम् अध्यरोहन् उभयत्राप्युत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ३५ ॥

भूभृदिति। मायाविनि मायाकार्यनिपुणे अतएव मायया भूभृतो रामस्य शिरश्छेदविधाने दक्षे राक्षसौघे क्षुभ्यति चलति सति धरण्या पृथिव्या समेतैः सहितैः नरेन्द्रस्य रामस्य दारैः पत्न्या सीतया। आपोदारा इत्यादिना

अथाङ्गदं बिभ्रतमुग्रसन्महः
सुरेन्द्रसूनोर्हृदयैकनन्दनम्।
समीक्ष्य कार्यस्य गतिं नरेश्वरो
हरिं परेषां नगरीमजीगमत् ॥३७॥

दारशब्दस्य नित्यबहुवचनान्तत्वम्। वैधव्यचिन्तया धिगहं विधवा भविष्यामीति भावनया चकितैर्भीतैः सश्लिष्टकम्पं कम्पितम्। अत्र राक्षसौघक्षोभकृतं धरण्याः कम्पनमन्यत् चिन्ताभयकृतं सीतायाश्च कम्पनमन्यदिति भिन्नयोः कम्पनयोरेकत्वाध्यवसानादतिशयोक्तिः सा च समेतैरिति सूचितार्थस्य कथनात् सूक्ष्मोक्तिमूला।

पक्षे भूभृतां राज्ञां शिरश्छेदविधानदक्षे तथा मायाविनि राक्षसीवे घटोत्कचबलेऽसुष्यति क्षोभं कुर्वति सति नरेन्द्राणां दुर्योधनादीनां दारैः पत्नीभिः सश्लिष्टकम्पं शेषं तुल्यम्। भूभृच्छिरश्छेदेति पाठे रामायणपक्षे सएवार्थः पिष्टं ह्याश्रयाशिरे इत्यादौ अकारान्तस्यापि शिरशब्दस्य दृष्टचरत्वात्। भारतपक्षे तु भूभृतां पर्वतानां शिराः शिलाः। बालादेर्लोरोवा रश्च ल इति लश्च रः। तासामुच्छेदविधानमुत्पाटनं तत्रापि दक्षः इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अथेति। अथानन्तरं नरेश्वरो रामः। कार्यस्य गतिं समीक्ष्य सीतायाचनमकृत्वा युद्धोद्योगो न विधेय इति विविच्य अङ्गदं अङ्गदनामानं हरिं वानरं परेषां राक्षसानां नगरीं लङ्कां अजीगमत् दूतत्वेन प्रास्थापयत्। किम्भूतम् उग्रमुद्दीप्तं सन्महत्तेजो बिभ्रतं धारयन्तं तथा सुरेन्द्रसूनोर्वालिनः हृदयैकनन्दनं हृदयाह्लादकरं पुत्रमित्यर्थः सुरेन्द्रसूनोरुग्रसन्महो बिभ्रतं तथा हृदयैकनन्दनं सर्वमनःसन्तोषकमिति वा।

पक्षे नरेश्वरो युधिष्ठिरः कार्यस्य गतिं समीक्ष्य 'सन्ध्यसिद्धौ तु विग्रहः' इति नीतिशास्त्रात् सन्ध्यर्थमेव प्रथमं यत्नः करणीय इति विविच्येत्यर्थः हरिं कृष्णं परेषां नगरीं हस्तिनाम् अजीगमत् किम्भूतम् उग्रसन्महः उद्दीप्तकान्ति अङ्गदं केयूरं बिभ्रतं तथा सुरेन्द्रसूनोरर्जुनस्य प्रणयित्वात् हृदयैकनन्दनम् ॥ ३७ ॥

स याननिर्ह्रादमुदीरयन् खे
सुदूरमध्वानमतीत्य वेगात्।
प्रपद्य मध्यं परमण्डलस्य
ददर्श राजानमभीः सभार्यम् ॥३८॥

बलाधिपैर्भीष्ममुखैरुपेतं
प्रसिद्धभूरिश्रवसं हरिस्तम्।
सकर्णशल्यं वच इत्यवोचत्
प्रकाशगम्भीरमहार्थजातम् ॥३९॥

स इति। यानस्य गमनस्य निर्ह्रादं शब्दं खे आकाशे उदीरयन् जनयन् आकाशपथेनैव गच्छन्नित्यर्थः सोऽङ्गदः वेगात् सुदूरमध्वानं पन्थानमतीत्य उल्लङ्घ्य अभीर्निर्भयः सन् परमण्डलस्य शत्रुसमूहस्य मध्यं प्रपद्य प्राप्य सभार्यं सस्त्रीकं मन्दोदरीसहितमित्यर्थः सभायाम् आर्या यस्य तादृशमिति वा राजानं रावणं ददर्श।

पक्षे यानस्य रथस्य निर्ह्रादं चक्रध्वनिं खे उदीरयन्नुत्थापयन् स हरिः सभार्यं गान्धारीसहितं राजानं धृतराष्ट्रं ददर्श। शेषं तुल्यम् ॥ ३८ ॥

बलाधिपैरिति! स हरिर्वानरोऽङ्गदः भीष्माणि भयङ्कराणि मुखानि वदनानि येषां ते तथा तैर्बलाधिपैः सेनापतिभिरुपेतं वेष्टितं तथा प्रसिद्धानि भूरीणि बहूनि विंशतिसंख्यकानीत्यर्थः श्रवांसि श्रवणानि यस्य तादृशं तं रावणं कर्णशल्यं श्रुतिकटु तथा प्रकाशं प्रकाशमानं न तु दुर्बोधं गम्भीरं गौरवान्वितं महत् ओजस्वि अर्थजातं वाच्यसम्पत्तिर्यस्य तादृशम् इति वक्ष्यमाणं वचः अवोचत्।

पक्षे हरिः कृष्णः भीष्ममुखैर्गाङ्गेयप्रभृतिभिर्बलाधिपैरुपेतं तथा प्रसिद्धोऽतिविख्यातो भूरिश्रवा नृपविशेषो यस्य तं तथा कर्णो राधेयः शल्यो मद्राधिपस्ताभ्यां सहितं तं धृतराष्ट्रम् इति वक्ष्यमाणं वचोऽवोचत् शेषं समानम् ॥३९॥

अनात्मवंशोचितमार्यगर्हितं
सबन्धुमित्रस्य कुलस्य घस्मरम्।
त्वमग्रयायी नयपारदृश्वनां
विरोधमोदृग्विधमीहसे कथम् ॥४०॥

तस्मादस्माद्विरम कलहाद्गोप्तुमात्मीयगोत्रं
चौणीभर्त्रे वितर मुषितामात्मपालो महेलाम्।
नोचेज्जिष्णोरुपहर शरश्रेणये प्राणराशीन्
मोहान्धानां युधि निजसुहृद्बन्धुभृत्यात्मजानाम् ॥४१॥

अनात्मेति। हे रावण पचे हे धृतराष्ट्र नयस्य पारम् अवसानं पश्यन्तीति नयपारदृश्वानो नीतिरहस्यज्ञाः। कर्मणोदृश इति वन्। तेषाम् अग्रयायी प्रथमगण्यस्त्वम् ईदृग्विधम् एवंप्रकारं परपत्नीहरणरूपं पचे परराज्याप्रदानरूपं नीतिविरुद्धं विरोधं विवादजनकं कर्म कथम् ईहसे कर्त्तुं चेष्टसे किम्भूतम् अनात्मवंशोचितं न आत्मकुलस्य योग्यं तव कुलोत्पन्नेन केनाप्यनाचरितमित्यर्थः तथा आर्यैर्महाजनैर्गर्हितं तथा बन्धवः आत्मपितृमातृसम्बन्धिनः पितृष्वसीयादयः सुहृदो मित्राणि तैः सहितस्य कुलस्य घस्मरं भक्षकं नाशकमित्यर्थः ॥ ४० ॥

तस्मादिति। हे रावण पचे धृतराष्ट्र तस्मात् पूर्वोक्ताद्धेतोः अस्मादुपस्थितात् कलहात् विरोधाद्विरम निवृत्तो भव। पर्याङ्विभ्योरम इति परस्मैपदम्। आत्मीयगोत्रं स्ववंशं गोप्तुं रक्षितुं तथा आत्मानं पालयतीत्यात्मपालः आत्मानञ्च गोप्तुमित्यर्थः चौणीभर्त्रे राज्ञे रामाय पचे युधिष्ठिराय मुषितां छलेनापहृतां पचे द्यूतच्छद्मना गृहीतां महे उत्सवे इलति प्रीते सङ्गच्छत इत्यर्थः महेला महिला। उत्सवप्रियाः खलु कामिन्य इति प्रसिद्धेः। इल गत्यर्थे गताविति कल्पद्रुमः तस्मादिगुपान्तत्वादत् प्रत्ययः। महती पूज्या मातेत्यर्थः इलाभूर्यस्याः सा महेला भूमितनयेत्यर्थः इति केचित्। तां सीतां पचे महती चासौ इला भूश्चेति महेला तां महाराज्यमित्यर्थः। "इलोर्वी वाग्भुवो-

निशितविशिखसङ्कोत्कृत्तवीरोत्तमाङ्ग-
स्तवकिततटरोभिः शोणिताम्भःसरिद्भिः ।
नयनिपुण न यावत् छाद्यते क्षौणिचक्रं
द्रुतमुपनतकालं तावदाधत्स्व सन्धिम् ॥४२॥

वैधव्यव्यथितसुतावरोधवर्ग-
प्रक्रन्दप्रतिरवमेदुरोदराणि ।
स्युर्यावन्न तव गृहाण्यतो विचार्य
त्वं तावत् कुरु कुलशान्तये यतस्व ॥४३॥

गोः" इति हेमचन्द्रः । वितर देहि । नोचेदेवं न स्याच्चेत्तदा युधि युद्धे जिष्णो-र्जयशीलस्य रामस्य पक्षे अर्जुनस्य शरश्रेण्यै बाणपरम्परायै मोहिनान्धानां हिताहितविवेकरहितानां निजाः स्वीयाः सुहृदो मित्राणि बन्धवः पूर्वोक्ता-स्त्रिविधाः भृत्याः सेवकाः आत्मजाश्च मेघनादादयः पक्षे दुर्योधनादयस्तेषां प्राणराशीन् उपहर अर्पय अप्रदाने अवश्यमेवैते विनङ्क्ष्यन्तीति भावः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ४१ ॥

निशितेति । हे नयनिपुण नीतिमर्मज्ञ रावण पक्षे धृतराष्ट्र निशिता-स्तीक्ष्णा ये विशिखा रामस्य पक्षेऽर्जुनस्य बाणास्तेषां सङ्घैरुत्कृत्तानि छिन्नानि यानि वीराणां त्वदीयशूराणामुत्तमाङ्गानि मस्तकानि तैः स्तवकिता जात-स्तवका इव लहर्यस्तरङ्गा यासां ताभिः शोणितानि हतवीरजनरुधिराण्येव अम्भांसि तेषां सरिद्भिर्नदीभिः प्रवाहैरित्यर्थः यावत् क्षौणिचक्रं भूमण्डलं न छाद्यते तावत् द्रुतं शीघ्रम् उपनत उपस्थितः कालो यत्र तत्र यथा स्यात्तथा । इतःपरमेवं कालो दुर्लभ इति भावः । सन्धिम् आधत्स्व कुरुष्व । मालिनी-वृत्तम् ॥ ४२ ॥

वैधव्येति । हे रावण पक्षे धृतराष्ट्र तव गृहाण्यन्तःपुराणि वैधव्येन पति-वियोगेन व्यथिताः कातरा ये सुतानां मेघनादादीनां पक्षे दुर्योधनादीनाम् अवरोधाः अन्तःपुरिकाः पत्न्य इत्यर्थः तैर्वर्गैश्च आरब्धो यः प्रक्रन्दः प्रकर्षेण क्रन्दनं

द्विजोत्तमाकीर्णकुशस्थलाढ्यान्
ग्रामानपि त्वं नियतं विसृज्य ।
सुखप्रसाध्येन युधिष्ठिरेण
सन्धाय मोदस्व चिराय राज्ञा ॥४४॥

परिगतनयविद्यान् बिभ्रतो राजलक्ष्मीं
विषयरसनिधाने यौवने वर्तमानान् ।

तस्य प्रतिरवेण प्रतिध्वनिना मेदुराणि गम्भीराणि व्याप्तानीत्यर्थः उदराभ्यन्तराणि येषां तानि यावन्न स्युः तावत् अतोऽत्र विषये । सम्प्रत्याशसिः । विचारं कुरु तथा कुलशान्तये वंशरक्षणाय यतस्व यत्नं कुरुष्व पक्षे अतोऽहितोऽस्मात् अविचारम् शीघ्रं कुरुकुलस्य शान्तये यतस्व । विग्रहावलम्बनेऽवश्यमेव ते पुत्रा मरिष्यन्तीति भावः । प्रहर्षिणीवृत्तम्, "त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम्" इति लक्षणात् ॥ ४३ ॥

द्विजोत्तमेति । हे रावण द्विजोत्तमैर्मुनिभिराकीर्णास्तथा कुशस्थलैः द्विजकर्मप्रधानाङ्गदर्भबहुलप्रदेशैराढ्या युक्ताश्च ते च तेचेति विशेषणसमासः ईदृशान् ग्रामानपि नियतं विसृज्य दत्त्वा । अपिः समुच्चये न केवलं सीताप्रत्यर्पणमात्रेण रामस्य कोपशान्तिः किन्तु त्वदीया राक्षसा मुनिजनवसतिग्रामेषु सदोपद्रवमाचरन्ति तेषां निवारणेन तानपि निरुपद्रवान् कृत्वेत्यर्थः । सुखप्रसाध्येन सुखेन सङ्गम्यमानेन युधिष्ठिरेण संग्रामस्थिरेण राज्ञा रामेण सह सन्धाय सन्धिं कृत्वा चिराय मोदस्व हर्षं प्राप्नुहि ।

पक्षे हे धृतराष्ट्र द्विजोत्तमैराकीर्णं यत् कुशस्थलम् अविस्थलापरनामको ग्रामविशेषस्तदेव आद्यं मुख्यं येषां ते तथा तान् ग्रामानपि अपिरेवार्थे अविस्थलप्रभृतीन् पञ्च ग्रामानेव नत्वन्यप्रदेशानित्यर्थः विसृज्य दत्त्वा युधिष्ठिरेण राज्ञा सन्धाय चिराय मोदस्व । शेषं तुल्यम् । "अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतम् । अवसानं महाबाहो कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्" इति भारतम् ॥ ४४ ॥

परिगतेति । हे रावण पक्षे धृतराष्ट्र त्वम् आत्मजान् पुत्रान् इन्द्रजिदादीन् पक्षे दुर्योधनादीन् समरभुवि युद्धस्थले मुधा अकारणम् अन्तकाय यमाय मा

बलतुलितमहेन्द्रानात्मजानात्मतुल्यान्
समरभुवि मुधा त्वं मान्तकायोपहार्षीः ॥४५॥

इति हरिवदनाद्विनिःसृता सा
परिषदि सज्जनसम्मतापि वाणी ।
शशिरुचिरिव गह्वरे महाद्रे-
र्मनसि परस्य चकार न प्रवेशम् ॥४६॥

त्वरितमतितृषाकपेर्गिरोद्यद्-
भ्रुकुटिभुजङ्गमलाञ्छनो विपक्षः ।

उपहार्षीः यमस्योपहारान् मा कुरु मा विनाशयेत्यर्थः किम्भूतान् परिगता संप्राप्ता नयविद्या यैस्तान् न तु मूर्खानित्यर्थः तथा राजलक्ष्मीं राज्यश्रियं बिभ्रतो धारयतः यौवराज्ये वर्तमानानित्यर्थः तथा विषयरसानां निधानं भोगो यत्र तस्मिन् यौवने वर्तमानान् न तु बालान् वृद्धान् वेत्यर्थं तथा बलेन तुलितो जितः पक्षे सदृशीकृतोमहेन्द्रः शक्रोयैस्तान् तथा आत्मतुल्यान् आत्म-वद्बलाधिकान् । यौवने वर्तमान इति पाठे भारतपक्षे यौवनेऽवर्तमानो-वृद्ध इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इतीति । परिषदि सभायां इति पूर्वोक्तरूपा हरेर्वानरस्याङ्गदस्य पक्षे कृष्णस्य वदनाद्विनिःसृता तथा सज्जनसम्मता साधुजनप्रियापि पक्षे नारदा-दिभिरादृतापि सा वाणी महाद्रेर्महापर्वतस्य गह्वरे शशिरुचिश्चन्द्रकिरणा इव परस्य शत्रोरावणस्य पक्षे दुर्योधनस्य मनसि प्रवेशं न चकार तस्य रुचिकरी न बभूव । यथा महाद्रेर्गह्वरे शशिरुचिर्न प्रविशति केवलं तम एव तिष्ठति अत्रापि तथेत्युपमा युद्धमन्तरेण सीतां पक्षे राज्यं न दास्यामीति तेन निश्चितमित्यर्थः । पुष्पिताग्रावृत्तम्, "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पि-ताग्रा" इति लक्षणात् ॥ ४६ ॥

त्वरितेति । तृषाभिक्रममतिक्रान्तोऽतितृषा इन्द्रविजेतेत्यर्थः । "वासवो वृत्रहा वृषा" इत्यमरः । विपक्षो रावणः कपेरङ्गदस्य गिरा पूर्वोक्तवाचा उद्यतो

रिपुकुलबलसारभूतमेनं
तम इव तिग्मरुचिं निरोद्धुमैच्छत् ॥४७॥

अधिपतिबलनुन्नेष्वञ्जसासौबलाग्रे
रिपुषु कृतनिरोधप्रक्रमेषु प्रकामम् ।
परिषदि निजतेजस्तेजयामास पूर्वं
हरिरिव बलियज्ञे विक्रमाक्रान्तलोकः ॥४८॥

जायमाना या भ्रुकुटिर्भ्रूसंकोचनं सैव भयङ्करत्वाद्भुजङ्गमस्तद्रूपं लाञ्छनं कोपचिह्नं यस्य तादृशः सन् रिपुकुलेषु शत्रुसमूहेषु मध्ये बलेन सामर्थ्येन सारभूतं प्रधानम् एनं कपिं तिग्मरुचिं सूर्यं तमो राहुरिव । "तमस्तु राहुः स्वर्भानुः" इत्यमरः । त्वरितं झटिति निरोद्धुं संयन्तुम् ऐच्छत् ।

पक्षे विपक्षो दुर्योधनः त्वरिता सत्वरा मतिर्यस्य क्रियायां तद्यथा तथा वृषाकपेः कृष्णस्य । "हरविष्णू वृषाकपी" इत्यमरः । रिपुकुलस्य युधिष्ठिरादेर्बलेषु सैन्येषु सारभूतम् एनं वृषाकपिम् । शेषं तुल्यम् । उपमालङ्कारः । पूर्वोक्तं वृत्तम् ॥ ४७ ॥

अधिपतीति । अधिपतिना राक्षसाधिपेन रावणेन बलेन शक्त्यानुन्नेषु झटिति वानरमिमं निगृह्णाणीति प्रेरितेषु रिपुषु राक्षसेषु कृतो निरोधप्रक्रमः संयमनोपक्रमो यैस्ते तथा तेषु सत्सु असौ अङ्गदः परिषदि सभायां बलानां सैन्यानामग्रे बलात्यनादृत्येत्यर्थः अञ्जसा तत्त्वेन प्रकामं प्रभूतं यथा तथा विक्रमेणाक्रान्ताः क्षोभिता लोका जना येन तादृशः सन् पूर्वं बलियज्ञे हरिर्वामन इव निजतेजस्तेजयामास प्रकाशयामास । यथा वामनः पूर्वं बलियज्ञे विक्रमेण पादविक्षेपेणाक्रान्तलोको व्याप्तभुवनत्रयः सन् परिषदि निजतेजोऽदर्शयत्तथेत्यर्थः । न कोऽप्यङ्गदं संयन्तुं शेकुरित्यर्थः ।

पक्षे अधिपतेर्दुर्योधनस्य बलेन नुन्नेषु रिपुषु दुःशासनादिषु कृतनिरोधप्रक्रमेषु सत्सु परिषदि नृपाणां सदसि सौबलस्य शकुनेरग्रे च अर्थात् प्राकरणिकः कृष्णः निजतेजस्तेजयामास विश्वरूपं दर्शयामासेत्यर्थः । शेषं तुल्यम् । उपमा । मालिनीवृत्तम् ॥ ४८ ॥

दिवि च भुवि च तुल्यं तायमानैर्महोभिः
प्रमथितपरधामा लोचनानि प्रतिघ्नन् ।
अरितिमिरनिरासाद्दर्शयन् विश्वरूपं
मिहिर इव स उद्यन् सर्वभूतैरशंसि ॥४९॥

परप्रतापातपसन्निपातात्
प्रकीर्य तेजः प्रतिपक्षकक्षे ।
परस्य शान्त्या पुनरेव शान्तिं
प्रापानुकुर्वन् रविकान्तचेष्टाम् ॥५०॥

दिवीति। सोऽङ्गदः उद्यन् मिहिरः सूर्य इव सर्वभूतैरशंसि स्तुतः किम्भूतोऽङ्गदः सूर्यश्च प्रमथितं सङ्कोचितं परधाम शत्रुतेजः अन्यत्र ग्रहा-दिकान्तिर्येन सः तथा दिवि आकाशे च भुवि पृथिव्याञ्च तुल्यं समानं यथा तथा तायमानैः विस्तार्यमाणैर्महोभिः पराक्रमैः अन्यत्र किरणैः लोचनानि राक्षसानाम् अन्यत्र जनानां नयनानि प्रतिघ्नन् प्रतिहतानि कुर्वन् एकत्र पराक्रमदर्शनजनितविस्मयात् अन्यत्र दर्शनासहिष्णुत्वादिति भावः। तथा अरयो राक्षसास्तिमिराणीव अन्यत्र अरय इव तिमिराणि तेषां निरासात् निग्रहात् निग्रहजनितहर्षादित्यर्थः अन्यत्र निवारणात् विश्वरूपं विश्वव्यापकं स्वरूपम् अतिवृहद्रूपमित्यर्थः अन्यत्र विश्वेषां पदार्थानां स्वरूपं दर्शयन्। अत्र मिहिर इवेत्युपमा श्लेषमूलातिशयोक्त्या सङ्कीर्णा।

पक्षे लोचनानि भीष्मद्रोणविदुरान् महर्षींश्च वर्जयित्वा अन्येषां सभ्यानां नयनानि प्रतिघ्नन् तथा विश्वरूपं स्वस्मिन् विश्वेषां ब्रह्मादीनां स्वरूपं दर्शयन् स कृष्णः सर्वभूतैरशंसि शेषं तुल्यम् ॥ ४९ ॥

परेति। रविकान्तस्य सूर्यकान्तमणेश्चेष्टां क्रियाम् अनुकुर्वन् तुलयन् प्रकरणप्राप्तोऽङ्गदः पक्षे कृष्णश्च परस्य शत्रोः अन्यत्र सूर्यस्य प्रतापस्तेज औष्ण्य-मित्यर्थः आतप इव स तथा तस्य सन्निपातात् सम्बन्धाद्धेतोः कक्षः शुष्कपर्ण तृणं वा प्रतिपक्षः शत्रुः कक्ष इव स तथा तस्मिन्। "कक्षो वीरुधि दोर्मूलेऽकक्षे

स क्षिप्रं नृपजननीतिपारदर्शी
स्वैर्वाक्यैः कृतपरपक्षकर्णभेदः।
भूभर्तुर्निकटमुपेत्य वैरिवर्गं
व्याचष्ट प्रतिनियतोग्रदण्डसाध्यम् ॥५१॥
अथाप्तकालो नृपतिर्न्ययुङ्क्त
बलानि रोषादभिषेणनाय।

शुष्कवने द्रुमे" इति हेमचन्द्रः। तेजोबलं प्रकीर्य प्रकाश्य अन्यत्र तेजो वह्निं प्रक्षिप्य पुनरेव एतावर्थौ पुनरपि परस्य शत्रोरन्यत्र सूर्यस्य शान्त्या संयन्तुमशक्त्वादनाख्यया अन्यत्र अस्तगमनेन शान्तिं प्राप शान्तोबभूव विश्वरूपं संहृतवानित्यर्थः। रविकान्तोयथा रविकरसम्पर्केण ज्वलन् कक्षं दग्ध्वा पुनश्च रवेरस्तगमनेन शान्तोभवति तथायमित्युपमा। परस्य शान्त्येत्यत्र सकृत्प्रशान्त्येति पाठोन मनोरमः ॥ ५० ॥

स इति। नृपजनानां नीतेर्नयस्य पारदर्शी मर्मज्ञस्तथा स्वैर्वाक्यैर्निजकटुवचनैः कृतः परपक्षस्य शत्रुपक्षस्य कर्णभेदः श्रोत्रव्यथा येन तादृशः सोऽङ्गदः क्षिप्रं शीघ्रं भूभर्तू रामस्य निकटम् उपेत्यागत्य वैरिवर्गं शत्रुसङ्घं प्रतिनियतेन उपयुक्तेन उग्रेण महता दण्डेन निग्रहेण साध्यं वश्यं व्याचष्ट अकथयत् अतिदुर्विनीता राक्षसाः स्वयं सीतां दत्त्वा सन्धिं न करिष्यन्ति अतो महता पराक्रमेण ते आक्रम्यन्तामित्युवाचेत्यर्थः।

पक्षे नृपजनन्याः कुन्त्या इतेर्गतेर्दुर्गतेरित्यर्थः यत्पारम् अवसानं तद्दर्शी दुर्योधनादिनिधनमन्तरेण कुन्ती सुखं न लप्स्यतइति जानन्नित्यर्थः तथा स्वैर्वाक्यैः कृतः परपक्षस्य शत्रुपक्षमाश्रितस्य कर्णस्य राधेयस्य भेदो वेधो येन तादृशः स कृष्णः भूभर्तुर्युधिष्ठिरस्य क्षिप्रं निकटमुपेत्य वैरिवर्गं दुर्योधनादिकं प्रतिनियतोग्रदण्डसाध्यं व्याचष्ट सूच्यग्रलग्नभूखण्डमपि दुर्योधनादयस्ते न दास्यन्ति अतः प्रबलेन युद्धोद्योगेन ते आक्रम्यन्तामित्युवाचेत्यर्थः। प्रहर्षिणीवृत्तं, "त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम्" इति लक्षणात् ॥ ५१ ॥

अथाप्तेति। अथ अङ्गदस्य पक्षे कृष्णस्य वचनानन्तरं नृपतौ रामः पक्षे

युगान्तमासाद्य यथाम्बुराशिः
स्वाम्भांसि लोकत्रयसंप्लवाय ॥५२॥

साकं भुवा मत्सरिणां मनांसि
प्रकम्पयन् भूमिपतिः प्रपेदे।
द्विषो जिगीषुर्जमदग्निजन्मा
रामः कुरुक्षेत्रमिवाजिभूमिम् ॥५३॥

अथोद्धतस्यन्दनसंनिपत्ति-
हस्तिस्फुटाटोपनिकामभीमा।

युधिष्ठिरः आत्तः प्राप्तः कालः यात्रायोग्यसमयो येन तादृशः सन् रोषात् क्रोधात् अभिषेणनाय सेनया शत्रोरभिमुखगमनाय। "यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम्" इत्यमरः। अभिपूर्वात् सेनाशब्दात् सेनयाभिमुखगमनमित्यर्थे णिङ्। बलानि सैन्यानि न्ययुङ्क्त प्रेरयामास। उपमया दृढयति अम्बुराशिः समुद्रः युगान्तं प्रलयकालमासाद्य लोकत्रयस्य संप्लवाय स्वाम्भांसि स्वीय-जलानि यथा नियुङ्क्ते तथेत्यर्थः। अत्र, "श्रौतो यथेववाशब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि" इत्युक्तेर्यथाशब्दप्रयोगादुपमेयं श्रौती तया च नृपतेरनिवार्यप्रसरत्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ५२ ॥

साकमिति। भुवा भूम्या सार्कं सह मत्सरिणां द्वेषिणां राक्षसानां मनांसि प्रकम्पयन् एकत्र बलभरेण अन्यत्र भयेनेति भावः भूमिपतीराजा रामोदाशरथिः द्विषः शत्रून् जिगीषुर्जेतुमिच्छुः सन् जमदग्निजन्मा जामदग्न्यो रामः कुरुक्षेत्रमिव आजिभूमिं संग्रामस्थलं प्रपेदे जगाम यथा द्विषोजिगीषुर्ज-मदग्निजन्मा रामः कुरुक्षेत्रं प्रपेदे तथेत्यर्थः। अत्र सहोक्त्युपमयोर्निरपेक्ष-तयावस्थानात् संसृष्टिः।

पक्षे भूमिपतिर्युधिष्ठिरः जमदग्निजन्मा रामइव कुरुक्षेत्रमाजिभूमिं प्रपेदे। अन्यत्तुल्यम्। अस्मिन् पक्षे इवशब्दस्योपमानोत्तरत्वाभावेनोपमाया अवा-चकत्वादुत्प्रेक्षावाचकत्वं ततश्च सहोक्त्युत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥ ५३ ॥

अथोद्धतेति। अथानन्तरम् उद्धतानाम् उद्भटं चलतां स्यन्दनानां रथानां

रणाङ्गनं प्राप दशास्यसेना
पतिप्रणुन्ना पृतना परेषाम् ॥५४॥

अथ गतवति राज्ञः सोदरे शत्रुपक्षं
श्रितवति तदभीष्टं संविधित्सौ युयुत्सौ।
अपि सुभटसमेता सा चमूः कान्तिमत्तां
युवतिरिव न लेभे कर्णशोभाविहीना ॥५५॥

सर्वीनामश्वानां पत्तीनां पदातीनां हस्तिनाञ्च चतुरङ्गसेनानामित्यर्थः। "हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम्" इत्यमरः। यः स्फुटोव्यक्त आटोप औद्धत्य तेन निकामभीमा अतिभयदा तथा दशास्यस्य रावणस्य सेनापतिभिः प्रणुन्ना चालिता परेषां पृतना सेना रणाङ्गनं संग्रामचत्वरं प्राप।

पक्षे अशास्यस्य केनाप्यदम्यस्य दुर्योधनस्य यः सेनापतिर्भीष्मः तेन प्रणुन्ना परेषां पृतना रणाङ्गनं कुरुक्षेत्रं प्रापत् आगमत्। अन्यत्तुल्यम् ॥ ५४ ॥

अथेति। अथानन्तरं गतवति अपमानकारिणं रावणं विहाय पूर्वं निःसृते तथा शत्रुपक्षं रामपक्षं श्रितवति भजमाने राज्ञो रावणस्य सोदरे विभीषणे तस्य रामस्य अभीष्टं संविधित्सौ सम्यक् कर्तुमिच्छौ अतएव युयुत्सौ योद्धुमिच्छौ सति सा चमूः राक्षसी सेना सुभटैः सुभीरुभिः समेता सङ्गतापि कर्णशोभाविहीना कुण्डलादिकृतश्रवणशोभाशून्या युवतिरिव कान्तिमत्तां शोभां न लेभे प्राप आत्मीयजनाधिष्ठिता हि सेना जिगीषोः सौभाग्यं व्यञ्जयति अत्र तदभावान्न सा शुशुभे इत्यर्थः।

पक्षे शत्रुपक्षं श्रितवति पाण्डवपक्षपातिनि युयुत्सौ युयुत्सुनामके राज्ञो दुर्योधनस्य सोदरे एकपितृकत्वात् भ्रातरि। युयुत्सोर्भुजिष्यातनयत्वाच्च सोदरत्वम्। गतवति दुर्योधनमपहाय पाण्डवान् प्राप्ते सति सा चमूः कौरव-सेना सुभटैः समेतापि कर्णशोभाविहीना युवतिरिव कान्तिमत्तां न लेभे चमूरपि कर्णेन राधेयेन कृतया शोभया विहीना रथातिरथसंख्याने भीष्मेण कर्णस्यार्धरथत्वकथनात् क्रुद्धः कर्णो जीवति भीष्मेऽहं न यास्यामीति प्रति-ज्ञातवान् ततश्च युयुत्सौ शत्रुपक्षमाश्रिते कर्णे च रणपराङ्मुखे सति सा चमूर्न

विलोक्य जिष्णुः परमण्डलं त-
च्चिन्तां प्रियापायभयाद्गतोऽपि ।
स्थैर्यं प्रपेदे हरियोगलब्ध-
स्वास्थ्यः प्रभाविक्रमशोभि रामः ॥५६॥

शुशुभे इत्यर्थः शेषं तुल्यम् । उपमेयं कर्णशोभाविशेषेणेतिश्लेषानुप्राणिता । मालिनी वृत्तम् ॥ ५५ ॥

विलोक्येति । जिष्णुर्जयशीलो रामो दाशरथिः प्रभा वेशपरिच्छदादिभिः शोभा विक्रमः पराक्रमस्ताभ्यां शोभत इति प्रभाविक्रमशोभि तत् परमण्डलं शत्रुचक्रं विलोक्य प्रियाया मायानिर्मितायाः सीताया अपायाद्वधात् यद्भयं तस्माच्चिन्तां गतोऽपि 'हाकष्टं सीतापि एतैर्वध्यते' इति भावनां प्राप्तः सन्नपि हरेर्वानरस्य सुग्रीवस्य यो योगो युक्तिः नैव तत्त्वतः सीता किन्तु मायारचिता केवलं भयप्रदर्शनार्थं मायाविनां राक्षसानामेतत् कर्मेति विवेचनेत्यर्थः तेन लब्धं स्वास्थ्यं सौमनस्यं येन तादृशः सन् स्थैर्यं धैर्यं प्रपेदे प्राप हरीति विभीषणस्योपलक्षणं तेनापि तथा बोधनात् । यद्यपि मायासीतावधस्य रामायणादौ मेघनादयुद्धकाले वर्णितत्वादत्र तद्वर्णनमनुचितमित्यसन्तोषश्चेत्तर्हि एवं व्याख्येयं प्रियाया योऽपायः सम्भाव्यमानो वधस्तद्भयात् यदर्थोऽयमाडम्बरः यदि सा सीता क्रुद्धैराक्षसैर्वध्यते इति भीतेरित्यर्थः हरियोगश्च इयं तावत् स्त्री तत्राप्यनागसा कथमेतैर्हन्तव्या 'अवध्याश्च स्त्रियं प्राहुस्तिर्यग्योनिगतामपि' इति स्मरणादिति सुग्रीवस्य युक्तिस्तया लब्धस्वास्थ्य इति ।

पक्षे अभिरामः रणाकुशलो जिष्णुरर्जुनः प्रभावि प्रभावत् तत् परमण्डलं भीष्मद्रोणादिबान्धवपूर्णमिति शेषः विलोक्य प्रियाणां स्निग्धानां भीष्मादीनाम् अपायोऽवश्यं मरणं तस्माद्भयं तस्माद्धेतोश्चिन्तां गतोऽपि कश्मलं प्राप्तोऽपि हरेः कृष्णस्य योगेन गीतारूपेण तत्त्वोपदेशेन लब्धस्वास्थ्यः विगतमोहः सन् क्रमशः क्रमेण स्थैर्यं प्रपेदे प्रसन्नचेता बभूव ॥ ५६ ॥

कृत्वोपसत्तिं तरसा गुरूणां
नरेन्द्रसूनुः कलितज्यधन्वा।
बभूव भीमो भुवि शम्बरस्य
वधं विधित्सन्निव कामदेवः ॥५७॥

इति राघवपाण्डवीये महाकाव्ये सप्तमः सर्गः।

कृत्वोपसत्तिमिति। नरेन्द्रसूनूरामः पक्षे युधिष्ठिरोऽर्जुनो वा कलिता प्राप्ता ज्यामौर्वी येन तादृशं धनुर्यस्य तथाविधः सन् तरसा वेगेन गुरूणां धनुर्वेदाचार्याणां विश्वामित्रादीनां वशिष्ठदशरथादीनाञ्च पक्षे द्रोणभीष्मादीनाम् उपसत्तिम् उपासनां कृत्वा गुरूनमस्कृत्येत्यर्थः शम्बरस्यासुरविशेषस्य वधं विधित्सन् कर्तुमिच्छन् कामदेवः कन्दर्प इव अथच शम्बरस्य मृगस्य वधं विधित्सन् मृगयायां वर्तमान इत्यर्थः कामदेवः एतत्काव्यप्रवर्तकनृपविशेष इव भुवि संग्रामभूम्यां भीमो भयङ्करो बभूव। "शम्बरं सलिले पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः" इति मेदिनी। उपमालङ्कारः ॥ ५७ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां राघवपाण्डवीयटीकायां कपाटविपाटिकाख्यायां सप्तमः सर्गः।

अष्टमः सर्गः ।

अथ रघु नृपसूनोरेकतस्त्यायमाने
वधिरितजगदण्डं चण्डकोदण्डघोषे ।
युगपदुभयसेनोज्जृम्भितोद्दामभेरी-
पटहमुरजनादध्मातगर्भं नभोऽभूत् ॥१॥
रणभुवि रणरेणौ तूर्यनादे च तूर्णं
स्थगयति जगदण्डं न्यक्कृतान्यप्रवृत्ति ।
अहह न निरधारि प्राणिनां चेतनाभिः
क्षितिमयमुत विश्वं शब्दतन्मात्रकं वा ॥२॥

अथेति । अथ गुरूपासनानन्तरं वधिरितं वधिरीकृतं जगदण्डं ब्रह्माण्डं यत्र तद्यथा तथा रघुनृपसूनोः रघुराजवंशोत्पन्नस्य रामस्य पक्षे रघु लघु शीघ्र-मित्यर्थः नृपसूनोर्युधिष्ठिरस्यार्जुनस्य वा चण्डः शत्रुभयदः कोदण्डस्य धनुषो घोषष्टङ्कारस्तस्मिन् एकत एकस्मिन् देशे स्त्यायमाने उपचीयमाने सति अनन्तरं नभोगगनं युगपदेकदैव उभयसेनयोरुज्जृम्भित ऊर्द्धमुत्थित उद्दाम उद्भटो यो भेरीपटहमुरजानां वाद्यभेदानां नादस्तेन ध्मातः प्रतिध्वनितो गर्भोऽभ्यन्तरं यस्य तादृशमभूत् रणोत्साहाय भेर्यादयोऽवाद्यन्तेत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ॥१॥

रणेति । रणभूवि युद्धभूम्यां रणस्य रेणौ रथगजतुरगादिभि रुत्थापिते रजसि तथा तूर्याणां रणवाद्यानां नादे ध्वनौ च जगदण्डं ब्रह्माण्डं न्यक्कृता निषिद्धा अन्येषां प्रवृत्तिर्यत्र तद्यथा तथा । जगदण्डविशेषणं वा । तूर्णं स्थगयति व्याप्नुवति सति अहह विस्मये । प्राणिनां चेतनाभिर्बुद्धिभिः उत किं विश्वं क्षितिमयं रेणुबाहुल्यात् पार्थिवं वा किम्वा तूर्यनादबाहुल्यात् शब्दतन्मात्रकं शब्दमात्रस्वरूपम् इति न निरधारि निर्द्धारितं शब्दएव तन्मात्रं

काष्ठाः क्वापि विलिल्यिरे कवलिताः केनापि भानोस्त्विषः
कुत्राप्यस्तमहर्जगाम कुहचिन्नष्टं नभोमण्डलम्।
केनाज्ञायि विलोचनस्य विषयः कालक्षपा काप्यभूद्
ब्रह्माण्डोदरपूरणं रणमहीरेणौ तदा तन्वति ॥३॥

आरम्भे मदसलिलं रणद्विपानां
माद्यद्दिक्करिकरशीकरं ततश्च।

अहङ्कारकार्यविशिष्टो यत्रेति वा। अहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणीति साङ्ख्याः तानि च रूपरसगन्धस्पर्शशब्दरूपाणि। रणभुवि योधानां महान् विमर्दो बभूवेति भावः। अत्र संशय एव पर्यवसानात् शुद्धसन्देहालङ्कारः स च चिति-मयत्वशब्दतन्मात्रकत्वयोर्भ्रान्त्या भ्रान्तिमन्मूल इत्यनयोरङ्गाङ्गित्वेनसङ्करः ॥२॥

काष्ठा इति। तदा तस्मिन् युद्धसमये रणमहीरेणौ रणभूम्युत्थितरजसि ब्रह्माण्डोदरस्य ब्रह्माण्डमध्यस्य पूरणं तन्वति कुर्वति सति काष्ठादिशः क्वापि पर्वतगुहादौ विलिल्यिरे विलयं गता इव तथा भानोः सूर्यस्य त्विषः कान्तयः केनापि भूतेन कवलिता भक्षिता इव तथा अहर्दिवसं कुत्रापि द्वीपान्तरे अस्तं जगामेव तथा नभोमण्डलं कुहचित् कुत्रचित्। किम् शब्दस्यसप्तम्यन्तस्य कुहेति निपातः। नष्टं पलायितमिव तथा विलोचनस्य विषयश्चक्षुर्गोचरतां प्राप्तोऽपि पदार्थः केनाज्ञायि ज्ञातः न केनापीत्यर्थः तथा कापि वक्तुमशक्या कालक्षपा कालरात्रिरिव अभूदुपस्थिता रेणुनैवदिग्विदिगादिविवेको नासी-दित्यर्थः एतेन रणसम्मर्दस्य महत्त्वं ध्वनितम्। अत्रदिगादिविलयादेः सम्भा-व्यमानत्वादिवशब्दप्रयोगाभावाच्च प्रतीयमानोत्प्रेक्षाः तासाञ्च परस्परमन-पेक्षतयावस्थानात् संसृष्टिः शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

आरम्भ इति। सूरेणुः समरभूम्युत्थितं रजः आरम्भे उत्थानोपक्रमे रणद्विपानां युद्धहस्तिनां मदसलिलं पीत्वा स्वसंयोगेनशोषयित्वेत्यर्थः ततश्च वायुवशाद्दिक्षु विकीर्णः माद्यन्तो मत्ता ये दिग्करिण ऐरावतादयस्तेषां करशी-करं शुण्डनिःसृतजलकणं पीत्वा। "शीकरं सरले वातस्रुताम्बुकणयोः

भूरेणुर्जलधरगर्भवारि पीत्वा
स्वःसिन्धोरपि निरपाद्यपां प्रवाहम् ॥४॥
प्रचलितहरिचक्रच्छिन्नमूलो विसर्प-
न्नभसि कृतविरोधः प्रातिकूल्यान्नराणाम् ।
सपदि धरणिरेणुस्तिग्मभानुं न्यरौत्सी-
दपर इव महीयान् रंहसा सैंहिकेयः ॥५॥

पुमान्" इति मेदिनी । अनन्तरमूर्द्ध्वमुत्थितो जलधराणां मेघानां गर्भवारि मध्यस्थं जलं पीत्वा ततोऽप्यूर्द्ध्वमुत्थितः स्वः-सिन्धोर्मन्दाकिन्या अपि अपां जलानां प्रवाहं निरपात् निःशेषेणापिबत् अतिपङ्किलं चकारेत्यर्थः । अत्र लोकातीत-वस्तुसमृद्धिवर्णनादुदात्तं, रेणोर्मेघपानाद्यसम्बन्धेऽपि तत्कथनादतिशयोक्तिः, अतिपिपासुव्यवहारारोपाच्च समासोक्तिरिति बहूनामलङ्काराणामेकत्राऽवस्थानात् एकाश्रयानुप्रवेशः सङ्करः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ४ ॥

प्रचलितेति । महीयान् अतिप्रभूतो धरणिरेणुः रणभूम्युत्थितं रजः रंहसा वेगेन अपरः सैंहिकेयो राहुरिव सपदि तत्क्षणात् तिग्मभानुं सूर्यं न्यरौत्सीत् आच्छादयामास अन्यत्र पूर्ववैरमनुसृत्य जग्रास किम्भूतः प्रचलितानां वेगेन धावतां सैन्यादीनां यद्धरिचक्रं वातचक्रं वात्येत्यर्थः । "हरिश्चन्द्रार्क-वाताश्वशुकभेकयमाहिषु" इति मेदिनी । तेन छिन्नं मूलं यस्य सः सैन्यवेग-वातेन सावशेषमुत्थापित इत्यर्थः अन्यत्र प्रचलितेन कम्पितेन हरेर्नारायणस्य चक्रेण सुदर्शनेन छिन्नमूलः निकृत्तगलः । तथा नभसि आकाशे विसर्पन् ऊर्द्ध्वमुत्ति-ष्ठन् अन्यत्र ग्रहरूपेण राशिचक्रे भ्रमन् । तथा प्रातिकूल्यात् प्रतिकूलपवनेनो-ह्यमानत्वात् नराणां कृतविरोधः कृतचक्षुराद्युपरोधः अन्यत्र प्रातिकूल्यात् प्रतिकूलस्थानवर्तित्वात् तृतीयषष्ठादिभिन्नस्थानवर्तित्वादित्यर्थः नराणां कृत-विरोधः जनिताशुभः जनितवैरो वा । "केतुपापभौममन्दगतस्तः षष्ठादिभिर्न्नस्त्वशुभा इत्यादि ज्योतिषम् । श्लेषानुप्राणितेयमुपमेया । मालिनी वृत्तम् ॥ ५ ॥

आसरोजभवसद्म सर्वतो-
लोकमुद्भ्रमति रेणुमण्डले।
नूनमाहितभयं न्यमीमिल-
द्भास्करेन्दुनयने विराट् पुमान् ॥६॥

उद्गाढदुर्दिनविसंष्ठुलचित्तवृत्ति-
रारब्धगात्रमलनोवसनान्तसङ्गी।
आमृष्टगण्डतिलकानि मुखान्यचुम्ब-
द्रागीव रेणुनिकरः सुरसुन्दरीणाम् ॥७॥

आसरोजेति। रेणुमण्डले रणरजःपटले आसरोजभवसद्म ब्रह्मलोकपर्यन्तं सर्वतः समन्तात् लोकं विश्वम् उद्भ्रमति उच्चैराक्रामति सति नूनमुत्प्रेक्षायां विराट् पुमान् जगत्समष्टिरूपः परमपुरुषः आहितभयं प्राप्तभय यथा तथा भास्करेन्दू सूर्याचन्द्रमसावेव नयने न्यमीमिलत् निमीलितवानिव अन्योऽपि रजःसंक्रान्तिभयान्नयने निमीलयति। अत्र लोकातीतवस्तुसम्पत्तिवर्णनादुदात्तेनोत्प्रेक्षाया अङ्गितया सङ्कीर्यते। रथोद्धता वृत्तं, "रान्नराविह रथोद्धता लगौ" इति लक्षणात् ॥ ६ ॥

उद्गाढेति। रेणुनिकरः समररजःसङ्घः रागीव कामुकपुरुष इव सुरसुन्दरीणां देवीनाम् आमृष्टानि आच्छादितानि अन्यत्र चुम्बनसम्मर्दात् प्रोञ्छितानि गण्डतिलकानि यत्र तानि मुखानि अचुम्बत् चुम्बितवान् प्रकृते पस्पर्शेत्यर्थः किम्भूतः उद्गाढं सातिशयं यद्दुर्दिनं मेघच्छन्नदिनं तेनैव अन्यत्र तस्मिन् विसंष्ठुला अधीरा अन्यत्र सुरतलोलुपेत्यर्थः चित्तवृत्तिर्येन अन्यत्र यस्य सः। दुर्दिने हि कामिनां मनश्चञ्चलं भवति। अतएव भगवान् कालिदासः "मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे" इति। तथा आरब्धं गात्राणां मलनं स्वसम्बन्धान्मलिनीभावः अन्यत्र सम्मर्दनं येन सः तथा वसनान्ते वस्त्राञ्चले सङ्गः सम्बन्धोऽस्यास्तीति सः

अकालजलदावलीगलितरक्तधाराहता
करीन्द्रकरटच्चरन्मदमहोर्मिरुद्धासिता ।
रणव्रणितसैनिकक्षतजसिक्तमूला च सा
रजोजवनिका शनैरपससार सेनामुखात् ॥८॥

आभूमण्डलमापयोधिवलयादाचक्रवालाचला-
दातारापथमापुरन्दरपदादापद्मसद्मालयात् ।
आब्रह्माण्डकटाहकर्परपुटं तूर्णं जुघूर्णे भयाद्-
भ्राम्यद्दिक्करिकीर्णकर्णवलयं भेरीरवैर्भैरवैः ॥९॥

कामिनीऽपि कामिनीनां वसनान्तमाकर्षन्ति । अत्र श्लेषानुप्राणितेयमुपमा पूर्ववदुदात्तेन संकीर्णा । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ७ ॥

अकालेति । सा पूर्वोक्तस्वरूपा रजो रणधूलिरेव जवनिका आच्छादकत्वात् तिरस्करिणी । "प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा" इत्यमरः । सा सेनानां मुखात् सम्मुखस्थानात् शनैरपससार नष्टा किम्भूता यतः अकाले उदिता जलदावली मेघपङ्क्तिः अकालजलदावली तस्या गलिता राक्षसानां पक्षे कौरवाणाममङ्गलसूचनाय निःसृता या रक्तधारा तया आहता सिक्तेत्यर्थः तथा करीन्द्राणां करटेभ्यो गण्डेभ्यः क्षरन्ती या मदस्य दानजलस्य महोर्मिस्तया रुद्धा । "करटो गजगण्डे स्यात् कुसुम्भे निन्द्यजीवने" इति मेदिनी । अतएव असिता मदजलसम्पर्कात् कृष्णा तथा रणे व्रणिता जातव्रणा ये सैनिकास्तेषां क्षतजेन रुधिरेण सिक्तं मूलं रणाङ्गनरूपोत्थानस्थानं यस्याः सा च । अत्र रजोजवनिकेति निरङ्गरूपकम्, अपसारणं प्रति च विशेषणत्रयस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् । पृथ्वीवृत्तं "जसौ जसजला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः" इति लक्षणात् ॥ ः ॥

आभूमण्डलेति । भैरवैर्भयङ्करैर्भेरीरवैः रणभेरीशब्दैः भयात् भ्राम्यन्तो घूर्णन्तो ये दिक्करिणस्तैः कीर्णं चालितं कर्णवलयं कर्णमण्डलं यत्र तद्यथा तथा तूर्णं शीघ्रम् आभूमण्डलं प्रथमं भूमण्डलमभिव्याप्य जुघूर्णे भ्रान्तम् । भावे

दिव्यास्त्रग्रामशिक्षानिकषमरिकुलारब्धवैराग्निहोमं
स्वर्गीणाकर्षदिव्यौषधममरपुरीवर्त्मसोपानखण्डम् ।
कीर्तिक्षीराब्धिमूलस्थलमखिलजगच्छल्यनिर्हारयन्त्रं
प्राणद्यूतं व्यदीव्यन्नृपकुलमहसां मण्डनं शौर्यशौण्डाः
॥१०॥

लिट् । अभिव्याप्त्यावाङ् अपपरिवर्हिरञ्चवः पञ्चम्यावेति पाक्षिकोऽव्ययीभावः एवमग्रेऽपि । ततश्च आपयोधिवलयं समुद्रवलयमभिव्याप्य जुघूर्णे ततश्च आचक्रवालाचलात् लोकालोकपर्वतसीमानमभिव्याप्य । "चक्रवालोऽद्रिभेदे स्याच्चक्रवालन्तु मण्डलम्" इति विश्वः । एता घूर्णनस्याधःसीमानः । ऊर्ध्वसीमाश्च दर्शयति आतारापथं नक्षत्रवीथीमभिव्याप्य जुघूर्णे ततश्च आपुरन्दरपदात् इन्द्रलोकपर्यन्तमभिव्याप्य ततश्च आपद्मसद्मालयात् पद्मं सद्म यस्य स पद्मसद्मा ब्रह्मा तल्लोकपर्यन्तमभिव्याप्य ततश्च आब्रह्माण्डकटाहकर्परपुटं ब्रह्माण्डमेव कटाहो लोहपात्रभेदस्तस्य कर्परं कपालं तदेव पुटं सम्पुटं तत्पर्यन्तमभिव्याप्य । अत्र यथा यथा भेरीरवस्य दीर्घत्वं तथा तथा भूमण्डलादिक्रमेणाधोलोकव्याप्तिः तारापथादिक्रमेण चोर्ध्वोर्ध्वलोकव्याप्तिस्तेन च पूर्वपूर्वव्याप्यपरित्यागेनैव परपरव्याप्तेर्न पर्यायालङ्कारः किन्तु एकस्यानेकगोचरमिति विशेषभेद एव स च पूर्ववदुदात्तेन सङ्कीर्णः वृत्त्यनुप्रासश्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९ ॥

दिव्यास्त्रेति । शौर्येण वीरत्वेन शौण्डा विख्याता मत्ता वा शौर्यशौण्डा योधाः । "शौण्डो विख्यातमत्तयोः" इति हेमचन्द्रः । प्राणद्युतं प्राणपणकद्यूतं व्यदीव्यन् प्राणान् पणीकृत्य युद्धरूपद्यूतेन चिक्रीडुरित्यर्थः । दिवः करणं युगपत् कर्म चेति करणस्य कर्मसंज्ञा । किम्भूतं दिव्यानामस्त्रग्रामाणामस्त्रसङ्घानां या शिक्षा तस्या निकषं कषपाषाणं परीक्षास्थानमित्यर्थः । तथा अरिकुलैरारब्धो वैरमेवाग्निस्तत्र होमः स्वपरप्राणाहुतिर्यत्र तत् तथा स्वर्गीणाणां स्वर्गस्थानामाकर्षे आनयने दिव्यौषधं सम्मुखसंग्राममरणेन स्वर्गस्त्रीलाभादिति भावः । अन्यदपि सिद्धौषधं धार्यमाणम् इष्टां

पुरो बलानां विजयध्वजश्रियं
समादधानेन भृशं हनूमता।
प्रवेशिता श्रोत्रपथेन विद्विषां
मनस्सु भीतिर्नदतातिभैरवम् ॥११॥

बलोद्धता नीलगजाभिरामा
तीव्राच्छभल्ला शरभारभीमा।
महोदयारम्भपरा गभीर-
तारप्रणादा कुमुदानुबन्धा ॥१२॥

श्रियमाकर्षति। तथा अमरपुर्याः स्वर्गस्य वर्त्मनि सोपानखण्डम् अधिरोहणीरूपं स्वर्गप्राप्तेः कारणमित्यर्थः तथा कीर्तिरेव स्वच्छत्वात् क्षीराब्धिस्तस्य मूलस्थलं निदानं तथा अखिलजगतां शल्यस्य शल्यवत् पीडाकारकस्य रावणस्य पक्षे दुर्योधनस्य निर्हारे निवारणे यन्त्रं देवाद्यधिष्ठानं पात्रभेदो वा। "यन्त्रं देवाद्यधिष्ठाने पात्रभेदे नियन्त्रणे" इति हेमचन्द्रः। तथा नृपकुलस्य महसां तेजसां मण्डनम् अलङ्करणम्। अत्र बहूनां निकषादीनां केवलानां रूपणान्मालानिरङ्गरूपकम्। स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १० ॥

पुर इति। विजये शत्रुजये ध्वजस्य श्रियं शोभां समादधानेन सम्यग्धारयता विजयस्य ध्वजेनेवेत्यर्थः पक्षे विजयस्यार्जुनस्य ध्वजस्य रथकेतोः श्रियं समादधानेन जनयता अर्जुनरथध्वजे हनूमतोऽवस्थानादिति भावः। हनूमता बलानां शत्रुसैन्यानां पुरोऽग्रे भृशम् अतिभैरवम् अतिभयङ्करञ्च यथा तथा नदता शब्दं कुर्वता सता श्रोत्रपथेन कर्णमार्गेण विद्विषां मनःसु भीतिः प्रवेशिता हनूमतो भैरवं नादं श्रुत्वा रिपवो भयं प्रापुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

बलोद्धतेति। महीपते रामस्य पक्षे युधिष्ठिरस्य सेना ननाद सिंहनादं चकार इत्युत्तरश्लोके कर्तृक्रिये ज्ञेये। किम्भूता बलेन तेजसा उद्धता उत्कटा तथा नीलगजाभ्यां वानरविशेषाभ्याम् अभिरामा मनोज्ञा पक्षे नीलवर्णैर्गजैरभिरामा तथा तीव्रा उद्रिक्ता अच्छभल्ला भालूका जाम्बवदादयो

उदीर्णतालार्जुनकृष्णसार-
प्रौढायुधा मन्युबलोर्जिता च।
महीपतेः संलसदुत्तमौजाः
सेना शतानीकमुखा ननाद ॥१३॥ युग्मकम् ॥

यत्र सा पक्षे तीव्राणि तीक्ष्णानि अच्छानि निर्मलीकृतानि भल्लानि अस्त्रविशेषा यत्र सा तथा शरभस्य वानरविशेषस्य भारः सम्भरणम्। ऋगतावित्यस्य रूपम्। तेन भीमा पक्षे शरभारेण बाणसमूहेन भीमा। तथा महोदयाय जयलाभाय आरम्भपरा उद्यता। तथा गभीरस्तारस्य वानरविशेषस्य प्रणादो ध्वनिर्यत्र सा। पक्षे गभीरस्तार उच्चः प्रणादो यस्याः सा। एवञ्च न विधेयेन पौनरुक्त्यं विशेषणेन भिन्नत्वप्रतिपादनात्। "तारो वानरभिन्मुक्ताविशुद्धोः शुभ्रमौक्तिके। त्रिलिङ्गोऽत्युच्चशब्दे च" इति मेदिनी। तथा कुमुदस्य वानरभेदस्य पक्षे राजभेदस्य हस्तिनो वा अनुबन्धः सम्बन्धो यत्र सा। "कुमुदः कपौ दिग्नागनागयोर्दैत्यविशेषे च सितोत्पले" इति हेमचन्द्रः ॥ १२ ॥

उदीर्णेति। पुनः किम्भूता उदीर्णा उद्धृता ये तालास्तालवृक्षा अर्जुनाः ककुभवृक्षाः कृष्णसाराः शिंशपावृक्षाश्च त एव प्रौढानि आयुधान्यस्त्राणि यस्याः सा। "कृष्णसारं शिंशपायां मृगभेदे स्नुहीतरौ" इति हेमचन्द्रः। तथा मन्युना क्रोधेन जनितं यद्बलं तेजस्तेनोर्जिता उद्भटा च तथा संलसत् उत्तमम् ओजो विक्रमो यस्याः सा तथा शतानि शतसंख्यकानि अनीकानि सैन्यानि मुखे व्यूहसम्मुखे प्रतिपक्षसम्मुखे वा यस्याः सा। अनीकसेनयोर्व्यष्टिसमष्टिरूपत्वान्नपौनरुक्त्यम्।

पक्षे उदीर्णताला रणोत्साहेन उत्थापितहस्तताला तथा अर्जुनकृष्णयोः सारेण बलेन प्रौढा तथा युधामन्युनामा अर्जुनस्य पार्श्वरक्षकः पाञ्चाल्यस्तस्य बलेन ऊर्जिता च तथा संलसन् उत्तमौजा स्तन्नामा पाञ्चालो यत्र सा अयमपि अर्जुनस्य पार्श्वरक्षकः तथा शतानीको नकुलस्य पुत्रः सम्मुखे यस्याः सा। "नाकुलिस्तु शतानीक" इति भारतम् ॥१३॥

अकम्पनोद्दीपितमेघनादा
प्रहस्तनाथा दृढचित्रकाया।
आविर्भवद्वैरनरान्तकोग्रा
सामर्षवेगोज्ज्वललोहिताक्षा ॥१४॥
ससिन्धुराजातरसोग्रभीष्मा
सहैतिशल्या कृतवर्मनिष्ठा।
समित्महाकर्मसुदक्षिणा च
रुरोध शत्रून् परवाहिनी सा ॥१५॥ युग्मकम्।

अकम्पेति। सा परवाहिणी रावणसेना पक्षे दुर्योधनसेना शत्रून् रामादीन् पक्षे युधिष्ठिरादीन् रुरोधेत्युत्तरश्लोकेनान्वयः किम्भूता अकम्पनो राक्षसभेदस्तेनोद्दीपितो युद्धाय प्रोत्साहितो मेघनाद इन्द्रजिद्यत्र सा तथा प्रहस्तो राक्षसविशेषः स नाथः सेनापतिर्यत्र सा तथा दृढो युद्धे स्थिरश्चित्रकायो राक्षसभेदः रावणपुत्रोऽतिकायो वा यत्र सा तथा आविर्भवद्वैरं विरोधो यस्य तादृशो यो नरान्तको रावणपुत्रविशेषस्तेन उग्रा भयदा तथा अमर्षेण कोपेन जनितो यो वेगस्तेन सहितः अतएव उज्ज्वलः क्रोधाध्मातो लोहिताक्षनामराक्षसभेदो यत्र सा।

पक्षे अकम्पनैर्भयकम्परहितैर्जनैरुद्दीपितः प्रकाशितो मेघस्येव नादो यत्र सा अकम्पना निर्भयेति वा छेदः। तथा प्रहस्ताः प्रशस्तबाहुशालिनो नाथाः सेनापतयो यत्र सा तथा दृढः प्रहारक्षमश्चित्रो मनोज्ञः कायो देहो यस्याः सा तथा आविर्भवद्वैराणां नराणाम् अन्तो नाशो यत्र सा अतएव उग्रा भयानका अथवा आविर्भवद्वैरा ये नरान्तका नराशना अकम्पनप्रभृतयो राक्षसास्तैरुग्रा तथा सामर्षवेगा अमर्षेण सत्वरा तथा उज्ज्वले क्रोधाद्दीप्ते लोहिते च अक्षिणी यस्याः सा ॥ १४ ॥

सेति। पुनः किम्भूता ससिन्धुरा सिन्धुरैर्हस्तिभिः सहिता। "हस्ती मतङ्गजः पीलुः सिन्धुरो दीर्घमारुत" इति त्रिकाण्डशेषः। तथा आतरसा

व्यूहद्वये वासररात्रिकल्पे
परस्परं सङ्घटनामुपेते ।
चकाशिरे वीरशरीरमुक्ताः
सन्ध्यामयूखा इव रक्तधाराः ॥१६॥
मेदोवसापिच्छिलकच्छलग्नै-
राचान्तवीच्यः शकुनैः पिशाचैः ।

जातयुद्धानुरागा तथा उग्रा प्रचण्डा भीष्मा भयदा च उग्रभीष्मा । विशेषण-समासः । तथा सहेतीनि सज्वालानि अतिशाणितानीत्यर्थः शस्त्राणि तोमराश्मानि यस्याः सा । "हेतिर्ज्वालास्त्रसूर्यांशुषु" इति हेमचन्द्रः । तथा कृता वर्मणः सन्नाहस्य निष्ठा समाप्तिर्यया सा आमुक्तकवचेत्यर्थः । तथा समिति युद्धे यानि महाकर्माणि महाव्यापारास्तेषु दक्षिणा निपुणा च ।

पक्षे ससिन्धुराजा सिन्धुराजो जयद्रथस्तत्सहिता तथा तरसा बलेन उग्रो भीष्मो गाङ्गेयो यत्र सा तरसा वरीयेति वा तथा सहेतिः सायुधः शल्यो मद्रराजो यत्र सा तथा कृतवर्मणि हार्दिक्ये निष्ठा यस्याः सा तथा समिति महत् कर्म यस्य तादृशः सुदक्षिणो नृपविशेषो यत्र सा च ॥ १५ ॥

व्यूहेति । वासररात्रिकल्पे दिनरजनीसदृशे व्यूहद्वये विन्यस्तसैन्यद्वये "व्यूहस्तु बलविन्यासः" इत्यमरः । परस्परं सङ्घटनां संयोगम् उपेते प्राप्ते सति वीराणां शरीरेभ्यो मुक्ताः क्षरिता रक्तधारा सन्ध्यामयूखा इव सन्ध्यासमयोत्पन्नलोहितसूर्यकिरणा इव चकाशिरे शुशुभिरे । यथा दिवसरात्र्योः संयोगे लोहिताः सन्ध्यामयूखाः प्रकाशन्ते तथा सैन्ययो संयोगे वीरशरीरक्षरिता रक्तधारा इत्युपमा सा च प्रथमपादे आर्थी चतुर्थपादे श्रौती तदनयोः सङ्करः । एतदादि श्लोकाष्टकं पाश्चात्यपुस्तकेषु न दृश्यते किन्तु सङ्गतार्थमिति व्याख्यातम् ॥१६॥

मेद इति । मेदो मांसप्रभवो धातुविशेषः वसा मज्जा । इष्टतो कष्टकारिकेतिवत् मेदस्तु वपा वसेत्यमरे मेदोवसयोरेकपर्यायता । ताभ्यां

दूरं वहन्त्यो रुधिराम्बु नद्यः
सिन्दूररेखा इव रेजुरुर्व्याः ॥१७॥

आपीय पूरं रुधिरापगानां
विपाकरज्यन्मदिरारुणानाम् ।
विलङ्घ्य वेलां क्षितिकम्पनुन्नः
पयोनिधिः क्षीब इवोच्चचाल ॥१८॥

चरणखनितपृथ्वीमण्डलोद्भूतधूली-
पिहितदशदिगन्ताः संपतन्तः समन्तात् ।

पिच्छिलो यः कच्छः कूलाधःप्रदेशस्तत्र लग्नैः स्थितैः शकुनैः पक्षिभिः पिशाचैश्च आचान्ता पीता वीचो ऊर्मिर्यासां ताः तथा दूरं वहन्त्यो गच्छन्तः रुधिराण्येव अम्बूनि तेषां नद्यः उर्व्याः पृथिव्याः सिन्दूररेखाइव रेजुः शुशुभिरे । अन्यापि स्त्री सिन्दूररेखां धारयति । अत्र वाच्येन रुधिरनदीनां सिन्दूररेखासाम्येन उर्व्याः स्त्रिया इवेति स्त्रीसाम्यस्य प्रतीतेरेकदेशविवर्तिरूपकम्, औपम्यगर्भसमासोक्तिरिति केचित् ॥ १७ ॥

आपीयेति । क्षितिकम्पेन रणविमर्दकृतेन अमङ्गलरूपेण वा भूमिकम्पेन नुन्नश्चालितः पयोनिधिः समुद्रः विपाकेन पाकस्याधिक्येन वैलक्षण्येन वा रज्यन्त्यो रक्तीभवन्त्यो या मदिरास्तद्वदरुणानां लोहितवर्णानां रुधिरापगानां रक्तनदीनां पूरम् ओघम् आपीय सम्यक् पीत्वा क्षीबो मत्त इव वेलां तीरम् अथच मर्यादां विलङ्घ्य उच्चचाल अन्योऽपि मदिरां पीत्वा मत्तो भूत्वा मर्यादामुल्लङ्घयति । अत्र मदिरारुणानामिति लुप्तोपमया क्षीब इवेत्युत्प्रेक्षाङ्गाङ्गितया सङ्कीर्णा तत्संस्कृतेन च रुधिरनदीनां समुद्रपर्यन्तगमनरूपेण वस्तुना प्रभूतजनक्षयरूपं वस्तु व्यज्यते ॥ १८ ॥

चरणेति । चरणैः पादविक्षेपैः अन्यत्र सवेगवहनैः खनितं चूर्णं यत् पृथ्वीमण्डलं भूतलं तस्मादुद्भूता या धूल्यो रजांसि ताभिः पिहिता आच्छादिता दशदिशामन्ता यैस्ते तथा समन्तात् सर्वतः संपतन्तः युद्धार्थं धावन्तः तथा

क्षयमरुत इवोच्चैर्भग्नतुङ्गाद्रिशृङ्गा
युधि न हरिसमूहाः सेहिरे वैरिवर्गैः ॥१९॥
रक्तासवानन्दितडाकिनीकः
प्रवृत्तनीरन्ध्रकबन्धनृत्यः ।
रणातिरेकः क्षणदाचराणां
महोत्सवो मुक्तभियां बभूव ॥२०॥
प्रसर्पिरथ्यो बलनायका मुहुः
कृतप्रहाराः कुरवस्थिरोद्यमाः ।

उच्चैर्महान्तः तथा भग्नानि उत्पाटितानि तुङ्गान्युन्नतानि अद्रिशृङ्गाणि पर्वतशिखराणि यैस्तादृशा हरिसमूहा वानरसंघाः क्षयमरुत इव प्रलयवाता इव युधि युद्धे वैरिवर्गै राक्षसवृन्दैर्न सेहिरे न सोढुं शक्ताः ।

पक्षे भग्नतुङ्गाद्रिशृङ्गाः क्षयमरुत इव हरिसमूहाः । समूहशब्दः प्रभृत्यर्थः । कृष्णप्रभृतयः अश्वसमूहा वा वैरिवर्गैः कौरवसैन्यसंघैर्न सेहिरे । शेषं समानम् । श्रौतीयमुपमा । मालिनी वृत्तम् ॥ १९ ॥

रक्तेति । रक्तमेव आसवो मद्यं मद्यभेदो वा, शीधुरिक्षुरसैः पक्वैरपक्वैरासवो भवेदिति माधवः, तेनानन्दिता डाकिन्यः कालीगणभेदा यत्र सः । तथा प्रवृत्तं नीरन्ध्राणामविरलानां कबन्धानां क्रियायुक्तनिर्मस्तककलेवराणां नृत्तं यत्र सः । "कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरम्" इत्यमरः । कबन्धोत्थानञ्च युद्धे ततलक्षकगणादिनिपातने भवति । यदाहुः प्राचीनाः । "नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं सार्द्धं रथानां शतं पत्तीनां दशकोटयो निपतिता एकः कबन्धस्तदा" इति । तथा मुक्तभियां निर्भयानां क्षणदाचराणां शीघ्रगाणाम् आगन्तुकानाञ्च राक्षसानां महान् उत्सवो यत्र ईदृशो रणातिरेको महान् रणो बभूव ॥ २० ॥

प्रसर्पीति । मुहुः कृतः प्रहारो यैस्ते तथा कुरवे कुत्सितरवकारिणे स्थिर उद्यमो येषां ते प्रसर्पिणः इतस्ततो धावन्तो रथ्यो बलनायका राक्षससेना-

लसद्यशःपाण्डुभुवामलोड़यन्
समुच्चलत्कृष्णमुखं द्विषां बलम् ॥२१॥

द्रुतमधरितवज्रमुष्टिपातं
स्फुरदशनिप्रभहेतिदुर्निरीक्ष्यम् ।
रणभुवि विदधे महाभुजाभ्या-
मरिकुलमर्दनमश्विनन्दनाभ्याम् ॥२२॥

पतयः लसद्यशसा शुभ्रकीर्त्या पाण्डुः शुक्लाभूर्यॆभ्यस्ते तथा तेषामपि द्विषां शत्रूणां रामादीनां बलं सैन्यम् अलोड़यन् चालयामासुः किम्भूतं समुच्चलत् भयेन इतस्ततः पलायमानं तथा कृष्णानि भयेन मलिनानि वानरबहुलत्वात् स्वभावतः श्यामानि वा मुखानि यस्य तत् ।

पक्षे मुहुः कृतप्रहारास्तथा स्थिरोद्यमा निश्चलयुद्धोद्योगाः कुरवः कुरुकुल-सम्बन्धिनः । कादियुक्ते शषसे लुम्बेति विसर्जनीयलोपः । 'बलनायकाः सेनापतयो भीष्मादयः द्विषां शत्रुभूतानां पाण्डुभुवां पाण्डवानां बलम् अलोड़यन् किम्भूतं प्रसर्पीणि धावन्ति रक्षांसि घटोत्कचादीनि यत्र तत् तथा लसद्यशः अन्यत्र विख्यातकीर्ति । तथा समुच्चलत् भयचपलं तथा कृष्णमुखं वासुदेवप्रधानम् । प्रसर्पिरक्षोबलं नयन्ति भयाद्देशान्तरं प्रापयन्तीति प्रसर्पिरक्षोबलनायकाः कुरवो दुर्योधनादय इति वा ॥ २१ ॥

द्रुतमिति । महाभुजाभ्याम् अश्विनन्दनाभ्यां मैन्दद्विविदवानराभ्याम् । "मैन्दश्च द्विविदश्चैव वीरौ तावश्विनोः सुतौ" इति रामायणात् । रणभुवि अरिकुलस्य मर्दनं पीड़नं विदधे चक्रे किम्भूतं द्रुतम् अधरितस्तुच्छीकृतो वज्रमुष्टे राक्षसविशेषस्य पात आक्रमणं यत्र तत् तथा स्फुरन्ती या अशनि-प्रभस्य राक्षसविशेषस्य विद्युज्जिह्वस्येत्यर्थः हेतिरायुधं तया दुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुमशक्यम् अप्रतिकार्यमित्यर्थः ।

पक्षे अश्विनन्दनाभ्यां नकुलसहदेवाभ्याम् अरिकुलमर्दनं विदधे किम्भूतम् अधरितौ वज्रस्येव मुष्टेः पातौ यत्र तत् तथा स्फुरन्ती अशनिप्रभा विद्युत्तुल्य-दीप्तिर्या हेतिस्तया दुर्निरीक्ष्यम् अन्यैर्द्रष्टुमशक्यम् । शेषं समानम् ॥ २२ ॥

रथान् रथैर्वाजिभिरर्वतो घ्न-
न्निभानिभैः पत्तिभिरेव पत्तीन् ।
समीरसूनुः समरे परेषां
बलानि वीरः प्रसभं बभञ्ज ॥२३॥

व्यूहप्रतिव्यूहविधानदक्षः
सेनापतिः पावकलब्धजन्मा ।
नरेन्द्रसैन्यानि जुगोप नीलः
शिखण्डियूथानि यथाम्बुवाहः ॥२४॥

व्याधूतनानायुधयोधभीमां
मदान्धमातङ्गघटागरिष्ठाम् ।

रथानिति । वीरः शूरः समीरसूनुर्हनूमान् पक्षे भीमः समरे परेषाम् अन्येषां रिपूणां बलानि सैन्यानि प्रसभं हठेन बभञ्ज पराजितवान् किं कुर्वन् रथैः कृत्वा रथान् घ्नन् नाशयन् तथा वाजिभिरश्वैः अर्वतोऽश्वान् घ्नन् । "वाजि-वाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तय" इत्यमरः । तथा इभैर्हस्तिभिः इभान् घ्नन् तथा पत्तिभिः पदातिभिरेव पत्तीन् घ्नन् ॥ २३ ॥

व्यूहेति । व्यूहः सैन्यरचनाविशेषः सूचीमुखादिः प्रतिव्यूहो विपरीत-सैन्यरचनाविशेषः तयोर्विधाने दक्षः कुशलः तथा पावकलब्धजन्मा अग्निपुत्रः नीलो नीलनामा सेनापतिः नरेन्द्रस्य रामस्य सैन्यानि जुगोप ररक्ष । उप-मिनोति अम्बुवाहो मेघः शिखण्डियूथानि मयूरकुलानि यथा गोपायति पुष्णाति तथेत्यर्थः ।

पक्षे पावकलब्धजन्मा यज्ञाग्निकुण्डोत्थितो धृष्टद्युम्नः नीलः श्यामोऽम्बुवाहो यथा शिखण्डियूथानि तथा नरेन्द्रस्य युधिष्ठिरस्य सैन्यानि जुगोप । द्रोण-विनाशाय द्रुपदेनाभ्यर्थिताभ्यां याजोपयाजाभ्यां वितायमाने यज्ञे द्रौपदी धृष्टद्युम्नश्च यज्ञकुण्डादुत्थिताविति भारतो वार्ता । शेषं समानम् । उपमेयं श्लेषौ ॥ २४ ॥

पलाशिभिर्द्राग्विशिखैर्बबाधे
सहस्रगोःसूनुररातिसेनाम् ॥२५॥
विभीषणो दर्शितभर्तृभक्ति-
र्युद्धे हिडिम्बाकुलभूः प्रसर्पन् ।
क्षपाचरेन्द्रः क्षपयाम्बभूवा-
नीकान्यनेकानि निशाचराणाम् ॥२६॥

व्याधूतेति। सहस्रगोः सूर्यस्य सूनुः पुत्रः सुग्रीवः द्राग्झटिति विशिखैः शिखा अग्रं प्रहारायोग्यत्वात् तद्रहितैः पलाशिभिर्वृक्षैः करणैः। "पलाशि-द्रुद्रुमागमाः" इत्यमरः। अरातेरावणस्य सेनां बबाधे पीडयामास किम्भूतां व्याधूतानि कम्पितानि नानायुधानि यैस्तादृशा ये योधा भटास्तैर्भीमां भयदां तथा मदेनान्धा मत्ता मातङ्गघटा हस्तिवृन्दं तया गरिष्ठाम् अतिगुर्वीं दुष्प्रवेशामित्यर्थः।

पक्षे सहस्रगोः सहस्रलोचनस्येन्द्रस्य सूनुरर्जुनः पलाशिभिः पलं मांसं तद्भक्षकैः मांसभेदकैरित्यर्थः विशिखैर्बाणैः कृत्वा अरातेर्दुर्योधनस्य सेनां बबाधे। शेषं तुल्यम् ॥ २५ ॥

विभीषण इति। दर्शिता भर्तरि रामे भक्तिर्येन सः तथा युद्धे प्रसर्पन् धावन् तथा हीति निश्चये पादपूरणे वा डिम्बेन भयकृतध्वनिना विप्लवेन वा आकुला भूर्यस्मात् सः। "डिम्बो भयध्वनावण्डे फुस्फुसप्लीहविप्लवे" इति मेदिनी। तादृशः क्षपाचरेन्द्रो राक्षसश्रेष्ठो विभीषणः निशाचराणां राक्षसानाम् अनेकानि बहुसंख्यकानि अनीकानि सैन्यानि क्षपयाम्बभूव नाशयामास।

पक्षे विभीषणो भयङ्करः हिडिम्बाकुलभूर्हिडिम्बातनयो घटोत्कचः दर्शिता भर्तरि युधिष्ठिरे भक्तिर्येन तादृशः सन् निशाचराणां दुर्योधनसम्बन्धिराक्षसयोधानां यद्वा निशायां चरन्ति युद्धार्थं धावन्तीति निशाचरा रात्रियोद्धारस्तेषाम् अनीकानि क्षपयाम्बभूव रात्रियुद्धे घटोत्कचस्य वीर्याधिक्यं भारते वर्णितं। शेषं समानम् ॥ २६ ॥

परिस्फुरत्कार्मुकमण्डलोऽथ
नृपात्मजो वानरवीरलक्ष्मा।
तताप विद्वेषिबलं पृषत्कै-
र्लोकं मयूखैरिव चण्डभानुः ॥२७॥

लूनस्यन्दनकेतुपत्तितुरगच्छत्राग्रधूर्बन्धुराः
सैन्यस्त्रीकुचकुम्भमौक्तिकबहिष्कारस्फुरत्साहसाः।
वीरोरःस्थलदारणारुणमुखाः सैन्येषु देवद्विषां
प्राणोन्मोषणनिर्विचारचतुराश्चेरुस्तदीयाः शराः ॥२८॥

परिस्फुरदिति। अथानन्तरं परिस्फुरत् शोभमानं कार्मुकमण्डलम् आकर्षणेन मण्डलीकृतधनुर्यस्य सः तथा वानरवीराः सुग्रीवादयः लक्ष्माणि जयचिह्नानि सैन्यप्रधानानि वा यस्य सः। "लक्ष्म चिह्ने प्रधाने च" इति मेदिनी। तादृशो नृपात्मजो रामः मयूखैः किरणैः चण्डभानुः सूर्यो लोकमिव पृषत्कैर्बाणैर्विद्वेषिबलं शत्रुसैन्यं तताप तापयामास।

पक्षे वानरवीरो हनूमान् लक्ष्म ध्वजचिह्नं यस्य तादृशो नृपात्मजोऽर्जुनः। शेषं तुल्यम्। उपमालङ्कारः॥ २७॥

लूनेति। तदीया रामसम्बन्धिनः पक्षेऽर्जुनसम्बन्धिनः शरा बाणाः देवान् द्विषन्तीति देवद्विषो राक्षसाः पक्षेऽसुरावतारा दुर्योधनादयस्तेषां सैन्येषु चेरुः किम्भूताः लूनैश्छिन्नैः स्यन्दनै रथैः केतुभिर्ध्वजैः पत्तिभिः पादातैः तुरगैरश्वैः छत्रैः अग्रैरग्रावयवभेदैः धूर्भिर्यानाग्रभागैश्च कृत्वा बन्धुरा रम्याः। "बन्धुरो रम्यनम्रयोः" इति हेमचन्द्रः। तथा सैन्यस्त्रीणां रणाहतभटपत्नीनां कुचकुम्भेभ्यो यो मौक्तिकानां मुक्तादाम्नां बहिष्कारः अपसारणं तत्र स्फुरत् साहसं बलात्कारकर्म येषां ते। "बलात्कारकृते कृत्ये साहसं दमनेऽपि च" इति विश्वः। तथा वीराणामुरःस्थलदारणेन वक्षोविदारणेन अरुणानि तद्रक्तसम्पर्काल्लोहितानि मुखान्यग्राणि येषां ते तथा प्राणोन्मोषणे रिपूणां प्राणापहरणे यन्निर्विचारं विचाराभावः विचारमकृत्वैव प्राणापहरणमित्यर्थः तत्र चतुराः

निपातयन्तो ध्वजकाननानि
विदारितोत्तुङ्गकरीन्द्रशैलाः ।
महेन्द्रमुक्ताशनिसन्निकाशा
न सेहिरे तस्य शरा विपक्षैः ॥२९॥

चरंस्तथाजौ रघुराजसूनु-
र्विपाटितारातिचमूर्विपाठैः ।
गाण्डीवमुच्चायि धनुर्विधुन्वन्
साक्षान्नरो देव इवावभासे ॥३०॥

कुशलाः । अत्रापाततो निन्दाबोधकेन विशेषणचतुष्टयेन स्तुतेर्व्यञ्जनाद् व्याजस्तुतिरलङ्कारः ॥२८॥

निपातयन्त इति । महेन्द्रेण मुक्ता क्षिप्ता या अशनिर्वज्रं तस्याः सन्निकाशः सादृश्यं येषु तादृशास्तस्य रामस्य पक्षेऽर्जुनस्य शराः विपक्षै राक्षसैः पक्षे दुर्योधनादिभिर्न सेहिरे सोढुं शक्ताः किम्भूताः ध्वजाः पताकाः अविरलत्वात् काननानीव ध्वजकाननानि तानि निपातयन्तः तथा विदारिता उत्तुङ्गा अत्युच्चाः करीन्द्राः शैला इव करीन्द्रशैला यैस्ते । अशनिरपि काननानि निपातयति शैलांश्च विदारयति । उपमा ॥ २९ ॥

चरन्निति । तथा किञ्च आजौ युद्धे चरन् परिभ्रमन् तथा विपाठैर्बाणैः । "बाणः स्यादस्त्रकण्टकः । स्थूलक्ष्वेडो विपाठश्च चित्रपुङ्खः शरः सर" इति त्रिकाण्डशेषः । विपाटिता विदारिता अरातिचमूः शत्रुसेना येन सः तथा उच्चायि उन्नतं धनुर्विधुन्वन् कम्पयन् रघुराजसूनू रामः नरः मनुष्यमूर्तिरपि गाण्डीवं धनुर्विधुन्वन् साक्षाद्देवोऽग्निरिव वरुण इव वा आवभासे शुशुभे । "गाण्डीवं हि वरुणस्यासीत् ततोऽग्नेः हीत्वाऽग्निना खाण्डवदाहसमयेऽर्जुनाय दत्तम्" इति भारतम् ।

पक्षे रघु लघु यथा तथा आजौ चरन् तथा गाण्डीवनामकं धनु-र्विधुन्वन् राजसूनुरर्जुनः । शेषं समानम् । यद्वा तादृशोऽर्जुनः साक्षान्नरो नरनामा

अथ रणभुवि भीष्मः प्रोच्छलन्मेघनादः
स्फुरदविरलरोपारोपदुर्दर्शचापः।
द्विषदयुतनिपाते नित्यबद्धप्रतिज्ञः
स्फुटमलभत दोष्णोर्विक्रमस्यावकाशम् ॥३१॥
रोमाञ्चिता इव भुवो गिरयः प्ररोहत्-
पक्षा इवाभ्रपटलीजटिला इवाशाः।
अन्तः शकुन्तिभिरिवाञ्चितमन्तरीक्षं
तद्बाणसन्ततितिरस्करणादभूवन् ॥३२॥

नारायणापरमूर्तिर्देव इवाबभासे। अत्र अर्जुनस्यैव नरावतारत्वात् अवतारावतारिणोर्भिन्नत्वाध्यवसायात् सादृश्यसङ्गतिः ॥ ३० ॥

अथेति। अथानन्तरं रणभुवि भीष्मो भयङ्करः मेघनाद इन्द्रजित् स्फुटं व्यक्तं दोष्णोर्बाह्वोर्विक्रमस्य अवकाशम् अवसरम् अलभत प्राप तस्मिन्नवसरे मेघनादोऽतिपराक्रमेण युद्धं कृतवानित्यर्थः किम्भूतः प्रोच्छलन् ऊर्द्ध्वमाक्रामन् अन्तरीक्षगतः प्रच्छन्नशरीर इत्यर्थः रामायणे तथैव तस्य युद्धवर्णनात्। तथा स्फुरताम् अविरलानां रोपाणां वाणानाम् आरोपेण योजनेन दुर्दर्शोऽदृश्यश्चापो यस्य सः तथा द्विषदयुतनिपाते। अत्रायुतशब्दोऽसंख्यपरः। असंख्यशत्रुनिपातने नित्यं बद्धा रावणसमीपे कृता प्रतिज्ञा येन सः।

पक्षे रणभुवि प्रोच्छलन्नुच्छलन् मेघस्येव नादः सिंहनादो यस्य सः तथा द्विषताम् अयुतस्य दससहस्राणां निपाते नित्यबद्धप्रतिज्ञः प्रतिदिनं दशसहस्रसंख्यकानि शत्रुसैन्यानि निपातयिष्यामीति कृतप्रतिज्ञो भीष्मो गाङ्गेयः दोष्णोर्विक्रमस्यावकाशम् अलभत। अन्यत्तुल्यम् ॥ ३१ ॥

रोमाञ्चिता इति। तस्य मेघनादस्य पक्षे भीष्मस्य वाणसन्ततिभिः शरपरम्पराभिस्तिरस्करणादाच्छादनात् भुवो भूमयः रोमाञ्चिता इव कण्टकिता इव अभूवन् तथा गिरयः पर्वताः प्ररोहत्पक्षा इव जायमानपक्षा इव तथा आशा दिशः अभ्रपटलीजटिला इव मेघश्रेणीव्याप्ता इव तथा अन्तरीक्षम्

सुरेन्द्रसन्तानभुवाभिमन्युना
महारथो भग्नमनोरथः कृतः ।
परैर्दुरीक्ष्यः स बभूव तेजसा
रविर्यथा मध्यमधिष्ठितो दिवः ॥३३॥

तेन द्विषां दुष्करदर्शनेन
मुक्तः शराशीविषराशिरुग्रः ।
क्षपामुखे ध्वान्तवदन्तरीक्षं
निरन्तरालं न चिराच्चकार ॥३४॥

आकाशं शकुन्तिभिः पक्षिभिः अन्तर्मध्ये अस्थितमिव व्याप्तमिव। अतीव-प्रेक्षाणां संहत्या बाणसन्ततिषु रोमाञ्चपक्षपटलीशकुन्तीनामारोपस्य प्रतीयमानत्वाद्रूपकालङ्कारो व्यज्यते ॥ ३२ ॥

सुरेन्द्रेति। अभिमन्युना अभिगतरोषेण सुरेन्द्रसन्तानो वाली तद्भुवा अङ्गदेन भग्नो मन इव रथो यस्य ईदृशः कृतः स महारथो मेघनादः दिव आकाशस्य मध्यमधिष्ठित आक्रान्तः सन् रविर्यथा सूर्य इव तेजसा पराक्रमेण अन्यत्र किरणजालेन परैः शत्रुभिरन्यत्रान्यैर्दुर्निरीक्ष्यो द्रष्टुमशक्यो बभूव। कुपि-ताङ्गदेन रथे भग्ने सति मेघनादो मायया गगनमध्यमाक्रम्यातितरां युद्धं कृतवानित्यर्थः।

पक्षे अभिमन्युना अभिमन्युनाम्ना सुरेन्द्रसन्तानोऽर्जुनस्तद्भुवा तत्पुत्रेण भग्नो मनोरथो व्यूहभेदाशयो यस्य ईदृशः कृतः स महारथो भीष्मः दिवो मध्य-मधिष्ठितो रविर्यथा मध्याह्नकालीनसूर्य इव तेजसा बलेन परैर्दुर्निरीक्ष्यो बभूव। उपमालङ्कारः ॥ ३३ ॥

तेनेति। तेन मेघनादेन द्विषां दुष्करस्य रथभङ्गरूपकर्मणो दर्शनेन तेनुना तद्दर्शनजनितकोपेनेत्यर्थः क्षपामुखे सन्ध्यासमये मुक्तस्त्यक्त उग्रो भयदः शराशी-विषराशिः बाणत्वेन परिणतः सर्पसमूहः ध्वान्तवदन्धकार इव नचिरात्

तथाशान्तनवोद्योगे मेघनादे यथाध्वगाः।
अवापुः प्राणसन्देहमुदारा वानरेश्वराः ॥३५॥

अस्त्रैरनालीढवपुः परेषां
धृतायुधो यावदमित्रमेकः।
मनोरथं वैरिजनस्य भङ्क्त्वा
श्वेतं यशःपुञ्जमसौ बबन्ध ॥३६॥

भीष्मम् अन्तरीक्षं निरन्तरालम् अवकाशशून्यं चकार बाणाकृतिभिः सर्पैर्गगनं पूरयामासेत्यर्थः।

पक्षे द्विषां दुष्करस्य कर्मणो दर्शनेन तेन भीष्मेण मुक्ताः तथा उग्राः शराः भयङ्करत्वात् आशीविषा इव तेषां राशिः क्षपामुखे ध्वान्तवत् नचिरात् अन्तरीक्षं निरन्तरालं चकार। यथा क्षपामुखे ध्वान्तमन्तरीक्षम् आच्छादयति तथेत्यर्थः। उपमा ॥ ३४ ॥

तथेति। मेघनादे इन्द्रजिति तथा तेन प्रकारेण अशान्तोऽनष्टो नवो नवीन उद्योगो युद्धचेष्टा यस्य स तथा तादृशे सति निकुम्भिलायां यज्ञं कृत्वा पुनर्नवीनमिव युद्धं कुर्वति सतीत्यर्थः यथाध्वं युद्धमार्गमनतिक्रम्य गच्छन्तीति यथाध्वगाः न्यायेन युद्धान्त इत्यर्थः तथा उदारा युद्धकुशला अपि वानरेश्वराः सुग्रीवादयः प्राणसन्देहम् अद्य प्राणा स्थास्यन्ति नवेति संशयम् अवापुः।

पक्षे तथा तादृशे शान्तनवस्य शान्तनोः पुत्रस्य भीष्मस्य उद्योगे सति उद्गता आरावा भयध्वनयो येषां तादृशा नरेश्वरा राजानः मेघस्य नादे गर्जिते अध्वगा यथा पथिका इव प्राणसन्देहम् अवापुः। अस्मिन् पक्षे उपमालङ्कारः ॥ ३५ ॥

अस्त्रैरिति। परेषाम् अस्त्रैरनालीढम् अनाक्रान्तं वपुर्यस्य सः तथा एकः। अत्रापिकारो बोध्यः। एकोऽपि यावन्तोऽमित्रा यावदमित्रम्। यावतीऽवधारणे इत्यव्ययीभावः। सर्वान् शत्रून् प्रतीत्यर्थः धृतमायुधं येन तादृशोऽसौ मेघनादः पक्षे भीष्मः वैरिजनस्य मनोरथं जयाशां भङ्क्त्वा निराकृत्य श्वेतं शुभ्रं यशःपुञ्जं बबन्ध अर्जयामास। यद्वा रामायणपक्षे यावदिति वाक्यालङ्कारे

नरनारायणौ साक्षादिव तौ रामलक्ष्मणौ।
सचक्रौ स तिरश्चक्रे नागरूपधरैः शरैः ॥३७॥

दुर्निवारमपरैर्धरणीश-
स्तस्य वीर्यमवलोक्य सरोषः।
नागबद्ध इव मन्दरशैलः
स्थैर्यमात्मगतमुत्सृजति स्म ॥३८॥

श्रमितं रामं बबन्ध सर्पमयबाणैः समेतं चकार। अत्रोत्प्रेक्षा श्वेतं यशःपुञ्जं विशुद्धकीर्तिराशिमिव बबन्ध इवशब्दाभावात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। भारतपक्षे श्वेतं श्वेतनामकन्दर्पं बबन्धेति कश्चित् ॥ ३६ ॥

नरेति। स मेघनादः नागानां सर्पाणां रूपं रूपान्तरं धरन्तीति नागरूपधराः शररूपेण परिणता नागा इत्यर्थः तैः शरैः सचक्रौ ससैन्यौ साक्षात् नरनारायणाविव तौ रामलक्ष्मणौ तिरश्चक्रे आच्छादयामास पूर्वस्यैवानुवादोऽयम्।

पक्षे स भीष्मः नागरूपधरैः सर्पवक्त्रयदैः शरैः कृत्वा सचक्रौ चक्रास्त्रसहितौ साक्षाद्रामलक्ष्मणाविव तौ नरनारायणौ नरनारायणावतारौ अर्जुनकृष्णौ तिरश्चक्रे। उभयत्राप्युत्प्रेक्षा ॥ ३७ ॥

दुर्निवारमिति। धरणीशो रामः अपरैर्जनैर्दुर्निवारं निवारयितुमशक्यं तस्य मेघनादस्य वीर्यं बलम् अवलोक्य सरोषः सक्रोधः सन् नागेन वासुकिना बद्धो वेष्टितो मन्दरशैलो मन्थाचल इव आत्मगतं स्वीयं स्थैर्यं धैर्यम् उत्सृजति स्म तत्याज रामोऽपि बाणरूपधरनागैर्बद्धो मन्दरो यथा नागबद्धोऽचलस्तथेत्यर्थः।

पक्षे धरणीशः कृष्णः अपरैर्दुर्निवारं तस्य भीष्मस्य वीर्यमवलोक्य सरोषः सन् नागबद्धो मन्दरशैल इव आत्मगतं स्थैर्यं स्थिरत्वम् अस्त्रं न धारयिष्यामीति प्रतिज्ञामित्यर्थः उत्सृजति स्म प्रतोदं गृहीत्वा भीष्मेण सह योद्धुमुद्यत इत्यर्थः। स्वागतावृत्तं, "स्वागतातु रनभाद्गुरुयुग्मम्" इति लक्षणात् ॥ ३८ ॥

जिघांसया तस्य शरार्दितानि
बलानि भग्नानि समीक्षमाणः।
मनुष्यमूर्तिः पुरुषः पुराणो
महीतलं मन्युवशाज्जगाम ॥३९॥

सपदि भुवननाथे तां दशां संप्रपन्ने
भ्रमति च हरिचक्रे लोलहेतिप्रताने।
सुरमुनिभिरवादि स्वस्ति लोकत्रयाये-
त्युदजनि परसैन्ये मङ्क्षु कोलाहलश्च ॥४०॥

जिघांसयेति। मनुष्यमूर्तिर्मायामानुषविग्रहः वस्तुतः पुराणः पुरुषः परमात्मा रामः सर्पास्त्रतिरस्कृत इति शेषः जिघांसया हननेच्छया तस्य मेघनादस्य शरैरर्दितानि पीड़ितानि अतएव भग्नानि समन्तात् पलायमानानि बलानि सैन्यानि समीक्षमाणः पश्यन् सन् मन्युवशात् अहो मदर्थमेते हन्यन्तइति शोकवशात् महीतलं जगाम भूतले पपात।

पक्षे मनुष्यमूर्तिः पुराणः पुरुषः कृष्णः शरार्दितानि अतएव भग्नानि बलानि समीक्षमाणः सन् मन्युवशात् क्रोधवशात् तस्य भीष्मस्य जिघांसया महीतलं जगाम। प्रतोदहस्तो रथादवप्लुत्य भूतलं प्रापेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

सपदीति। भुवननाथे रामे सपदि तां दशां सर्पशरबन्धाद्भूमिपतनरूपाम् अवस्थां संप्रपन्ने संप्राप्ते सति तथा लोलाश्चपलाः संपतन्त इत्यर्थः हेतीनां मेघनादस्यायुधानां प्रताना विस्तारा यत्र तादृशे हरिचक्रे वानरसैन्ये च भ्रमति रामस्य तादृगवस्थादर्शनेन भ्रान्तिं मोहं गच्छति सति सुरा इन्द्रादयः मुनयो नारदादयः तेच तेच तथा तैः लोकत्रयाय स्वस्ति भूयादिति शेषः। नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी। इति अवादि उच्चरितं जगन्मयस्य रामस्य विपत्तौ जगतोऽपि सा भवेदिति भावः। तथा परसैन्ये शत्रुबले मङ्क्षु झटिति कोलाहलश्च रामपतनजनितहर्षेण कलकलश्च उदजनि उच्चैर्बभूव। लोलश्चञ्चलो-ऽस्तगमनोन्मुख इत्यर्थः हेतीनां सूर्यतेजसां प्रतानो यत्र स तथा तस्मिन् सन्ध्या-

निरीक्ष्य रामानुजमाकुलं तथा
तदा विसंज्ञे भुवनत्रये भृशम्।
प्रभाववेदी भुवनप्रभोः परं
मुमोच न स्वां प्रकृतिं पितामहः ॥४१॥
अवान्न वायुर्निरवात् कृशानुः
क्षितिश्चकम्पे जलधिर्जुघूर्णे।

समये इत्यर्थः इति वा। "हेतिः स्यादायुधज्वालासूर्यतेजःसु योषिति" इति मेदिनी।

पक्षे भुवननाथे कृष्णे सपदि तां दशां भीष्मजिघांसया क्रोधेन भूम्यवतरणरूपां संप्रपन्ने सति तथा लोलो हेतेर्ज्वालायाः प्रतानो यस्य तादृशे हरेर्नारायणस्य चक्रे सुदर्शने च भ्रमति कृष्णस्य कोपदर्शनेन ऊर्द्ध्वमागत्य भ्रमणं कुर्वति सति। हरिचक्रे अश्वसमूहे इति बहवः। शेषं समानम् ॥४०॥

निरीक्ष्येति। तथेति चार्थे रामस्यानुजं लक्ष्मणञ्च आकुलं सर्पशरबन्धाद-वसन्नं निरीक्ष्य तदा भुवनत्रये भृशं विसंज्ञे संज्ञारहिते मुग्धे सति भुवनानां प्रभोः रामस्य प्रभाववेदी अनुभावज्ञः महत्तवरस्यैव मर्यादारक्षणार्थं सलक्ष्मणोऽयं रामः शरबद्धो न वस्तुतः जगत्प्रभोः कुतो बन्धनशङ्केति जानन्नित्यर्थः परं केवलं पितामहो ब्रह्मा स्वां प्रकृतिं निजस्वभावं न मुमोच तत्याज।

पक्षे तदा रामस्य बलभद्रस्य अनुजं कृष्णं तथा आकुलं क्रोधाध्मातं निरीक्ष्य भुवनत्रये भृशं विसंज्ञे सति भुवनप्रभोः कृष्णस्य प्रभाववेदी भक्तस्य मम त्वामस्त्रं ग्राहयिष्यामीति प्रतिज्ञारक्षार्थमेवास्य कोपानुबन्धो न. वस्तुतो भक्तवत्सलत्वा-दिति जानन् पितामहो भीष्मः परं केवलं स्वां प्रकृतिं न मुमोच ॥४१॥

अवादिति। तदा तस्मिन् रामस्य पक्षे कृष्णस्य क्षोभकाले किम्वा कतमन्वा भूतम् आकाशाद्यन्यतमं महाभूतम् उद्भ्रान्तं क्षुब्धं विकृतमित्यर्थः नाभूत् अपि तु सर्वमेवेत्यर्थः यतः वायुर्नावात् न वातिस्म तथा कृशानुर्वह्निर्निरवात् निर्वाणमगच्छत् तथा क्षितिश्चकम्पे तथा जलधिः समुद्रो जुघूर्णे आवर्तबहुलो-

आसीन्महोल्काजटिलं नभश्च ।
किंवा तदोद्भ्रान्तमभून्न भूतम् ॥४२॥
अथ भुवमवतीर्णः पन्नगारिः किरीटी
सपदि शमितमन्युः प्रीतिहृद्यैर्वचोभिः ।
तमवजितभुजङ्गप्राभवाभ्यां भुजाभ्या-
मशिथिलमुपगूह्य स्वामवस्थामनैषीत् ॥४३॥
दीप्तं यशः संयति लब्धवन्तं
गाङ्गेयमुच्चैर्गतमात्मधाम्ना ।

ऽभूत् तथा नभ आकाशश्च महोल्काभिर्जटिलं जटावत् व्याप्तमित्यर्थः आसीत् अधिष्ठानस्य क्षोभेऽधिष्ठितक्षोभस्य युक्तत्वादिति भावः। अत्र चतुर्थपादवाक्यं प्रति पूर्ववाक्यपञ्चकस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥४२॥

अथेति। अथ जाम्बवदादिवाक्येन गरुडस्मरणानन्तरं भुवं भूमिम् अवतीर्णः उपनतः तथा किरीटी मुकुटवान् धृतमनोज्ञवेश इत्यर्थः पन्नगारिः गरुडः प्रीत्या प्रेम्णा हृद्यैर्मनोज्ञैर्वचोभिः सपदि तत्क्षणमेव शमितो नाशितो मन्युः शोको येन तादृशः सन् अवजितं परिभूतं भुजङ्गानां प्राभवं प्रभुत्वं याभ्यां विनाशकत्वादिति भावः तौ तथा ताभ्यां भुजाभ्याम् अशिथिलं गाढं यथा तथा तं रामम् उपगूह्य आलिङ्ग्य स्वाम् अवस्थां निजस्वभावम् अनैषीत् प्रापयामास भुजाभ्यामालिङ्गनेन सर्पशरानपसार्य सुस्थं चकारेत्यर्थः।

पक्षे अथ कृष्णक्रोधदर्शनानन्तरं भुवमवतीर्णः रथाद्भूमिमागतः पन्नगारिः खाण्डवदाहे अश्वसेनादिनागानां शत्रुः किरीटी अर्जुनः प्रीतिहृद्यैर्वचोभिः सपदि शमितमन्युः कृष्णस्य निवारितक्रोधः सन् अवजितभुजङ्गप्राभवाभ्यां भुजङ्गवद्दीर्घाभ्यां भुजाभ्यां तं कृष्णम् अशिथिलमुपगूह्य स्वामवस्थां पूर्ववत् शान्तात्मताम् अनैषीत् ॥४३॥

दीप्तमिति। राजा रावणः आत्मवर्गैः स्वगणैः सह तुष्यौ जातो विजित आखण्डल इन्द्रः स एव शत्रुर्येन तादृशम् एनं मेघनादं बहु यथा तथा अमंस्त मन्यतेस्म साधु वत्स चिरञ्जीव यद्रामलक्ष्मणावपि जितवानित्यादिना बहुमान-

तृणीकृताखण्डलशत्रुमेनं
राजात्मवर्गैः सह बह्वमंस्त ॥४४॥

तदा पुनः स्वां प्रकृतिं प्रपन्नौ
निरीक्ष्य हृष्टौ नरदेववर्यौ ।
बलाधिनाथाः प्रसभं बभञ्जुः
प्रचण्डवेगाः परमण्डलं ते ॥४५॥

मस्य चकारेत्यर्थः किम्भूतम् आत्मधाम्ना स्वतेजसा संयति युद्धे दीप्तं यशः रामबन्धनात् शुभ्रां कीर्तिं लब्धवन्तं तथा उच्चैर्गेयं स्तोतव्यं गेयं गानार्हमिति यशोविशेषणं वा तथा गां भूमिं गतम् अन्तरीक्षे स्थित्वा रामादीन् पराभूय ततो भूमिमागतमित्यर्थः ।

पक्षे राजा दुर्योधनः आत्मवर्गैर्दुःशासनादिभिः सह एनं गाङ्गेयं भीष्मं बहु अमंस्त किम्भूतम् आत्मधाम्ना उच्चैर्गतम् उन्नतां प्राप्तं तथा दीप्तं शुभ्रं यशः संयति लब्धवन्तं तथा तृणीकृता आखण्डलशत्रवो दैत्या येन तं यद्वा खण्डं लाम्नोति खण्डला न खण्डला अखण्डलाः समग्रा इत्यर्थः तृणीकृता अखण्डलाः शत्रवो येन तम् । आखण्डलपुत्रमिति पाठे रामायणपक्षे इन्द्रपुत्रो जयन्तः भारतपक्षे अर्जुनः ॥ ४४ ॥

तदेति । तदा नरदेववर्यौ क्षत्रियश्रेष्ठौ नररूपौ देववर्याविति वा रामलक्ष्मणौ स्वां प्रकृतिम् अशोकमुग्धस्वरूपां प्रपन्नौ प्राप्तौ अतएव हृष्टौ हर्षेण युद्धोत्साहिनौ । हृष्टा इति पाठे कर्तृविशेषणम् । निरीक्ष्य ते बलाधिनाथाः सेनापतयः सुग्रीवादयः प्रचण्डः शत्रुभयदो वेगो येषां तादृशाः सन्तः प्रसभं बलेन परमण्डलं शत्रुसैन्यं बभञ्जुः पराजितवन्तः । "रणे भङ्गः पराजय" इत्यमरः ।

पक्षे नरो नरावतारोऽर्जुनः देववर्यः कृष्णस्तौ स्वां प्रकृतिं प्रपन्नौ निरीक्ष्य अर्जुनस्य युद्धोत्साहित्वं कृष्णस्य शान्तात्मत्वं प्रकृतिः, बलाधिनाथा भीमादयः । शेषं समानम् ॥ ४५ ॥

आक्रान्तमन्तर्हरिनायकानां
तेषां प्रतापेन कृशानुनेव ।
पुरत्रयं प्लुष्टमिवेश्वरेण
विरोधिचक्रं चकितं चचाल ॥४६॥
रोषेण धूम्राक्षमकम्पनञ्च
प्रमथ्य सैन्यं पवमानसूनुः ।
व्ययूयुजत् संयति जीवितेन
तुङ्गेन दोष्णा तुलिताद्रिशृङ्गः ॥४७॥
ततो निषङ्गी शरदो प्रहस्तः
सेनापतिः क्रौञ्चमिवापगेयः ।

आक्रान्तमिति। तेषां हरिनायकानां वानरसेनापतीनाम् पक्षे कृष्णनाथानां भीमादीनाम् कृशानुना वह्निनेव प्रतापेन तेजसा अन्तर्मध्ये आक्रान्तं विरोधिचक्रं शत्रुसैन्यम् ईश्वरेण शिवेन प्लुष्टं दग्धं पुरत्रयमिव चकितं भीतं सत् चचाल चञ्चलं बभूव। उपमयोः संसृष्टिः ॥ ४६ ॥

रोषेणेति। तुङ्गेन उन्नता दोष्णा बाहुना तुलितमुद्धृतमद्रिशृङ्गं येन तादृशः पवमानसूनुर्हनूमान् धूम्राक्षं धूम्राक्षनामकम् अकम्पनमकम्पननामकञ्च राक्षससेनापतिं रोषेण प्रमथ्य विनाश्य अनन्तरं संयति युद्धे सैन्यं राक्षसबलं जीवितेन व्ययूयुजत् वियोजयामास जघानेत्यर्थः।

पक्षे तुङ्गेन दोष्णा तुलितं सदृशीकृतम् अद्रिशृङ्गं येन तादृशः पवमानसूनुर्भीमः रोषेण धूम्राक्षं कलुषलोचनं तथा अकम्पनञ्च भयकम्परहितं रथादचलन्तमिति वा सैन्यं कौरवबलं प्रमथ्य गदादिभिराहत्य जीवितेन व्ययूयुजत्। अस्मिन् पक्षे तुलिताद्रिशृङ्ग इति आर्थी उपमा ॥ ४७ ॥

तत इति। ततोऽनन्तरं निषङ्गी तूणवान् तथा शरान् ददाति शरैर्यतीति वा शरदं धनुस्तदस्यास्तीति शरदो धनुर्धरः तथा शक्तिं सामर्थ्यम् अस्त्रविशे-

बलं बृहच्छक्तिधरो बिभेद
मूर्च्छद्यशः पाण्डुसुतस्य राज्ञः ॥४८॥

प्रवीरलोकान् प्रलयं नयन्तं
प्रतापकालानलमस्य दृष्ट्वा ।
यशोधनस्तन्निधनैकसाध्यां
स्वपक्षरक्षां क्षितिपोऽनुमेने ॥४९॥

विक्रान्ता अपि धीमन्तस्तेऽपार्था हरिनायकाः ।
नताश्चारिबलाधीशमभिप्रेतुर्जयार्थिनः ॥५०॥

शक्त्या धरतीति शक्तिधरः प्रहस्तो राक्षसविशेषः सेनापतिः सन् राज्ञः सुतस्य दशरथतनयस्य रामस्य बृहत् प्रभूतं तथा मूर्च्छता वर्द्धमानेन यशसा पाण्डु शुक्लं सर्वत्र लब्धकीर्त्तीत्यर्थः बलं वानरसैन्यम् आपगेयो गङ्गातनयः शक्तिधरः कार्तिकेयः क्रौञ्चं पर्वतविशेषमिव बिभेद विव्याध। कार्तिकेयस्य गङ्गया कियत्कालं गर्भे धृतत्वादापगेयत्वम्।

पक्षे शरैर्दीप्र उज्ज्वलः हस्तो यस्य सः सेनापतिरापगेयो भीष्मः पाण्डुसुतस्य राज्ञो युधिष्ठिरस्य मूर्च्छद्यशो बृहद्बलं शक्तिधरः क्रौञ्चमिव बिभेद। अन्यत्तुल्यम्। उपमा ॥ ४८ ॥

प्रवीरेति। यशएव धनं यस्य सः क्षितिपो रामः पक्षे युधिष्ठिरः प्रवीरलोकान् श्रेष्ठयोद्धृजनान् प्रलयं नाशं नयन्तम् अस्य प्रहस्तस्य पक्षे भीष्मस्य प्रताप एव कालानलः प्रलयाग्निस्तं दृष्ट्वा स्वपक्षाणां रक्षां रक्षणं तस्य प्रहस्तस्य पक्षे भीष्मस्य निधनैकसाध्यां विनाशमात्रजन्याम् अनुमेने निश्चिकाय. अस्य जीवने मदीया न जीविष्यन्ति अतो यथास्य विनाशः स्यात्तथा विधेयमिति निश्चितवानित्यर्थः। अत्र द्वितीयपादे लोकप्रलयकरणधर्मस्य बाधादुपमानएव सम्भवात् प्रतापकालानलेति रूपकं नोपमा ॥ ४९ ॥

विक्रान्ता इति। विक्रान्ता अपि पराक्रमशालिनोऽपि तथा धीमन्तः। काकाक्षिन्यायादत्रापि अपेरन्वयः। बुद्धिमन्तोऽपि अपार्था अपगतप्रयोजनाः

निर्भिन्नमर्मणा देहस्पृहां हित्वा युयुत्सता ।
परेभ्यस्तेन वीरेण वधोपायः प्रदर्शितः ॥५१॥

पूर्वं प्रहस्तं जेतुमशक्नुवन्त इत्यर्थः ते हरिनायका वानरसेनापतयः जयार्थिनः सन्तः नक्तञ्चारिबलानां निशाचरसैन्यानाम् अधीशं नायकं प्रहस्तम् अभिपेतुः अधिकमाचक्रमुः सम्भूयेति शेषः ।

पक्षे विक्रान्ता अपि धीमन्तोऽपि हरिनायकाः । अत्राप्यपेरन्वयः । कृष्णनाथा अपि तथापि भीष्मं जेतुमशक्नुवन्त इत्यर्थः ते पार्थाः पृथायाः कुन्त्याः तनया युधिष्ठिरादयः जयार्थिनः सन्तः नक्तञ्च । चकारः पादपूरणे । राज्ञो दुर्योधनस्य बलाधीशं सेनापतिं भीष्मम् अभिपेतुः प्रापुः । कथमप्यजेयस्य भीष्मस्य वधोपायजिज्ञासया रात्रौ तस्य शिविरं प्रापुरित्यर्थः ॥ ५० ॥

निर्भिन्नेति । निर्भिन्नं निःशेषेण विदारितं मर्म मर्मस्थानं हृदयं यस्य तादृशेन तथापि देहस्पृहां देहधारणाकाङ्क्षां हित्वा युयुत्सता योद्धुमिच्छतेव तेन वीरेण प्रहस्तेन परेभ्यः शत्रुभ्यो रामादिभ्यः । यदभिप्रेत्य धात्वर्थ इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । वधोपायः स्वस्य मारणोपायः प्रदर्शितः ज्ञापितः मर्मणि भिन्ने हि योधा रणादपयानं कुर्वन्ति अयन्तु निर्भिन्नमर्मापि अपयानमकृत्वा जीवनाशां परित्यज्य युद्धं कृतवान् तेनैव स्वल्पप्रहाररूपं स्ववधोपायं सूचयामासेत्यर्थः ।

पक्षे निर्भिन्नं प्रकाशितं मर्म रहस्यं येन स तथा तेन तथा देहस्पृहां हित्वा युयुत्सता भीष्मस्येच्छामृत्युत्वात् सत्यां देहधारणेच्छायां मरणं न भवेदिति तां हित्वैव योद्धुमिच्छतेत्यर्थः तेन वीरेण भीष्मेण परेभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यो वधोपायः शिखण्डिनः पुरतोऽवस्थापनरूपः प्रदर्शितः कथितः । पुरा किल अम्बानाम्नी कन्या विवाहार्थमागता अन्यपूर्वासीति निराकृता कोपाद्भीष्मं हन्तास्मीति सङ्कल्पेन तपश्चचार सेयं शिखण्डी द्रुपदस्य पुत्रस्तद्दर्शनेन च नाहं योत्स्यामीति प्रतिज्ञातं ततश्च शिखण्डिनं पुरस्कृत्यार्जुनो युध्यतु तेन चायुध्यमानः शरशतनिचितो भूम्यां पतिष्यामीत्यादि सर्वं भीष्मोऽकथयदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

प्रवर्त्य भूयः समरं परःशतान्
विपक्षवीरान्नयतोयमक्षयम्।
पराक्रमस्तस्य धनञ्जयोद्भव-
प्रतापरुद्धोऽपि विपप्रथेतराम् ॥५२॥
प्रतिदिशमरिवीरानाशुगैर्दारयित्वा
समरभुविचरन्तं नायकं वाहिनीनाम्।
प्रसभमभिपपात प्रांशुधामाग्निजन्मा
फणिपतिमिव तीव्रं चण्डवेगः शिखण्डी ॥५३॥

प्रवर्त्येति। भूयः पुनरपि समरं प्रवर्त्य प्रकर्षेण वर्तयित्वा शतात् परे परःशताः शताधिकास्तान्। "परिमाणं शतादूर्ध्वं परःशतमुदाहृतम्" इति कोषः। पराच्छतसहस्रयोरिति सुट्। विपक्ष-वीरान् शत्रुयोधान् यमक्षयं यमालयं नयतः प्रापयतस्तस्य प्रसिद्धस्य पराक्रमः धनञ्जयाद्वह्नेरुद्भवो यस्य स धनञ्जयोद्भवो नीलनामा वानरेश्वरस्तस्य प्रतापेन रुद्धोऽपि वारितोऽपि विपप्रथेतरां विशेषेणात्यर्थं प्रथितो बभूव। नीलेन सार्द्धमत्यर्थं युयुधे इत्यर्थः।

पक्षे तस्य भीष्मस्य पराक्रमः धनञ्जयोऽर्जुनस्तस्मादुद्भवो यस्य तादृशो यः प्रतापस्तेन रुद्धोऽपि विपप्रथेतराम्। "धनञ्जयोऽर्जुने वह्निनागभिद्वृक्षमारुते" इति मेदिनी ॥५२॥

प्रतीति। दिशं दिशं प्रति प्रतिदिशं सर्वासु दिक्ष्वित्यर्थः।आशुगैर्बाणैः अरिवीरान् शत्रुयोधान् दारयित्वा विदार्य द्रावयित्वेति पाठे अपसार्य समर-भुवि युद्धाङ्गने चरन्तं भ्रमन्तं वाहिनीनां सेनानां नायकं पतिं प्रसिद्धं प्रांशु उद्रिक्तं धाम तेजो यस्य तादृशोऽग्निजन्मा अग्निपुत्रो नीलवानरः चण्डवेगो विकटवेगवान् शिखण्डी मयूरस्तीव्रं विषोल्बणं फणिपतिमिव प्रसभं बलेनाभि-पपात आभिमुख्येन प्राप।

पक्षे प्रांशुधामेव महातेज एव अग्निस्तस्य जन्म यस्मात् तादृशः यज्ञाज्जात-

असह्यतेजाः प्रहरन् प्रसह्य
मनोजवः स्यन्दनदीर्णभूमिः ।
असौ विसर्पन् समरे समन्ता-
न्नतस्य शराणामभवच्छरव्यम् ॥५४॥

संख्ये सम्मुखतां सतां रचयता ताराम्बयस्य प्रियं
सद्यः सम्मदहृष्टरोमविलसद्वक्षःशिलां बिभ्रता ।
अग्रे धाम शिखण्डिनः प्रथयता भ्राजिष्णुना जिष्णुना
नीलेनाम्बुमुचेव दावदहनः सेनापतिः पातितः ॥५५॥

पन्न इति केचित्। शिखण्डी तन्नामा द्रुपदपुत्रः पतङ्गवेगो गरुड़स्तीव्रं फणि-पतिमिव वाहिनीनां नायकं भीष्मं प्रसभमभिपपात। शेषं समानम्। "शिखण्डी ना कलापे स्याच्छाङ्गेयारिमयूरयोः" इति मेदिनी। उभयत्राप्यु-पमा। भारतपक्षे पतङ्गवेगस्य शिखण्डिविशेषणत्वे फणिपतिमिव साक्षात् सर्पमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५३ ॥

असह्येति। असह्यं रिपुभिः सोढुमशक्यं तेजो यस्य सः तथा प्रसह्य हठेन प्रहरन् प्रहारं कुर्वन् तथा मनस इव जवो वेगो यस्य सः तथा स्यन्दनं गमनम्। गमनविशेषार्थकस्य स्यन्दधातोर्गमनार्थकत्वे लक्षणा। पक्षे रथस्तेन दीर्णा भूमिर्येन सः तथा समरे समन्तात् सर्वतो विसर्पन् वेगेन भ्रमन् ईदृशोऽसौ नीलः पक्षे शिखण्डी तस्य प्रहृतस्य पक्षे भीष्मस्य शराणां शरव्यं लक्ष्यं नाभवत्। "लक्षं लक्ष्यं शरव्यञ्च" इत्यमरः। अजहल्लिङ्गत्वान्न पुंस्त्वम्। पूर्वत्र वेगातिशयेन विसर्पणाच्च शरव्यत्वम् अतएव पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, उत्तरत्र शिखण्डिनोऽम्बावतारत्वेन स्त्रीत्वात् स्त्रीषु शस्त्रं न सन्धास्ये इति भीष्मस्य प्रतिज्ञया न शरव्यत्वमिति बोध्यम् ॥५४॥

संख्य इति। संख्ये युद्धे सतां साधूनां विभीषणादीनां सम्मुखतां प्रसन्न-मुखतां प्रियञ्च रचयता कुर्वता तथा सम्मदेन हर्षेण हृष्टानि उन्नतानि यानि रोमाणि तैर्विलसद्वक्षो यत्र तद्यथा तथा शिलां प्रस्तरखण्डं बिभ्रता धारयता

रणाङ्गनगतः प्राणांस्तावदेव बभार सः ।
यावत्तिग्मकरो नासीदाग्नेयपथगोचरः ॥५६॥

तथा भ्राजिष्णुना दीप्तिमता तथा जिष्णुना जयशीलेन नीलेन नीलनाम्ना वानरेश्वरेण तारान्वयस्य तारापुत्रस्याङ्गदस्याग्रे शिखण्डिनो मयूरस्य धाम तेज शुक्रमित्यर्थः प्रथयता पृथू कुर्वता अम्बुमुचा मेघेन दावदहनो वनाग्निरिव सेनापतिः प्रहस्तः सद्यस्तत्क्षणमेव पातितः शिलाप्रहारेण निपातितः अन्यत्र निर्वापितः। यथा मेघेन दावदहनः सद्योनिर्वाप्यते तथा पातित इत्यर्थः।

पक्षे संख्ये सतां वीराणां संमुखतां युद्धोन्मुखतां रचयता तथा ताराम्बयस्य उच्चवंशोत्पन्नस्य युधिष्ठिरस्य कृष्णस्य वा प्रियस्य रचयता। यद्वा तारा बृहस्पतिपत्नी तस्या अपत्यं तारो बुधस्तदन्वयस्य बुधस्य चन्द्रौरसत्वात् चन्द्रवंशोत्पन्नस्य पूर्वोक्तस्येत्यर्थः। तथा सम्मदहृष्टरोमभिर्विलसद्वक्षस्तत् कठिनत्वात् विस्तीर्णत्वाच्च शिलेव तां बिभ्रता तथा शिखण्डिनो द्रौपदस्याग्रे शिखण्डिनं पुरस्कृत्येत्यर्थः धाम तेजः प्रथयता तथा भ्राजिष्णुना शोभमानेन ईदृशेन जिष्णुना अर्जुनेन नीलेन सलिलभारश्यामलेनाम्बुमुचा दावदहन इव सेनापतिर्भीष्मः सद्यः पातितः शरशतनिचितो रणाङ्गणे निपातितः। ताराम्बयस्येत्यत्र रामानुजस्येति क्वचित् पाठस्तत्र पूर्वत्र लक्ष्मणस्य उत्तरत्र कृष्णस्येत्यर्थः। उपमालङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५५॥

रणेति। तिग्मकरो लघुहस्तः स प्रहस्तः रणाङ्गनगतः सन् तावदेव प्राणान् बभार अधारयत् यावत् आग्नेयस्य अग्नितनयस्य नीलस्य पन्थाः सम्मुखम् आग्नेयपथः। ऋगादित्वादत्समासान्तः। तद्गोचरोनासीत्र बभूव यावन्नीलेन सह युद्धं न कृतं तावज्जीवित आसीत्। युद्ध्यमाने तु नीले सद्यएव ममारेत्यर्थः एतेन नीलस्य शौर्याधिक्यं ध्वनितम्।

पक्षे रणाङ्गनगतः रणभूमौ शरशय्यामधिशयानः स भीष्मः तावदेव प्राणान् बभार यावत्तिग्मकरः सूर्यः आग्नेयोऽग्निसम्बन्धी यः पन्थाः कोण इत्यर्थः तस्मादिव दिशि उत्तरस्यां दिशीत्यर्थः चरतीति गोचरो नासीत् आग्नेय्या दिशः सकाशादुत्तरस्यां दिशि न गन्तुमुद्यत इत्यर्थः यावत् सूर्यस्योत्तरायणं न भवेदिति परमार्थः। "स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले। लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि

एवं दशाशानिधृतप्रतिज्ञः
कपिध्वजेनाहितयुद्धभीष्मः ।
पतत्त्रिभिस्तीव्रमुखैरुपेतः
स वीरशय्यां चिरमध्यशेत ॥५७॥

ततो जिगीषुः प्रतिपक्षमाजौ
लङ्केश्वरः प्रागिव देवराजम् ।
दध्रे धनुस्तुङ्गकिरीटमौलि-
राकल्परत्नद्युतिशोभिकर्णः ॥५८॥

गोः" इत्यमरः। यद्वा आग्नेयपथगः अग्निकोणस्थितस्तिग्मकरः यावदम्बरः खमध्यचरो नासीत् अग्निकोणादुत्तरदिशं खमध्यं गन्तुमुद्यतो न बभूवेत्यर्थः। "अशब्दः स्यादभावेऽपि स्वल्पार्थप्रतिषेधयोः" इति मेदिनी ॥ ५६ ॥

एवमिति। एवं दशायाः स्वस्य जीवनावस्थाया हानये नाशायैव धृता कृता प्रतिज्ञा एतान् अहत्वा न निवर्तिष्ये इत्यादिरूपा येन सः तथा कपिध्वजेन वानरश्रेष्ठेन नीलेन सह आहितं कृतं यद्युद्धं तत्र भीष्मो भयङ्करः ईदृशोऽपि स प्रहस्तः तीव्रमुखैस्तीक्ष्णतुण्डैः पतत्त्रिभिः तन्मांसभक्षणेच्छया आगतैः पक्षिभिरुपेतो वेष्टितः सन् वीराणां मृतयोधानां शय्यां शयनं रणभूमिमित्यर्थः। यत्नार्थोऽधिशीङादेरित्यधिकरणस्य कर्मत्वम्। चिरम् अध्यशेत अधिशयितवान्। रणभूमौ निपत्य दीर्घनिद्रां जगामेत्यर्थः।

पक्षे एवं दशाशानि दशसंख्यकदिवसान् व्याप्य धृता पालिता प्रतिज्ञा अयुतयोधवधरूपा येन सः तथा कपिध्वजेनार्जुनेन सह आहिता कृता युद्युद्धं येन सः। युध्यतेर्भावे क्विप् ईति पादपूरणे। तादृशः स भीष्मो गाङ्गेयः तीव्रमुखैस्तीक्ष्णाग्रैः पतत्त्रिभिर्बाणैरुपेतो निचितः सन् चिरं बहुकालं यावदुत्तरायणमित्यर्थः वीरशय्यां वीरजनोचितं शयनं शरशय्यामित्यर्थः अध्यशेत ॥५७॥

तत इति। ततः प्रहस्तविनाशानन्तरं लङ्केश्वरो रावणः आजौ युद्धे प्राक्-पूर्वं देवराजमिन्द्रमिव प्रतिपक्षं शत्रुं रामं जिगीषुः सन् धनुर्दध्रे धृतवान् स्वयं

स्वामिना जनितसत्क्रियेण सा
दिङ्मुखान्तरविसारितेजसा ।
दक्षिणा दिगिव कुम्भजन्मना
नाथवत्यजनि वैरिवाहिनी ॥५९॥

सजीवितप्रहणविधौ कृतोद्यमः
क्षमापतेः प्रसभमजातविद्विषः ।

योद्धुमाजगामेत्यर्थः किम्भूतः तुङ्गान्युच्चानि किरीटानि मुकुटानि येषु तादृशा मौलयो मस्तकानि यस्य सः तथा आकल्परत्नानां नेपथ्यभूतहीरकादीनां द्युतिभिः शोभिनः कर्णाः श्रोत्राणि यस्य सः ।

पक्षे ततो भीष्मपतनानन्तरं तुङ्गकिरीटमौलिः कर्णो राधेयः प्राक् पुरा लङ्केश्वरो देवराजमिव प्रतिपक्षमर्जुनं जिगीषुः सन् आकल्परत्नद्युतिशोभि स्वस्य हस्ताभरणरत्नकान्त्या शोभमानं धनुर्दध्रे । पूर्वं जीवति युद्धाक्रान्ते भीष्मे नाहं योत्स्ये इति प्रतिज्ञातं संप्रति शरशय्यामधिशयाने तस्मिन् युद्धार्थं धनुर्जग्राहेत्यर्थः । उपमा ॥ ५८ ॥

स्वामिनेति । जनिता सत्क्रिया सम्मानं येन तथा तेन तथा दिङ्मुखान्तरविसारि दिगन्तविख्यातं तेजो यस्य तादृशेन स्वामिना रावणेन सा वैरिवाहिनी राक्षससेना कुम्भजन्मना अगस्त्येन दक्षिणा दिगिव नाथवती सनाथा अजनि तेजस्विस्वामिसत्कारेण पुनर्नवीनेव रिपुसेना युद्धायावस्थितेत्यर्थः ।

पक्षे स्वामिना दुर्योधनेन जनिता सत्क्रिया सैनापत्येऽभिषेकादिर्येन स तथा तेन कुम्भजन्मना कुम्भयोनिना द्रोणेन । "कुम्भयोनिरगस्त्ये स्याद्वशिष्ठद्रोणयोः पुमान्" इति मेदिनी । दक्षिणा दिगिव सा वैरिवाहिनी नाथवत्यजनि । भीष्मपतनानन्तरं दुर्योधनेन द्रोणः सेनापतिः कृत इत्यर्थः । कर्णः सेनापतिः कृत इति केषाञ्चिद्व्याख्यानं भारतानवलोकनविजृम्भितं, कुम्भजन्मनेति लिङ्गं पर्यं यथा कुम्भजन्मना अगस्त्येन दक्षिणा दिक् सनाथा तथा कुम्भजन्मना द्रोणेन वैरिवाहिनीत्युपमा श्लेषानुप्राणिता । अन्यत्तुल्यम् । रथोद्धता वृत्तम् ॥ ५९ ॥

ससम्भ्रमोच्छलितपयोधिडम्बरैः
स्वमण्डलैः परबलमभ्यवर्तत ॥६०॥
स सङ्गरे नरेन्द्रस्य विजयं प्रतिसन्दधे ।
वसन्ते कामदेवस्य शीतरश्मेरिवोदयः ॥६१॥

इति राघवपाण्डवीये महाकाव्ये अष्टमः सर्गः ।

स इति । स रावणः अजातविद्विषः अन्याय्याचरणाभावेनानुत्पन्नशत्रोरपि क्ष्मापते राज्ञो रामस्य प्रसभं बलेन जीवितग्रहणविधौ जीवनग्रहणकर्मणि वधकर्मणीत्यर्थः कृतोद्यमः कृतयत्नः सन् ससम्भ्रमाणि सत्वराणि तथा उच्छलितस्य अतिक्रान्तवेलस्य पयोधेरिव डम्बरं वेगचापल्यं येषां तानि चैत्यनयोर्विशेषणसमासः ईदृशैः स्वमण्डलैर्निजसैन्यवृन्दैः कृत्वा परबलं रामसैन्यम् अभिलक्षीकृत्य अवर्तत रामसैन्यसम्मुखं जगामेत्यर्थः ।

पक्षे स द्रोणः अजातविद्विषः क्ष्मापतेर्युधिष्ठिरस्य भूपतेर्जीवितग्रहणविधौ जीवितस्य जीवन्मतो ग्रहणकर्मणि । अगमकत्वेऽपि प्रयातस्य जनप्रियामित्यादिवत् समासः । कृतोद्यमः जीवन्तं युधिष्ठिरं ग्रहीष्यामीति कृतप्रतिज्ञः सन् । शेषं तुल्यम् । रुचिराछन्दः ॥ ६० ॥

स इति । स रावणः पक्षे द्रोणः सङ्गरे युद्धे नरेन्द्रस्य रामस्य पक्षे युधिष्ठिरस्य यो विजयस्तत्कर्मकपराजयस्तं प्रतिसन्दधे सन्धानं चकार । उपमयेदं दृढयति वसन्ते काले कामदेवस्य कन्दर्पस्य विजयं प्रति कन्दर्पकर्तृकयुवजनपराजयं प्रति शीतरश्मेश्चन्द्रस्योदय इव चन्द्रोदयो यथा कामदेवस्य कामिजनविजयं प्रतिसन्धत्ते तथेत्यर्थः अथच कामदेवस्य एतत्काव्यप्रयोजकनृपतेर्विजयम् उत्कर्षं सौमनस्यमित्यर्थः प्रति शीतरश्मेरुदय इव । विजयप्रीतिमादधे इति पाठस्तु न मनोरमः । भारतपक्षे नरेन्द्रस्येति कर्तृषष्ठी वा नरेन्द्रस्य दुर्योधनस्य । उपमा ॥ ६१ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्य-विरचितायां राघवपाण्डवीय-टीकायां कपाटविपाटिकाख्यायामष्टमः सर्गः ॥

नवमः सर्गः ।

सा सेना युद्धयात्रोत्सुकसुभटमुखाध्मातशङ्खानुमूर्च्छ-
न्नानानिःस्वाणभेरीमुरजवररवाक्रान्तलोकान्तराला
वातव्याधूतधौतध्वजपटपटलीचुम्ब्यमानाम्बुवाहा
वाहव्यूहक्षतक्ष्मातलबहलरजोनिर्भरा निर्बभासे ॥१॥

तदनु सा भरताग्र्यवरूथिनी
धृतमहायुधयोधनिरन्तरा ।
समररङ्गतले समदोच्छल-
द्गजघटे जघटे परसैनिकैः ॥२॥

सेति । सा सेना रावणबलं पक्षे कौरवबलं निर्बभासे अतितरां शुशुभे किम्भूता युद्धयात्रायां युद्धार्थं गमने उत्सुका उद्युक्ता ये सुभटा वीरा-स्तेषां मुखैराध्माता वादिता ये शङ्खास्तान् अनु शङ्खरवस्य पश्चादित्यर्थः मूर्च्छन्त उज्जृम्भमाणा नाना बहुविधा ये निःस्वाणानां वाद्यभेदानां भेरीणां मुरजवराणां मृदङ्गश्रेष्ठानाञ्च रवा ध्वनयस्तैराक्रान्तं व्याप्तं लोकान्तरालं भुवनविवरं यया सा तथा वातेन व्याधूतानां कम्पितानां धौतानां क्षालितानां शुभ्राणामित्यर्थः ध्वजपटानां पताकावस्त्राणां या पटली राजी तया चुम्ब्य-माना संश्लिष्यमाणा अम्बुवाहा मेघा यया सा तथा वाहव्यूहैनाश्वसमूहेन क्षतं क्षुण्णं यत् क्ष्मातलं तस्य बहलो रजोनिर्भरो धूलिपटलं यस्यां सा । स्रग्धरा-वृत्तम् ॥ १ ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं धृतानि महायुधानि यैस्तादृशा ये योधा भटास्तैर्निरन्तरा निरवकाशा, धृतमहा धृतोत्सवा आयुधैर्योधैश्च निरन्तरेति वा, सा अग्रे भवोऽग्र्यः भरतस्य कैकेयीतनयस्याग्र्यो रामस्तस्य पक्षे भरतवंश्यश्रेष्ठस्य

पणवाणकशङ्खसिंहनादै-
र्बधिरीभूतनभोदिगन्तरालम् ।
इतरेतरसक्तवैरिवीरं
समरं सम्भृतसम्भ्रमं बभूव ॥३॥

महाहवे महितमनोरथं द्विषं
महीपतेः प्रतिमुखमिन्द्रजिद्गुरुम् ।
न्यवारयद्द्रुतमभिपत्य गोपतेः
शरीरजो भुजधृततुङ्गगोत्रधूः ॥४॥

युधिष्ठिरस्य वरूथिनी सेना समदा मत्ता उच्छलन्ती चलन्ती गजघटा हस्तिवृन्दं यत्र तादृशि समर एव रङ्गो नृत्यभूमिस्तस्य तले परसैनिकैः शत्रुबलैर्जघटे मिलिता । अत्र समररङ्गेति निरङ्गरूपकं, जघटे अघटे इति यमकं तदनयोः संसृष्टिः । समदोच्छलद्गजघटैरिति पाठस्तु न मनोरमः । द्रुतविलम्बितं वृत्तं, "द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ" इति लक्षणात् ॥ २ ॥

पणवेति । पणवा वाद्यभेदा आनकाः पटहाः शङ्खाश्च । लक्षणया पणवादिशब्दा उपस्थाप्यन्ते । सिंहनादाः सिंहवद्वीराणां नादाश्च तेषां द्वन्द्वः । तैर्बधिरीभूतानि नभो गगनं दिगन्तरालानि दिङ्मध्यानि च बधिरत्वसम्बन्धा-नभश्चरादिप्राणिषु लक्षणा । यत्र तत् । तथा इतरेतरसक्ताः परस्परं युद्धसक्ता वैरिवीरा यत्र तत् । तथा सम्भृतो धृतः सम्भ्रम आवेग आदरो वा यत्र तत् तादृशं समरं बभूव । वैतालीयभेद औपच्छन्दसकं वृत्तं लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ ३ ॥

महाहव इति । महाहवे महासंग्रामे गवां किरणानां पतिः सूर्यस्तस्य शरीरजः पुत्रः सुग्रीवः भुजाभ्यां धृता तुङ्गा उच्चा गोत्रस्य पर्वतस्य धूर्भारः शृङ्गमित्यर्थः येन तादृशः सन् । "धूर्यानमुखभारयोः" इति हेमचन्द्रः । ते चामित्या इति समासान्ताभावः । द्रुतमभिपत्यागत्य महितं पूजितं सम्बुद्ध-मित्यर्थः मनो यत्र तादृशो रथो यस्य तं यद्वा समहितो हृष्टो मनोरथो राम-

हरिप्रणेतारमुदूढवाणं
महीगतं भानुमिव स्फुरन्तम् ।
जित्वा स वीराननितरामरौत्सी-
दाकाशकुक्षिम्भरिभिः पृषत्कैः ॥५॥
किरीटिनः स्यन्दनकेतुमौलिं
क्रान्त्वा नदन्तं कपिसैन्यनाथम् ।

जिघांसारूपो यस्य तम् अतएव महीपते रामस्य प्रतिमुखं सम्मुखागतं द्विषं द्वेष्टारम् इन्द्रजितो मेघनादस्य गुरुं पितरं रावणं न्यवारयत् निवारितवान् ।

पक्षे भुजेन धृता तुङ्गा महती गोत्रस्य वंशस्य धूर्येन सः तथा इन्द्रजित् खाण्डवदाहे इन्द्रविजयी गोपतेः स्वर्गपतेरिन्द्रस्य शरीरजोऽर्जुनः महाहवे महीपतेर्युधिष्ठिरस्य अमहिते असत्कारे शत्रुणि इत्यर्थः मनोरथो यस्य तं अत-एव तथैव द्विषं प्रतिमुखस्य गुरुं कौरवाचार्यं द्रोणं द्रुतमभिपत्य न्यवारयत् । "द्रोणस्तु शुकराचार्यं" इति त्रिकाण्डशेषः । रुचिरावृत्तम् ॥४॥

हरीति । स रावणः आकाशकुक्षिम्भरिभिराकाशोदरंपूरकैः पृषत्कै-र्बाणैः कृत्वा वीरान् वानरयोधान् जित्वा । क्वचिन्नित्वेति पाठः । उदूढवाणं गृहीतवाणाख्यवृक्षं । "वाणो वृक्षविशेषे स्यात्करस्यावयवे शरे" इति हेम-चन्द्रः । तथा महीगतं भूतलागतं भानुमिव सूर्यमिवेत्युत्प्रेक्षा, स्फुरन्तं तेजसा ज्वलन्तं हरीणां वानराणां प्रणेतारं नायकं सुग्रीवं नितरामत्यर्थम् अरौत्सीत् रुरोध । महीगतं गाढप्रहारेण भूमौ पतितं हरिप्रणेतारं जित्वा वीरानरौत्सीदिति वा ।

पक्षे स द्रोणः वीरान् पाण्डवयोधान् जित्वा उदूढवाणं गृहीतशरं शरैर्यु-ध्यमानमित्यर्थः हरिः कृष्णः प्रणेता सारथिर्यस्य तमर्जुनम् अरौत्सीत् । शेषं समानम् ॥५॥

किरीटिन इति । स्यन्दनस्य रावणरथस्य केतुमौलिं ध्वजाग्रं क्रान्त्वा आक्रम्य नदन्तं शब्दं कुर्वन्तं कपिसैन्यनाथं नीलम् । सुग्रीवमिति केचित् तत्र रामायणविरोधात् । दृष्ट्वा विनेतुमिच्छोस्तमपनेतुकामस्य किरीटिनः

दृष्ट्वा विपक्षस्य विनेतुमिच्छो-

र्नेत्राणि रोषादरुणत्वमापुः ॥६॥

व्याक्षिप्ताराति रक्षोबलपतिरभितः संयुगं वर्तयित्वा

किञ्चिद्दोर्दण्डकण्डूः कृतशमनविधिर्मारुतेर्विक्रमेण।

वाञ्छाभङ्गे किरीटापनय इव कृते गोपतेर्नन्दनेन

प्राप प्राप्ते क्षपायास्तिमिरमुचि मुखे सानुयात्रो निवेशम्

॥७॥

किरीटवतः उन्नतशीर्षस्येत्यर्थः तत एव ध्वजाग्राक्रमणापमानात् कोप इति भावः। विपक्षस्य रावणस्य नेत्राणि चक्षूंषि रोषात् अरुणत्वं लौहित्यं आपुः।

पक्षे किरीटिनोऽर्जुनस्य स्यन्दनकेतुमौलिं क्रान्त्वा अधिष्ठाय नदन्तं कपिसैन्यनाथं हनूमन्तं दृष्ट्वा विनेतुमिच्छोर्विपक्षस्य दुर्योधनस्य नेत्राणि नेतारः सेनापतय इत्यर्थः। "नेत्रं पथि गुणे वस्तुभेदे मूले द्रुमस्य च। रथे चक्षुषि नयान्तु नेत्री नेतरि वाच्यवत्" इति मेदिनी। विशेष्यानुपादानात् क्लीवत्वम्। रोषादरुणत्वमापुः रक्ताक्षा बभूवुः। एतत्पक्षेऽपि नेत्राणि चक्षूंषीति केचित् तत्र वैरूप्योपपत्तिरनुयोक्तव्या ॥६॥

व्याक्षिप्तेति। व्याक्षिप्ताः पूर्वं विशेषेण निरस्ता अरातयो यैस्तादृशानां रक्षोबलानां राक्षससैन्यानां पती रावणः अभितः समन्तात् संयुगं युद्धं वर्तयित्वा सुग्रीवनीललक्ष्मणादिभिः सह युद्धं कृत्वेत्यर्थः मारुतेर्हनूमतो विक्रमेण कर्त्रा दोर्दण्डानां भुजपरिघाणां कण्डूः कण्डूतिः किञ्चित् कृतः शमनविधिः शान्तिर्यस्य तादृशः सन्। अगमकत्वेऽपि नित्यसापेक्षत्वात् समासः। हनूमत्तलप्रहारेण मूर्च्छितो भूत्वेत्यर्थः अनन्तरं गोपतेर्भूपतेर्दशरथस्य नन्दनेन पुत्रेण रामेण वाञ्छाया मूर्च्छितलक्ष्मणापहरणेच्छाया भङ्गे इव किरीटस्य मुकुटस्य अपनये छेदे कृते सति पूर्वोक्तवाञ्छाभङ्गे किरीटापनये च कृते सतीत्यर्थः। हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथेतिवत् द्वयोरपि प्रकृतत्वम्। तिमिरमुचि अन्धकारवर्षिणि क्षपाया रात्रेर्मुखे उपक्रमे सन्ध्यासमये इत्यर्थः

रचितं नरदेवजन्मनाजौ
मुकुटस्येव मनोरथस्य भङ्गम् ।
परिभावयतो न शर्म राज्ञो
निशि जज्ञे धृतराष्ट्रनन्दनस्य ॥८॥

सानुयात्रः सानुचरः सन् निवेशं लङ्कानिलयं प्राप जगाम प्रथमं सुग्रीवादिभिर्युद्धं कृत्वा शक्तिप्रहारेण लक्ष्मणं मूर्च्छयित्वा तमपजिहीर्षू रावणो हनूमत्तलप्रहारेण विह्वलितो रामेण च छिन्नमुकुटः सन् सन्ध्यायां लङ्कां प्रविवेशेत्यर्थः ।

पक्षे व्याधिघ्ना इतरेभ्यः कृता अरातीनां दुर्योधनादीनां रक्षा येन स बलपतिर्द्रोणः अभितः संयुगं वर्तयित्वा मारुतेर्भीमस्य विक्रमेण दोर्दण्डचण्डाः किञ्चित्कृतशमनविधिः सन् भीमेन सह युद्ध्वा किञ्चित् परिश्रान्तः सन्नित्यर्थः, ततश्च गोपतेः स्वर्गपतेरिन्द्रस्य नन्दनेनार्जुनेन विरोटापनय इव किरीटापनयनवदपमानबोधके वाञ्छाभङ्गे युधिष्ठिरग्रहणेच्छाविगमे कृते सति सपाया मुखे निवेशं शिबिरं प्राप । शेषं समानम् । उभयत्राप्युपमा । स्रग्धरावृत्तम् ॥७॥

रचितमिति । आजौ युद्धे नरदेवजन्मना रामेण रचितं कृतं मनोरथस्येव साक्षादभिलाषस्येव मुकुटस्य भङ्गं निशि राज्ञो परिभावयतश्चिन्तयतः, तथा अधृतम् अकृतं राष्ट्राणां राज्यानां नन्दनमानन्दो येन तस्य भुवनोद्वेजकस्येत्यर्थः एतावत्कालपर्यन्तं केवलं मया जनाः क्लेशिता नतु सन्तोषिता इत्यपि भावयत इति यावत् राज्ञो रावणस्य शर्म सुखं न जज्ञे न बभूव धृतमवधृतं राष्ट्रं राज्यकार्यं येन तादृशो नन्दनः पुत्र इन्द्रजित् यस्य स तथा तस्य शौर्यवीरपुत्रवतोऽपीत्यर्थ इति वा ।

पक्षे, नरदेवजन्मना अर्जुनेन आजौ रचितं मुकुटस्येव मनोरथस्य युधिष्ठिरग्रहणाभिलाषरूपस्य भङ्गं परिभावयतो धृतराष्ट्रनन्दनस्य धृतराष्ट्रपुत्रस्य राज्ञो दुर्योधनस्य निशि शर्म न जज्ञे अर्जुनविक्रमं स्मृत्वा भावनया निद्राविरहः इत्यर्थः । अत्र मनोरथमुकुटभङ्गयोरन्यतरस्य पक्षद्वये सम्भाव्यमानत्वादुत्प्रेक्षा । औपच्छन्दसकं वृत्तं, लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ ८ ॥

आगामियुद्धे विजयानुबन्धि
संकल्प्य संसप्तकयोधवृन्दम् ।
राजा रजन्या विरतौ रणाय
निजानुजोद्बोधनमाचचार ॥९॥

प्रातर्भूयः प्रवृत्ते समरमहमहारम्भभम्भानिनादे
सन्ध्यारागे भटानामरिरुधिरनिभे रञ्जयत्यायुधानि ।

आगामीति । राजा रावणः आगामियुद्धे भाविदिवसीयसमरे संसप्तकयोधवृन्दं समयेन संग्रामादनिवर्तिभटसमूहम् । "संसप्तकास्तु समयात् संग्रामादनिवर्तिन" इत्यमरः । विजयानुबन्धि जयजनकं संकल्प्य संसप्तकयोधवृन्देनैव श्वः शत्रुजयो भविष्यतीति निश्चित्य रजन्या विरतौ रात्रौ प्रभातायां रणाय रणं कर्तुम् । तुमर्थात् कर्मणि इति चतुर्थी । निजानुजस्य स्वभ्रातुः कुम्भकर्णस्य उद्बोधनं जागरणम् आचचार कारयामास । संसप्तकयुद्धं रामायणेऽवर्णितमपि नासङ्गतमिति ध्येयम् ।

पक्षे, राजा दुर्योधनः आगामियुद्धे संसप्तकयोधवृन्दं सुशर्मादित्रैगर्तवीरवृन्दरूपं नारायणगोपवृन्दरूपञ्च विजयस्यार्जुनस्य अनुबन्धि प्रतिरोधकं संकल्प्य कल्पयित्वा रजन्या विरतौ रणाय निजानुजानां दुःशासनादीनाम् उद्बोधनं द्रोणसाहाय्यार्थं जागरणं, यद्वा अद्य सावधानतया सर्वैर्योद्धव्यं यथा युद्धेन युधिष्ठिरस्य ग्रहणं सुकरं भवेदिति ज्ञापनमाचचार । अयमर्थः रणाङ्गने तिष्ठत्यर्जुने युधिष्ठिरग्रहणं दुर्घटमिति द्रोणेनाभिहिते सुशर्मादिषु च वह्निं प्रज्वाल्य अर्जुनमहत्वा न प्रतिनिवर्तिष्यामहे इति कृतप्रतिज्ञेषु तैरेव रणादर्जुनाकर्षणं संकल्प्य प्रभातायामेव रजन्यां रणत्वरया दुःशासनादीनामुद्बोधनं चकारेति ॥ ९ ॥

प्रातरिति । समरमहाय युद्धोत्सवाय महान् आरम्भ उपक्रमो यस्य तादृशो यो भम्भानिनादः वाद्यानां भम्भेति ध्वनिस्तस्मिन् प्रातर्भूयः पुनः प्रवृत्ते सति तथा अरिरुधिरनिभे अरिच्छेदजन्यरक्तसदृशे सन्ध्यारागे च भटानां योधानाम् आयुधान्यस्त्राणि रञ्जयति रक्तवर्णानि कुर्वति सति वीरैः

वीरैर्वैरानुबन्धात् प्रतिभटघटनाकाङ्क्षया रुद्धमार्गा
वेकीभूतावभूतां रणरभसजितोदन्वदोघौ बलौघौ ॥१०॥

नरकभुवमथाग्रे वाहिनीनां यियासुं
पटुपटहनिनादध्वस्तनिद्रं दिनादौ ।
पतिरमररिपूणां सोदरं भर्तृभक्तेः
परिचरणविधिज्ञं प्राहिणोत् सङ्गराय ॥११॥

सप्रतिश्रुतविरोधिशासनो
वीरपाणमदघूर्णितेक्षणः ।

कर्तृभिः वैरानुबन्धाद्विरोधसम्बन्धात् प्रतिभटानां रिपुयोधानां या घटना संश्लेषस्तदाकाङ्क्षया रुद्धोमार्गो वर्त्म ययोस्तौ तथा रणरभसेन युद्धवेगेन जितः सदृशीकृत उदन्वतः समुद्रस्य ओघः प्रवाहो याभ्यां तादृशौ बलौघौ सैन्यसमूहौ एकीभूतौ अभूतां इतरेतरं संयुक्तौ बभूवतुः । उपमयोः संसृष्टिः, अनुप्रासश्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

नरकेति । अथानन्तरं दिनादौ प्रातःकाले अमररिपूणां देवशत्रूणां पतीरावणः सोदरं भ्रातरं कुम्भकर्णं सङ्गराय युद्धाय प्राहिणोत् प्रेरयामास, किम्भूतं नरकस्य जनानां निरयस्य दुःखस्येत्यर्थः भूरुत्पत्तिर्यस्मात्तम् अकारणजनदुःखदमित्यर्थः तथा वाहिनीनां सेनानामग्रे यियासुं गन्तुमिच्छुं तथा पटवः कठोरा ये पटहानां वाद्यभेदानां निनादास्तैर्ध्वस्ता निद्रा यस्य तं तथा भर्तरि रावणे या भक्तिस्तस्या यः परिचरणविधिः पालनं तं जानाति इति तादृशम् ।

पक्षे सः अमररिपूणां पतिर्दुर्योधनः पटुपटहनिनादेन ध्वस्ता निद्रा योधानां युद्धालस्यं यत्र तद्यथा तथा अदरं दरो भयं तद्रहितम् । "दरः स्याद्भयगर्तयोः" इति हेमचन्द्रः । नरकभुवं नरकासुरपुत्रं भगदत्तनामकं प्राग्ज्योतिषेश्वरं सङ्गराय प्राहिणोत् । शेषं समानम् । मालिनीवृत्तम् ॥ ११ ॥

स इति । स कुम्भकर्णः पक्षे भगदत्तः परमबलं शत्रुसैन्यं प्रति उपचार

उच्चचार परमण्डलं प्रति
प्रांशुकायपिहितैकदिङ्मुखः ॥१२॥
तं सुप्रतीकेन सुरद्विपेन
समं समीकाजिरमापतन्तम्।
किरीटकोटिस्खलितार्कबिम्बं
द्रष्टुं न शेकुर्युधि वा नरेन्द्राः ॥१३॥

जगाम किम्भूतः प्रतिश्रुतमङ्गीकृतं विरोधिनो रामस्य पक्षे युधिष्ठिरस्य शासनं शास्तिर्येन सः, यद्वा प्रतिश्रुतं गृहीतं विरोधिनो रावणस्य पक्षे दुर्योधनस्य शासनमाज्ञा येन सः। "शासनं राजदत्तोर्व्यां लेख्याज्ञाशास्त्रशास्तिषु" इति मेदिनी। तथा वीरपाणं भूते भाविनि वा रणे यद्वीरकर्तृकमद्यादिपानम् प्रकृते भाविनि रणे यत्पानं तज्जनितो यो मदो मत्तता तेन घूर्णिते ईषच्चले चक्षुषी यस्य सः। "वीरपाणन्तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे" इत्यमरः। तथा प्रांशुर्महान् यः कायो देहस्तेन पिहितमाच्छादितं एकस्या दिशो मुखम् साम्मुख्यं येन सः। रथोद्धता वृत्तम् ॥ १२ ॥

तमिति। वानरेन्द्राः सुग्रीवादयः सुप्रतीकेन सुप्रतीकनाम्ना सुरद्विपेन ईशानदिग्गजेन समं सदृशं तद्वत् स्थूलमित्यर्थः तथा किरीटकोटौ मुकुटाग्रे स्खलितं लग्नम् अर्कबिम्बं सूर्यमण्डलं यस्य तम् अत्युच्चमित्यर्थः समीकाजिरं रणाङ्गनमापतन्तम् अवतरन्तं तं कुम्भकर्णं युधियुद्धे द्रष्टुं न शेकुः किमुत तेन योद्धुमिति भावः कुम्भकर्णशरीरं दृष्ट्वा सर्वे सभया जाता इत्यर्थः।

पक्षे वेति पादपूरणे समुच्चये वा नरेन्द्रा राजानः सुप्रतीकेन शोभनाङ्गेन "सुप्रतीकः शोभनाङ्गे भवेदीशानदिग्गजे" इति मेदिनी। सुरद्विपेन सुरगजवंशोत्पन्नहस्तिना समं सह समीकाजिरमापतन्तं तथा किरीटकोटौ स्खलितं प्रतिबिम्बितं अर्कबिम्बं यस्य तं महार्घमणिमयमुकुटं धारयन्तमित्यर्थः तं भगदत्तं युधि द्रष्टुमपि न शेकुः नरकासुरात्मना राजा कौरवस्य सुप्रसिद्धं तं दृष्ट्वा सर्वे भयिता बभूवुरित्यर्थः ॥१३॥

सन्नद्धे भगदत्तशङ्खनिनदत्रस्यत्त्रिलोके बले
ताम्यद्दिक्करिकुम्भकर्णपृतनाप्रारब्धकोलाहले ।
तीक्ष्णद्रोणपतत्त्रिपीतसुभगप्रत्यग्ररक्तासवं
प्रावर्तिष्ट दिवोऽतिथीकृतमहायोधं महायोधनम् ॥१४॥
हेलानिर्भिन्नपृथ्वीभरसरलभुजङ्गेन्द्रभोगानुकारि
प्रौढोदञ्चत्करेण प्रलयपरिणतश्यामजीमूतभासा ।

सन्नद्ध इति। बले राघवसैन्ये सन्नद्धाः कृतसन्नाहा युद्धोद्यता वा ये इभगा हस्त्यारोहिणस्तैर्दत्तो कृतो यः शङ्खनिनदस्तेन त्रसान्त्रासं प्राप्नुवन्तस्त्रि-संख्यका लोका भुवनानि त्रिलोका यस्मात् तस्मिन्। त्रिलोकेति संज्ञायामेव संख्यापूर्वककर्मधारयनियमादत्र शाकपार्थिवादित्वात् समासः। तथा ताम्यन्तः क्लान्तिं गच्छन्तो दिक्करिण ऐरावतादयो यत्र तथा तथा कुम्भकर्णस्य पृतनया सेनया प्रारब्धः कोलाहलः कलकलो यत्र तादृशे च सति तीक्ष्णा भयदा ये द्रोणपतत्त्रिणः काकपक्षिभेदास्तैः पीतः सुभगः स्वादुः प्रत्यग्रः सद्यः-क्षरितो रक्तमेवासवो यत्र तत्। "द्रोणः पार्थगुरौ काके" इति हेमचन्द्रः। तथा दिवः स्वर्गस्य अतिथीकृताः स्वर्गं प्रेषिताः युद्धहतस्य स्वर्गप्राप्तिश्रुतेरिति भावः, महायोधा येन तादृशं महायोधनं महद्युद्धं प्रावर्तिष्ट प्रवर्तितम्।

पक्षे भगदत्तस्य प्राग्ज्योतिषेश्वरस्य शङ्खनिनदेन त्रस्यन्त्स्त्रिलोका यस्मात् तस्मिन् तथा ताम्यन्तः स्फुटितप्राया भवन्तो दिक्करिणां कुम्भाः कुम्भरूपमर्मस्थानानि यतस्तादृशः आकस्मिकविकटशब्दश्रवणेन मर्मपीडाप्रादुर्भावादिति भावः। कर्णस्य राधेयस्य पृतनया सेनया प्रारब्धः कोलाहलो यस्मिन् तादृशे बले कौरवसैन्ये सन्नद्धे युद्धोद्यते सति तीक्ष्णैः शाणितैः द्रोणस्य कौरवाचार्यस्य पतत्त्रिभिर्बाणैः पीतः पीत इव क्षयित इत्यर्थः सुभगः प्रत्यग्रो रक्तासवो यत्र तादृशं महायोधनं प्रावर्तिष्ट। शेषं समानं। रक्तासवेति निरङ्गरूपकम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१४॥

हेलेति। तेन कुम्भकर्णेन क्षितिपतेः रामस्य पृतना सेना कुम्भिना हस्तिना अम्भोजिनी पद्मिनीव संक्षुब्धा मर्दिता तेने चक्रे, किम्भूतेन हेलया

व्याकृण्वं क्षौणिखण्डस्थपुटितसुतलं कुर्वता पादचारं संक्षुब्धा तेन तेने क्षितिपतिपृतना कुम्भिनाम्भोजिनीव ॥१५॥

करधृतकरवालं शातकुन्ताग्रदन्तं
गुरुतरमदवेगात्प्रौढगाढप्रहारम्।
अविरलगलगर्जारूढपर्जन्यघोषं
धृतिरतिबलमेनं पश्यतां नश्यति स्म ॥१६॥

क्षौणया निक्षिप्ता आलम्यारोपिता या पृथ्वी तस्या भरेण गौरवेण सरलोऽवक्रो यो भुजङ्गेन्द्रस्य शेषनागस्य भोगः शरीरं तदनुकारी तत्तुल्यः प्रौढो विकट उदञ्चदुन्मितः करो हस्तः अन्यत्र शुण्डा यस्य स तथा तेन तथा प्रलये कल्पान्ते परिणतः परिपक्वः वर्षणोन्मुख इति यावत् अतएव श्यामो नीलवर्णो यो जीमूतो मेघस्तस्येव भाः छविर्यस्य तेन अतिकृष्णवर्णेनेत्यर्थः तथा व्याकृण्वं विशेषेण विदीर्णं यत्क्षौणिखण्डं भूभागस्तस्य स्थपुटितं विषमोन्नतीकृतं सुतलं शोभनतलं यत्र तद्यथा तथा पादचारं पादविक्षेप कुर्वता। "स्थपुटं विषमोन्नतम्" इति हेमचन्द्रः।

पक्षे तेन भगदत्तसम्बन्धिना कुम्भिना हस्तिना क्षितिपतेर्युधिष्ठिरस्य पृतना अम्भोजिनीव संक्षुब्धा तेने। अन्यत् समानम्। उपमानां संसृष्टिः। स्रग्धरावृत्तम् ॥ १५ ॥

करीति। अतिबलं महाबलं एनं कुम्भकर्णं पक्षे भगदत्तगजं पश्यतां योधानां धृतिर्धैर्यं नश्यति स्म एनं दृष्ट्वा सर्वे भयेन चञ्चला बभूवुरित्यर्थः किम्भूतं करेण हस्तेन धृतः करवालः खड्गो येन तं पक्षे करेण शुण्डया धृताः केशा-श्चिकुरा यस्मिन् ... तथा शातकुन्तवत् शाणित-कुन्ताग्रवत् अग्रदन्ता दन्ताग्राणि पक्षे अग्रवर्तिनो दन्तौ यस्य तं, शातदन्ताग्र-कुन्तमिति क्वचित् पाठस्तत्र शाताग्रदन्त एव कुन्तः प्रहारसाधनत्वादस्त्रविशेषो यस्य तम्। तथा गुरुतरोऽतिमहान् यो मदवेगो मत्ततोद्रेकस्तस्मात् प्रौढः प्रगल्भो गाढप्रहारो येन तं तथा अविरलः सदाविर्भवन् यो गलगर्जः कण्ठ-

पादक्षेपैर्दशनदलनैः पुष्करस्य प्रहारै-
र्हस्तक्षिप्तैः परिघमुषलैः केवलैर्हस्तघातैः।
भ्रामं भ्रामं प्रधनपृथिवीमण्डले चण्डवेगः
शीर्णव्यूहं प्रतिबलमसौ नाशयामास तूर्णम् ॥१७॥

भ्रमद्गजानीकमपास्तपत्ति
नश्यद्धरि स्यन्दनवेपितोर्वि।
बभूव तत्कुञ्जरवेगभिन्नं
पयोरुहां वृन्दमिवारिसैन्यम् ॥१८॥

ध्वनिस्तेन आ सम्यक् रुद्धः पर्जन्यस्य ध्वनदम्बुदस्य घोषो गर्जितं येन तम्। "पर्जन्योऽम्बुदशब्दे स्यात् ध्वनदम्बुदशक्रयोः" इति मेदिनी। मालिनी-वृत्तम् ॥ १६ ॥

पादेति। चण्डवेग उद्भटवेगवान् असौ कुम्भकर्णः पक्षे भगदत्तगजः प्रधनपृथिवीमण्डले युद्धभूमिमध्ये भ्रामं भ्रामं पुनः पुनर्भ्रमित्वा शीर्णव्यूहं विशीर्णविन्यासं प्रतिबलं शत्रुसैन्यं तूर्णं नाशयामास कैरित्याह पादक्षेपैः चरणताडनैः तथा दशनदलनैः दन्तेन खण्डनैः तथा पुष्करस्य खड्गफलस्य पक्षे शुण्डाग्रस्य प्रहारैः। "पुष्करं करिहस्ताग्रे व्योम्नि खड्गफलेऽपि च" इति विश्वः। तथा हस्तेन भुजेन पक्षे शुण्डया क्षिप्तैः परिघैर्लौहलगुडैर्मुषलैश्च तथा केवलै-रस्त्रशून्यैर्हस्तघातैश्चपेटाघातैः पक्षे शुण्डाघातैश्च। मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥१७॥

भ्रमदिति। तत् अरिसैन्यं वानरबलं कुञ्जरस्य हस्तिनो वेगेन भिन्नं पयोरुहां पद्मानां वृन्दमिव बभूव कुञ्जरवेगभिन्नं पद्मवृन्दं यथा विसंष्ठुलं भवति तथेत्यर्थः किम्भूतं भ्रमत् भयभ्रान्तं गजस्य गजनामकवानरस्य अनीकं सैन्यं यत्र तत् तथा अपास्ता विक्षिप्ताः पत्तयः पदातयो यत्र तत् तथा नश्यन्तः पलायमाना हरयो वानराधिपा यत्र तत् तथा स्यन्दनेन पलायनवेगेन वेपिता कम्पिता उर्वी भूमिर्येन तत्।

पक्षे तत् अरिसैन्यं पाण्डवबलं पयोरुहां वृन्दमिव कुञ्जरस्य भगदत्तगजस्य

सुग्रीवस्तदभिमुखं निपत्य भीमः
संग्रामं स्वभुजबलोचितं विधाय ।
द्राग्दैवाद्विषमदशां गतोऽपि तस्मा-
दात्मानं कथमपि मोचयाञ्चकार ॥१९॥

स कोपितो मारुतिना मनस्वी
महास्त्रजातेन रणे रिपूणाम् ।
व्यूहं बृहद्बाहुबलो बिभेद
प्राग्ज्योतिषेशस्त्रिपुरं यथोग्रः ॥२०॥

वेगेन भिन्नं बभूव, किम्भूतं अमङ्गजानीकं भ्रान्तहस्तिसैन्यं तथा अपास्तपत्ति तथा नश्यन्तो नाशं गच्छन्तो हयाऽश्वा यत्र तत् तथा स्यन्दनैः पातितैरथै-र्वेपिता उर्वी यत्र तत् । उपमा ॥ १८ ॥

सुग्रीव इति । सुग्रीवो वानरेश्वरस्तस्य कुम्भकर्णस्य अभिमुखं सम्मुखं निपत्य गत्वा स्वभुजबलोचितं संग्रामं विधाय कृत्वा च भीमः शत्रुभयङ्करः सन्नपि दैवात् द्राक् झटिति विषमदशां शोच्यावस्थां शत्रुवश्यत्वमित्यर्थः गतोऽपि कथमपि कष्टेन तस्मात् कुम्भकर्णात् आत्मानं मोचयाञ्चकार ।

पक्षे सुग्रीवः शोभनग्रीवावान् वीरलक्षणान्वित इत्यर्थः भीमो वृकोदरः तस्य भगदत्तगजस्याभिमुखं निपत्य तस्माद्भगदत्तगजात् । शेषं समानम् । प्रहर्षिणी-वृत्तम् ॥ १९ ॥

स इति । मनस्वी मानी तथा बृहन्महद्बाह्वोर्बलं यस्य तादृशः स कुम्भकर्णः मारुतिना हनूमता कोपितः क्रोधितः सन् रणे महास्त्राणां जातेन समूहेन कृत्वा, जालेति क्वचित्पाठः अर्थस्तु स एव, रिपूणां वानराणां व्यूहं बल-विन्यासम् ईशः सर्वेषामीश्वरः उग्रः शिवः यद्वा ईशः शिव उग्रो भयङ्करः सन् प्राक् पूर्वं ज्योतिषा शस्त्राग्निना त्रिपुरं यथा मयदानवकृतगगनगतपुरत्रयमिव बिभेद ध्वंसयामास, शिवो यथा शस्त्राग्निना त्रिपुरं ददाह तथायमस्त्रजातेन व्यूहं बिभेदित्यर्थः । प्राक् प्रथमं ज्योतिस्तेजोऽग्निमिति यावत् यस्य तेन मारुति-नेति वा प्राक् ज्योतिर्वह्निकणोद्गमो यस्मात्तेनास्त्रजातेनेति वा ।

संसप्तकानां द्विषतां वधाय
निबद्धकच्छः प्रतिपक्षभिन्नम् ।
दूरं विसर्पद्विजयः स्वसैन्यं
दृष्ट्वा तमायात्तरसाभिरामः ॥२१॥

अथ सुररिपुराजपुत्रयो-
स्त्रिभुवनविस्मयनीयकर्मणोः ।
समजनि समरोत्सवस्तदानीं
ज्वलदमलास्त्रनिरन्तराम्बरान्तः ॥२२॥

पक्षे मारुतिना भीमेन कोपितः सः प्रसिद्धः प्राग्ज्योतिषस्य कामरूपप्रदेशस्य ईशो राजा भगदत्तः उग्रः शिवस्त्रिपुरं यथा त्रिपुरमिव मत्सजातीन रिपूणां युधिष्ठिरादीनां व्यूहं बिभेद । अन्यत् समानम् । उपमेयं श्रौती ॥२०॥

संसप्तकानामिति। संसप्तकानां समयेन संग्रामादनिवर्तिनां द्विषतां राक्षसानां वधाय वधं कर्तुं निबद्धा कक्षा परिधानाञ्चलं येन सः। "कक्षा स्यादन्तरीयस्य पश्चादञ्चलपल्लवे" इति मेदिनी। बद्धपरिकर इत्यर्थः व्यापृत इति यावत् तथा दूरं विसर्पन् दूरे वर्तमानो विजयो विशिष्टजयो यस्य सः बहूनां राक्षसवीराणां वर्तमानत्वादिति भावः तादृशो रामो दाशरथिः प्रतिपक्षेण शत्रुणा कुम्भकर्णेन भिन्नं ग्रस्तं विदारितं वा स्वस्य सैन्यं दृष्ट्वा तं प्रतिपक्षम् अभि लक्षीकृत्य तरसा बलेनायात् आजगाम ममैव वध्योऽयमिति मत्वा कुम्भकर्णसमीपमागच्छदित्यर्थः।

पक्षे संसप्तकानां सुशर्मप्रधानानां द्विषतां वधाय निबद्धकक्षः तैः सह युध्यमान इत्यर्थः तथा तरसा बलेन अभिरामः सुन्दरः अतिबलवानित्यर्थः विजयोऽर्जुनः प्रतिपक्षेण भगदत्तेन भिन्नम् अतएव दूरं विसर्पन् पलायमानं स्वसैन्यं दृष्ट्वा तं भगदत्तम् आयात् प्राप वरान् वरान् संसप्तकान् हत्वेति शेषः ॥ २१ ॥

अथेति। अथ रामस्यागमनानन्तरं त्रिभुवनेषु विस्मयनीयानि अद्भुतान्यप्रकारकबुद्धिविषयीभवन्ति कर्माणि ययोस्तौ तथा तयोः सुररिपुः कुम्भकर्णश्च

अत्रान्तरे मुक्तमनेन रौद्रं
शूलं यथा वैष्णवमस्त्रमुग्रम् ।
हरिर्मरुत्प्रीतिकरोन्यगृह्णात्
यशोमयी स्रक् तदभूदमुष्य ॥२३॥

राजपुत्रो रामश्च तयोः तदानीं ज्वलद्भिरमलैः शाणितैरस्त्रैर्निरन्तरमवकाश-रहितं व्याप्तमित्यर्थः अम्बरस्याकाशस्यान्तर्मध्यं यत्र तादृशः समरोत्सवः युद्धरूप उत्सवः, युद्धप्रियाः खलुवीरा इति भावः, समजनि बभूव ।

पक्षे अथार्जुनागमनानन्तरं सुररिपुर्नरकासुरः राजा पाण्डुः तयोः पुत्रयोर्भगदत्तार्जुनयोः । शेषं समानम् । सुररिपुर्भगदत्तः राजपुत्रोऽर्जुन इति वा भगदत्तस्येन्द्रसखत्वेऽपि असुरोत्पन्नत्वात् सुररिपुत्वमेव अतएव भग-वद्वाक्यम् । "विमुक्तं परमास्त्रेण जहि पार्थ महासुरम् । वैरिणं युधि दुर्धर्षं भगदत्तं सुरद्विषम्" इति । अत्र 'पूर्वार्द्धे वैतालीयस्योत्तरार्द्धे पुष्पिताग्रायाश्च लक्षणाक्रान्तत्वादपरवक्त्रकं वृत्तं, 'वैतालीयं पुष्पिताग्राश्चेच्छन्त्यपरवक्त्रकम्' इति लक्षणात् ॥ २२ ॥

अत्रान्तर इति । अत्रान्तरे एतस्मिन्नवकाशे मरुतां देवानां प्रीतिकरः देवशत्रुदमनात् सन्तोषको हरिर्वानरः सुग्रीवः अनेन कुम्भकर्णेन मुक्तं क्षिप्तम् उग्रं विषमं वैष्णवम् अस्त्रं यथा नारायणास्त्रमिव रौद्रं भयङ्करं शूलं न्यगृह्णात् निगृहीतवान् गृहीत्वा बभञ्जेत्यर्थः तत् शूलभञ्जनरूपं कर्म अमुष्य सुग्रीवस्य यशोमयी कीर्त्तिप्रचुरा स्रक् मालेव अभूत् भूषणमिव बभूव शूलभञ्जनेनास्य महती कीर्तिर्बभूवेत्यर्थः ।

पक्षे अनेन भगदत्तेन मुक्तम् अर्जुनवधाय प्रक्षिप्तं रौद्रं शूलं यथा शैव-त्रिशूलमिव उग्रं भयदं वैष्णवम् अस्त्रं नरकासुरात् प्राप्तं नारायणास्त्रं हरिः कृष्णः न्यगृह्णात् विफलं चकार अनेनार्जुनवधो माभूदिति विचार्य अन्यैर-प्रतिकार्यस्य वैष्णवास्त्रस्य स्वयं विष्णुना प्रतिकार्यत्वात् स्ववक्षसि दधारेत्यर्थः । तत्वक्षसि धृतं वैष्णवास्त्रम् अमुष्य हरेर्यशोमयी कीर्तिकरी स्रक् मालेव अपीड़ाकरी अभूत् वक्षसि धारणेनास्य पीड़ा न जाता कीर्तिश्च बभूवेत्यर्थः । शेषं समानम् । तत् स्रगभूदिति रूपकम् ॥ २३ ॥

तस्य वानरसिंहस्य शिलीमुखनखावलिः ।
रिपुकुञ्जरगात्रेषु निपपात निरन्तरम् ॥२४॥
अथायं कामरूपेशः कुपितो हरिकर्मणा ।
यत्नेन महता भूयो युयुधे राजसूनुना ॥२५॥

तस्येति । तस्य वानरसिंहस्य वानरश्रेष्ठस्य सुग्रीवस्य शिलाप्रहारेण मूर्च्छयित्वा कुम्भकर्णेन लङ्कां प्रति नीयमानस्येति शेषः शिलीमुखा बाणा इव ये नखास्तेषाम् आवलिः श्रेणी रिपुकुञ्जरस्य रिपुश्रेष्ठस्य कुम्भकर्णस्य कर्णनासाद्यङ्गानि नखाघातैश्चिच्छेदेत्यर्थः । वानरसिंहेति रिपुकुञ्जरेति च वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानस्येति कर्मधारयः तत्र बहुवचनस्याद्यर्थत्वात् सिंहादेरपि ग्रहणम् अतएव, "स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः । सिंह-शार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः" इत्यमरः ।

पक्षे वेति पार्थे तस्य च नरो नरावतारोऽर्जुनो विक्रान्तत्वात् सिंह इव स तथा तस्य । पुरुषव्याघ्रवदुपमितिसमासः । शिलीमुखा बाणा इव ते तथा पूर्ववत् समासः । तेषामावलिः रिपुकुञ्जरस्य भगदत्तहस्तिनो गात्रेषु निरन्तरं निपपात अथच सिंहस्य नखावलिः कुञ्जरस्य गात्रेषु पतत्येव । लुप्तोपमा । तस्याद्य नरसिंहस्येति पाठस्तु न मनोरमः सुग्रीवस्य नरत्वाभावेन रामायण-पक्षे अत्यन्तासङ्गतेः, नरसिंहस्य रामस्येति व्याख्यानमपि रामायणानवलोकन-जृम्भितं, तत्र हि सुग्रीवनखदन्ताघातेन कुम्भकर्णकर्णाद्यङ्गच्छेदस्य स्फुटं वर्णनात् ॥ २४ ॥

अथायमिति । अथानन्तरं हरेर्वानरस्य सुग्रीवस्य कर्मणा नखदन्त-करणक-स्वगात्रच्छेदनरूपकार्येण कुपितः क्रुद्धः तथा कामेनेच्छया रूपं येषां ते कामरूपा राक्षसास्तेषामीशः श्रेष्ठोऽयं कुम्भकर्णः महता यत्नेन भूयः पुनः राजसूनुना रामेण सह युयुधे, लक्ष्मणादिकं परित्यज्य रामेण सहैव युद्धं कृतवान् ।

पक्षे अथायं कामरूपस्य प्राग्ज्योतिषदेशस्य ईशो राजा भगदत्तः हरेः कृष्णस्य कर्मणा वैष्णवास्त्रस्य मोघत्वकरणरूपेण कुपितः सन् राजसूनुनार्जुनेन

न्यञ्चद्भूचक्रभारोद्वहनपरिगतायासदिक्कुम्भिकुम्भं
सत्रस्तत्रासमरस्त्रीकरपुटपिहितोत्पलमचक्षुः सरोजम्।
अन्योन्योत्कर्षवार्ताकृतमुखमुखरैः खेचरैर्लोकपालाः
संप्राप्तं मेनिरे तं प्रतिभयमुभयोः संयुगान्तं युगान्तम्
॥२६॥

विधाय पूर्वं चतुरङ्गभङ्गं
नरप्रवीरेण विरोधिवर्यः।

सह महता यत्नेन भूयो युयुधे। अयं श्लोको बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते किन्तु सङ्गतत्वात् कृतो व्याख्यातश्च ॥ २५ ॥

न्यञ्चदिति। अन्योन्यस्य परस्परस्य या उत्कर्षवार्त्ताः कुम्भकर्णोऽयं समीचीनं युध्यते नहि नहि रामोऽयं समीचीनं युध्यते इत्यादिरूपाः प्रशंसावादास्तत्र कृतानि व्यापारितानि मुखानि यैस्ते अतएव मुखरा वाचालास्ते च तैश्चेति विशेषणसमासः। तादृशैः खेचरैः सिद्धगन्धर्वादिभिः सह लोकपाला इन्द्रादयः उभयो रामकुम्भकर्णयोः पक्षे अर्जुनभगदत्तयोः संप्राप्तमुपस्थितं प्रतिभयं भयङ्करम्। "भयङ्करं प्रतिभयम्" इति अमरः। तं संयुगस्य युद्धस्य अन्तं स्वरूपं संयुगमेवेत्यर्थः। "अन्तः स्वरूपे निकटे" इति हेमचन्द्रः। युगान्तं प्रलयं मेनिरे किमयमाकालिकः प्रलयः संवृत्तइति मन्यन्तेस्म। किम्भूतं न्यञ्चत् रणभरेण निम्नीभवत् यद्भूचक्रं भूमण्डलं तस्य यो भारो गौरवं तस्य उद्वहने परिगतायासाः प्राप्तक्लेशाः पिष्टप्राया इत्यर्थः दिक्कुम्भिनां दिक्करिणां कुम्भा यत्र तत् तथा। सत्रस्तत्रस्ता त्रस्ताः समराडम्बरदर्शनेन भीता या अमरस्त्रियः अप्सरसस्ताभिः करपुटेन कृत्वा पिहितानि तद्दर्शनकातरतया आच्छादितानि उत्पलजानि चक्षूंषि सरोजानीव तानि यत्र तत्। अत्र दिक्करिकुम्भादीनाम् आयासाद्यसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकथनादतिशयोक्तीनां संसृष्टिस्तया च उदात्तोऽङ्गाङ्गितया सङ्कीर्यते ॥ २६ ॥

विधायेति। नरेषु मध्ये प्रवीरेण प्रकृष्टशूरेण रामेण पूर्वं प्रथमं चतुरङ्गभङ्गं कुम्भकर्णस्य चतुर्णामङ्गानां हस्तादीनां द्वयोर्हस्तयोर्द्वयोः पादयोरित्यर्थः

मत्तः करी केशरिणेव जघ्ने
मौलौ नखेनेव शिलीमुखेन ॥२७॥
स जिष्णुना सङ्गररङ्गमध्ये
विपक्षवीरः क्षिपता महास्त्रम् ।
खरः पुरस्तादिव कुम्भकर्णो
रामेण जघ्ने रणपण्डितेन ॥२८॥
नरवरशरकृत्तं तच्छिरः प्राक्शरीरा-
दपतदुरुकिरीटोद्भासि दूरस्रुतासृक् ।

भङ्गं क्रमेण छेदं विधाय कृत्वा विरोधिवर्यः शत्रुमुख्यः कुम्भकर्णः केशरिणा सिंहेन मत्तः करीव नखेनेव शिलीमुखेन बाणेन मौलौ शिरसि जघ्ने आहतः। कर्मणि लिट्। यथा सिंहेन मत्तः करी मौलौ नखेनाहन्यते तथेत्यर्थः।

पक्षे केशरिणेव सिंहवत् पराक्रान्तेन नरप्रवीरेण नरावतारेण प्रकृष्टवीरेणार्जुनेन पूर्वं चतुरङ्गस्य हस्त्याद्यङ्गचतुष्टयान्वितभगदत्तसैन्यस्य भङ्गं पराजयं विधाय। "हस्त्यश्वरथपादात सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम्" इत्यमरः। विरोधिनो भगदत्तस्य वर्यं आदरणीयः वाहनभूत इत्यर्थः, मत्तः करी मौलौ नखेनेव शिलीमुखेन जघ्ने। सिंहेनापि मत्तः करो मौलौ नखेनाहन्यते। उपमालङ्कारः॥ २७॥

सइति। जिष्णुना जयशीलेन तथा रणपण्डितेन युद्धनिपुणेन रामेण दाशरथिना महास्त्रं क्षिपता सता सङ्गरो युद्धभूमिरेव रङ्गो नाट्यालयस्तस्य मध्ये स विपक्षवीरः कुम्भकर्णः पुरस्तात् पूर्वं दण्डकारण्यवासकाले इत्यर्थः खरो राक्षसविशेष इव जघ्ने नाशयाञ्चक्रे। यथा पूर्वमनेनैव खरराक्षसो विनाशितस्तथेत्यर्थः।

पक्षे महास्त्रं क्षिपता रणपण्डितेन जिष्णुनार्जुनेन सङ्गररङ्गमध्ये खर उग्रो विपक्षवीरो भगदत्तः पुरस्तात् रामेण कुम्भकर्ण इव जघ्ने। उभयत्राप्युपमा॥ २८॥

नरेति। नरवरस्य रामस्य पक्षेऽर्जुनस्य शरेण कृत्तं छिन्नं तथा उरुणा

दवदहनशिखाभिर्दह्यमानं महाद्रेः
शिखरमिव सधातुस्यन्दमिन्द्रास्त्ररुग्णम् ॥२९॥

कण्ठच्छेदादुपरिविलसच्छोणिताम्भश्छटाना-
मासारेण क्षणमरुणयन्नन्तरीक्षस्य कुक्षिम्।
तत्कायोऽपि प्रसभमपतद्दूरयात्रानिमित्तं
क्षौणीदेव्या इव विरचयन् गौरवेण प्रणामम् ॥३०॥

महता किरीटेन उद्भासि उज्ज्वलं तथा दूरमत्यन्तं दूरगामि वा स्रुतं गलितम् असृक् रुधिरं यस्मात्तादृशं तस्य कुम्भकर्णस्य पक्षे भगदत्तस्य शिरः प्राक् प्रथमं शरीरात् कायात् अपतत् प्रागिति परश्लोकवर्णितकायपतनापेक्षया कायपतनात् पूर्वमित्यर्थः। शिरःपतनस्योद्भटत्वं उपमया द्रढयति। इन्द्रस्यास्त्रेण वज्रेण रुग्णम् भग्नम् अतएव दवदहनशिखाभिः वज्रसम्पर्कजनितवनाग्निज्वालाभिर्दह्यमानं तथा सधातुस्यन्द गलितमनःशिलादियुक्तं महाद्रेः शिखरं शृङ्गमिव। अत्र किरीटोद्भासनस्य दवदहनशिखादह्यमानत्वेन असृक्स्रवणस्य च सधातुस्यन्दत्वेन प्रतिबिम्बनम्। कुम्भकर्णशिरःपतनस्योद्भटत्वमन्यैरपि वर्णितं यथा, प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलनरयमिलत्सैंहिकेयोपघात-त्रासाकृष्टाश्वतिर्यग्वलितरविरथेनारुणेनेक्ष्यमाणम्। कुर्वत् काकुत्स्थवीर्यस्तुतिमिव महतां कन्धरारन्ध्रभाजां भाङ्कारैर्भीममेतन्निपतति वियतः कुम्भकर्णोत्तमाङ्गमिति। मालिनी वृत्तम् ॥ २९ ॥

कण्ठेति। कण्ठस्य गलस्य छेदात् उपरि कण्ठोर्द्ध्वाकाशे विलसन्त्य उच्छलन्त्यो याः शोणिताम्भसो रुधिरजलस्य छटाः प्रवाहास्तासामासारेण धारासम्पातेन अन्तरीक्षस्य कुक्षिं मध्यं क्षणमरुणयन् रक्तीकुर्वन् तस्य कुम्भकर्णस्य पक्षे भगदत्तस्य कायोऽपि। अपिना निरुक्तशिरःपतनसमुच्चयः। दूरे दूरदेशे लोकान्तरे इत्यर्थः या यात्रा गमनं तन्निमित्तं तदर्थं गौरवेणादरेण क्षौणी पृथिव्येव देवी तस्याः प्रणामं विरचयन्निव कुर्वन्निवेत्युत्प्रेक्षा प्रसभं तत्क्षणात् अपतत् भूम्यां पपात। अन्योऽपि दूरदेशयात्रामङ्गलाय काञ्चिद्देवीं प्रणमति। अथच गौरवेण गुरुतया अपतत्। दूरयात्रेत्यत्र वीरयात्रेति पाठस्तु न

तस्य वीरवरिष्ठस्य भ्रूभङ्गि पतितं शिरः ।
बभौ सन्ततिवात्सल्याद्धात्र्येवाङ्कनिवेशितम् ॥३१॥
सदैवतैर्वैरिनिपातहृष्टैः प्राशंसि वीरैर्नरदेववीरः ।
दर्पोद्धतं शम्बरमाजिभूमौ विजित्य राजन्निव कामदेवः
॥३२॥

इति राघवपाण्डवीये महाकाव्ये नवमः सर्गः ।

मनोरमः, वीरयात्रा रणाय गमनमित्यर्थस्तस्य प्रक्रतानुपयोगात् । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ३० ॥

तस्येति । वीरवरिष्ठस्य वीरश्रेष्ठस्य तस्य कुम्भकर्णस्य पक्षे भगदत्तस्य भ्रूभङ्गि भ्रुकुटिमत् रणभूम्यां पतितं शिरः सन्ततिवात्सल्यात् सन्तानप्रेम्णा धात्र्या वसुमत्या अथच जनन्या उपमात्रा वा अङ्कनिवेशितं क्रोडस्थापितमिव सदित्युत्प्रेक्षा बभौ शुशुभे । "धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु" इति मेदिनी ॥ ३१ ॥

सदैवतैरिति । नरदेववीरो रामः पक्षेऽर्जुनः वैरिणः कुम्भकर्णस्य पक्षे भगदत्तस्य निपातेन विनाशनेन हृष्टैस्तुष्टैः सदैवतैर्देववृन्दसहितैर्वीरैः प्राशंसि स्तुतः उपमयेदं समर्थयति आजिभूमौ रणभूमौ दर्पोद्धतं दर्पोद्रिक्तं शम्बरं दैत्यविशेषं विजित्य राजन् शोभमानः कामदेवः कन्दर्प इव यथा शम्बरं विनाशयन् कन्दर्पः सदैवतैर्वीरैः प्राशंसि तथेत्यर्थः । अथच आजिभूमौ समभूमौ । "आजिः क्षौ समक्ष्मायां युधि" इति हेमचन्द्रः । दर्पोद्धतं दर्पेण धावन्तं शम्बरं मृगविशेषं विजित्य राजन् कामदेव एतत्काव्यकारयिता राजविशेष इव । "शम्बरं सलिले पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः" इति मेदिनी । शम्बरमित्यत्र सूर्पकमिति क्वचित् पाठः तत्र सूर्पकं राजविशेषमित्यर्थः एतत्पाठे एतत्काव्यकारयिता कामदेवरूप एवोपमानं तेनैव सूर्पकराजविजयस्य प्रसिद्धेः । उपमालङ्कारः ॥ ३२ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां राघवपाण्डवीयटीकायां कपाटविपाटिकाख्यायां नवमः सर्गः ।

दशमः सर्गः ।

ततो भृशं व्याकुलितान्तरात्मा
स्वपक्षघातेन विपक्षनाथः ।
प्रायुङ्क्त वीरान् पुनरेव योद्धु-
मापत्सु मुह्यन्ति न मानभाजः ॥१॥

ते राज्ञो धृतराष्ट्रस्य कुमाराः कुपिता भृशम् ।
रक्षःपुरोगमाश्चेलुर्दृढशासनकारिणः ॥२॥

तत इति । विपक्षनाथो रावणः पक्षे दुर्योधनः ततस्तदनन्तरं स्वपक्षस्य कुम्भकर्णस्य पक्षे भगदत्तस्य घातेन वधेन व्याकुलितः क्षुब्धोऽन्तरात्मा मनो यस्य तादृशः सन् पुनरेव योद्धुं वीरान् देवान्तकनरान्तकत्रिशिरोऽतिकायान् स्वपुत्रान् स्वभ्रातरौ महोदरमहापार्श्वौ च पक्षे द्रोणादीन् प्रायुङ्क्त प्रेरयामास । कथं तर्हि रणाद्विरतो न बभूवेत्यत आह यतो मानभाजो मानिनः आपत्सु विपत्स्वपि न मुह्यन्ति मोहं न गच्छन्ति आपत्प्रतीकाराय यत्नं कुर्वन्त्येवेत्यर्थः । अत्र सामान्येन विशेषस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥ १ ॥

ते इति । दृढमत्यन्तं शासनं शत्रूणां शास्तिं कुर्वन्तीति दृढशासनकारिणः धृतं राष्ट्रं येन स तथा तस्य राज्ञो रावणस्य ते कुमारा देवान्तकादयः भृशं कुपिताः तथा रक्षांसि पुरोगमानि येषां तादृशाश्च सन्तः चेलुः समराय जग्मुः ।

पक्षे दृढं यच्छासनम् अभिमन्युवधेन शत्रूणां दमनं तत्कारिणस्तत्कारिणस्ते तथा रक्षांसि अलम्बुषप्रभृतीनि पुरोगमानि येषां ते धृतराष्ट्रस्य आम्बिकेयस्य राज्ञस्ते कुमारा दुर्योधनादयः भृशं कुपिताः सन्तश्चेलुः । दृढेत्यत्र कश्चिद्गूढेति पाठस्तत्र गूढं यच्छासनं रावणस्य पक्षे सेनापतिद्रोणस्याज्ञा तत्कारिण इत्यर्थः ॥ २ ॥

घण्टाटङ्कारघोरोड्डमरकरिघटासङ्कटक्षौणिपृष्ठं
धाटीभिर्घोटकानां झटितिखरखुरोद्भूतधूलीवितानम् ।
सान्द्राणां स्यन्दनानां ध्वजपटपटलीलीढदिक्चक्रवालं
सैन्यं सन्नद्धमासीत् पटुसुभटभुजामण्डलोद्घूर्णखड्गम् ॥ ३ ॥

आमूलादजिरस्यान्तादाचार्येण प्रवर्तितम् ।
चक्रं परबलानान्तत् पश्यतां विस्मयोऽभवत् ॥ ४ ॥

घण्टेति । सैन्यं राक्षसबलं पक्षे कौरवबलं सन्नद्धं वर्मितं युद्धोद्यतं वा आसीत् किम्भूतं घण्टानां गललग्नानां टङ्कारेण टं टमिति शब्देन घोरा भयदा तथा उड्डमरा उद्भटा या करिघटा हस्तिवृन्दं तया सङ्कटं सम्बाधं दुर्गममित्यर्थः क्षौणिपृष्ठं भूतलं यत्र तत् तथा घोटकानाम् अश्वानां धाटीभिः प्रपातैः शत्रुसम्मुखगमनैरित्यर्थः । "प्रपातस्त्वभ्यवस्कन्दो धाट्यभ्यासादनञ्च स" इति हेमचन्द्रः । समूहैरिति केचित् तत्र कोषोऽमृग्यः । झटिति शीघ्रं खरैस्तीक्ष्णैः खुरैरुद्भूत उत्थापितो धूलीवितानो रेणुविस्तारो यत्र तत् तथा सान्द्राणामविरलानां स्यन्दनानां रथानां ये ध्वजपटाः केतुवस्त्राणि तेषां पटल्या समूहेन लीढानि आच्छादितानि दिक्चक्रवालानि दिङ्मण्डलानि यत्र तत् तथा पटवो निपुणा ये सुभटास्तेषां भुजामण्डलेन बाहुसमूहेन उद्घूर्णा उद्यता उत्तोलिता इत्यर्थः । गुरी उद्यमे इत्यस्य रूपम् । खड्गा यत्र तत् । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ३ ॥

आमूलादिति । अजिरस्य रणाङ्गणस्य आमूलात् मूलदेशमारभ्य आच अन्तात् अन्तदेशपर्यन्तञ्च अर्येण स्वामिना सेनापतिनेत्यर्थः । "अर्यः स्यात् स्वामिवैश्ययोः" इति मेदिनी । प्रवर्तितं व्यूहरचनया स्थापितं तत् प्रसिद्धं चक्रं सैन्यम् । "चक्रं प्रहरणे गणे । कुलालाद्युपकरणेच राष्ट्रे सैन्यरथाङ्गयोः" इति हेमचन्द्रः । पश्यतां परबलानां वानरसैन्यानां विस्मयोऽभवत् अहो अपर्याप्तं राक्षससैन्यमिति चमत्कारो बभूव ।

पक्षे अजिरस्यामूलात् आन्तात् अन्ताच्च आ आचार्येण द्रोणेन । "द्रोणस्तु गुरुराचार्य" इति त्रिकाण्डशेषः । प्रवर्तितं तत् चक्रं चक्रनामकव्यूहं पश्यतां

ततो युगान्तार्णवघोरघोषा
व्याधूतनानायुधदुर्निरीक्ष्याः ।
अभ्युद्ययुर्भीममुखा नरेन्द्र-
सेनाधिनाथाः परसैन्यवीरान् ॥५॥

नानायानभयानकं गुरुधनुर्ज्याघोषघोरं नदद्-
द्रुघोराजकुमाररक्षितबहुस्कन्धं द्विषां तद्बलम् ।

परबलानां युधिष्ठिरसैन्यानां विस्मयोऽभवत् । अत्र चक्रमित्यत्र पद्ममिति क्वचित् पाठस्तत्र रामायणपक्षे पद्मं पद्मसंख्यकं राक्षससैन्यं भारतपक्षे पद्मं पद्मव्यूहमिति व्याख्यातं केनचित् तन्न रुचिकरं, रामायणे राक्षससैन्यस्य पद्मसंख्यकत्वेनानिर्धारणात्, भारते च अभिमन्युवधे चक्रव्यूहस्यैव वर्णितत्वात्, यथा—"चक्रव्यूहो महाराज आचार्येण प्रकल्पितः । तत्र शक्रोपमाः सर्वे राजानो विनिवेशिता" इति द्रोणपर्वण्यभिमन्युवधपर्व ॥ ४ ॥

तत इति । ततः परसेनागमनानन्तरं नरेन्द्रस्य रामस्य सेनाधिनाथा अङ्गदादयः परसैन्यवीरान् राक्षससैन्यरूपान् शूरान् अभ्युद्ययुः आभिमुख्येन जग्मुः । किम्भूताः युगान्तार्णववत् प्रलयकालीनसमुद्रस्येव घोरो गभीरो घोषः सिंहनादो येषां ते तथा व्याधूतानि कम्पितानि यानि नानायुधानि गिरिशृङ्गवृक्षादीनि तैः दुर्निरीक्ष्या द्रष्टुमशक्याः तथा भीमानि भ्रूभङ्गदन्तशब्दादिभिर्भयङ्कराणि मुखानि येषां ते ।

पक्षे भीममुखा वृकोदरादयः नरेन्द्रस्य युधिष्ठिरस्य सेनाधिनाथाः परसैन्यवीरान् दुर्योधनसैन्यशूरान् अभ्युद्ययुः । अन्यत् समानम् । युगान्तार्णवघोरेति लुप्तोपमा ॥ ५ ॥

नानेति । कुञ्जरैर्हस्तिभिः सर इव विगाढोद्धतैर्विलोडनोद्युक्तैः पवनात्मजप्रभृतिभिर्हनूमदादिभिः द्विषां राक्षसानां तद्बलं सैन्यम् आवव्रे रुद्धं । यथा विगाढोद्धतैः कुञ्जरैः सरो रुध्यते तथेत्यर्थः । किम्भूतं नानायानैरथादिभिर्भयानकं तथा गुरुभिर्गभीरैर्धनुर्ज्याघोषैर्मौर्वीशब्दैर्घोरं भयदं तथा नदद्भिः

पद्मव्यूहरजोभरैः सर इव व्याप्ति पिञ्जरं कुञ्जरै-
रावव्रे पवनात्मजप्रभृतिभिर्वीरैर्विगाह्योद्यतैः ॥६॥

महीमहाभारनिरासहेतु-
माकल्पमाकल्पमनल्पकीर्तेः ।
सुराङ्गनासङ्गमलाभहेतुं
संग्रामयज्ञं बलिनो वितेनुः ॥७॥

सिंहनादं कुर्वद्भिः रक्षोराजस्य रावणस्य कुमारैर्देवान्तकादिभीरक्षिता बहवः स्कन्धाः सैन्यव्यूहा यत्र तत् । "स्कन्धः प्रकाण्डे कायेऽंशे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च" इति हेमचन्द्रः । तथा पद्मसदृशो व्यूहो बलविन्यासः पद्मव्यूहस्तस्य रजोभरैर्धूलीपटलैर्व्याप्तिपिञ्जरं पीतवर्णीकृतं, सरोऽपि पद्मव्यूहस्य पद्मसमूहस्य रजोभरैः परागसमूहैः पिञ्जरं भवति ॥

पक्षे पवनात्मजप्रभृतिभिर्भीमादिभिर्द्विषां कौरवाणां तद्बलं कुञ्जरैः सर इव आवव्रे किम्भूतं गुरोर्द्रोणस्य धनुर्ज्याघोषेण घोरं तथा नदत् रक्षोऽस्मिन्नुणो यत्र तत् तथा राजकुमारैर्दुर्योधनपुत्रलक्ष्मणादिभीरक्षिता बहवः स्कन्धा द्वाराद्यंशा यत्र तत् । "द्वारस्थानेषु विन्यस्ताः कुमाराः सूर्यवर्चसः । पौत्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम्" इति भारतोक्तेः । तथा पद्मसदृशो व्यूहश्चक्र-व्यूहस्तस्य रजोभरैर्व्याप्तिपिञ्जरम् । अत्र पद्मव्यूहयोः सादृश्यञ्च रजस्सत्त्वेन नाकारेण चोक्तात् प्रमाणादिति ध्येयम् । अन्यत् समानम् । उपमा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

महीति । बलिनो बलवन्तोवीराः संग्रामएव स्वर्गसाधनत्वाद्यज्ञस्तं वितेनुश्चक्रुः । किम्भूतं मह्याः पृथिव्या यो महान् भारः वीरगणकृतगौरवं तस्य निरासोऽपयानं तस्य हेतुं वीरजनक्षयकरमित्यर्थः तथा आकल्पं प्रलयकाल-पर्यन्तम् अनल्पाप्रभूता या कीर्तिस्तस्या आकल्पं प्रसाधनं चिरस्थायिमहाकीर्ति-करमित्यर्थः तथा सुराङ्गनानां सङ्गम आलिङ्गनं तल्लाभस्य हेतुं सम्मुखयुद्धमर-णेन स्वर्गलाभादिति भावः । यज्ञोऽपि अरिष्टनिवारणेन महीभारं लघयति

द्विषां सुशर्मापनयैककर्ता
समस्तगोपालबलप्रणोदी।
देवान्तकः प्राप्य हरेः कुमारं
विपक्षकम्पार्थमरुद्ध सैन्यैः ॥८॥

समापतन्तः प्रसभं समन्ता-
दपि द्विषच्चक्रविभेददक्षाः।
व्यूहं न भेत्तुं व्यसहन्त वीराः
पद्मं मयूखा इव शीतरश्मेः ॥९॥

अनल्पां कीर्तिं करोति प्रेत्य च स्वर्गसम्पादनेन सुराङ्गनासङ्गं जनयति। संग्रामयज्ञमिति निरङ्गरूपकम् ॥ ७ ॥

द्विषामिति। द्विषां यत् सुशर्म सुष्ठु सुखं तस्य अपनयो नाशनं तस्य एकः कर्ता कारकः तथा समस्तं कृत्स्नमत् गां पृथ्वीं पालयतीति गोपालो राजा रावणस्तस्य बलं सैन्यं प्रणोदयितुं युद्धार्थं प्रेरयितुं शीलमस्य तादृशो देवान्तको नाम रावणपुत्रः हरेर्वालिनः कुमारम् अङ्गदं प्राप्य विपक्षस्य रामस्य कम्पार्थं भयकम्पनाय सैन्यैरुद्ध आवृणोत्।

पक्षे द्विषाम् अपनयस्य अन्याय्याचरणस्य एककर्ता तथा समस्तं यद्गोपालबलं संसप्तकनारायणसैन्यं तस्य प्रणोदी प्रेरकः तथा देवानाम् अन्तक इव असुरांशत्वात् देवविरोधीत्यर्थः तादृशः सुशर्मा त्रिगर्ताधिपः विपक्षकं शत्रुम्। स्वार्थे कप्रत्ययः। हरेरिन्द्रस्य कुमारं पार्थमर्जुनं प्राप्य सैन्यैररुद्ध। दुर्योधन-मन्त्रितेन चक्रव्यूहप्रवेशनिर्गमसमर्थमर्जुनमन्यत्र नीत्वा सैन्यैरवरोधीत्यर्थः ॥८॥

समापतन्त इति। प्रसभं बलेन समन्तात् सर्वतः समापतन्तो धावन्तो वीरा वानराः पक्षे भीमादयः द्विषच्चक्रस्य शत्रुसैन्यस्य विभेदे भेदने दक्षा निपुणा अपि शीतरश्मेश्चन्द्रस्य मयूखाः किरणाः पद्ममिव व्यूहं विन्यासवत्सं पक्षे चक्रव्यूहं भेत्तुं न व्यसहन्त समर्था बभूवुः। रामायणपक्षेऽतियत्नेन रक्षणात् भारतपक्षे शिवात् प्राप्तवरेण जयद्रथेन रक्षणादिति भावः। उपमा ॥९॥

तमुद्धतस्यन्दनसिन्धुराजं
व्यूहं द्विषां दुष्करभेदमन्यैः।
दृष्ट्वा सपत्नाकरणाय तस्य
न्ययुङ्क्त राजा पुरुहूतपौत्रम् ॥१०॥
स सन्निदेशं पितृसोदरस्य
संस्थाप्य मालामिव मौलिदेशे।
तूर्णं रथेनेव मनोरथेन
प्रत्यर्थिनां स्कन्धमभिप्रतस्थे ॥११॥

तमिति। राजा सुग्रीवः उद्धता उद्भटा ये स्यन्दनारथास्ते सिन्धुराजः समुद्र इव यत्र तम्। यद्वा उद्धतः स्यन्दनानां सिन्धुराणां हस्तिनाञ्च आजो गमनं यत्र तम्। "हस्ती मतङ्गजः पीलुः सिन्धुरो दीर्घमारुत" इति पुरुषोत्तमः। आजेति अज गतिक्षेपणयोरित्यस्य भावघञि रूपम्। द्विषां तं व्यूहं बलविन्यासं समूहं वा अन्यैः प्राकृतैर्दुष्करो भेदो विदारणं यस्य तादृशं दृष्ट्वा तस्य व्यूहस्य सपत्नाकरणाय पीडनाय। पीडने सपत्नाच्डाप्रत्ययः। पुरुहूतस्येन्द्रस्य पौत्रं नप्तारम् अङ्गदं न्ययुङ्क्त नियुक्तवान्।.

पक्षे राजा युधिष्ठिरः उद्धतं स्यन्दन वेगेन गमनं यस्य तादृशः सिन्धुराजो जयद्रथो यत्र तादृशं तं द्विषां व्यूहं चक्रव्यूहम् अन्यैरर्जुनाभिमन्युभिन्नैर्दुष्करभेदं दुष्प्रवेशं दृष्ट्वा तस्य सपत्नाकरणाय पुरुहूतपौत्रमभिमन्युं न्ययुङ्क्त। अर्जुनस्य संसप्तकैः प्रतिरुद्धत्वात् तस्माच्छिक्षितचक्रव्यूहप्रवेशोपायमभिमन्युमेव नियुक्तवानित्यर्थः॥ १० ॥

स इति। सोऽङ्गदः पितृसोदरस्य पितृव्यस्य सुग्रीवस्य सन्निदेशं परव्यूहं भिन्धीति आज्ञां मालामिव मौलिदेशे संस्थाप्य सादरं स्वीकृत्येत्यर्थः तूर्णं आज्ञाप्राप्त्यनन्तरमेव रथेनेव मनोरथेन जयाशया प्रत्यर्थिनां शत्रूणां स्कन्धं व्यूहम् अभिप्रतस्थे जगाम। "स्कन्धः प्रकाण्डेकायेंऽशे विज्ञानादिषु पञ्चसु। नृपे समूहे व्यूहे च" इति हेमचन्द्रः।

सबाणवंशोच्चशरासनस्फुरत्-
कराग्ररंहः कृतमार्गमग्रतः।
जवाज्जगाहे परमण्डलं बली
सुरापगापूर इवाम्भसां निधिम् ॥१२॥

तमाशु यान्तं परचक्रमर्द्दं
तदानुगन्तुं व्यषहन्त नान्ये।
द्राक् सिन्धुराजेन निरुद्धमार्गाः
पुरा हनूमन्तमिवात्मवर्ग्याः ॥१३॥

पक्षे सोऽभिमन्युः पितृसोदरस्य युधिष्ठिरस्य मनोरथेनेव रथेन। शेषं समानम्। उभयत्रापि रथेनेव मनोरथेनेत्युत्प्रेक्षा ॥ ११ ॥

सेति। स बली बलवान् अङ्गदः बाणो वृक्षभेदः वंशो वेणुयष्टिः उच्चशरा-सनः उच्चशरदण्डवत् सरलोऽसनवृक्षश्च तैः स्फुरत् यत् कराग्रं तस्य रंहसा वेगेन अग्रतः कृतमार्गं विहितप्रवेशपथं परमण्डलं शत्रूणां व्यूहं सुरापगाया गङ्गायाः पूरः प्रवाहोऽम्भसां निधिं समुद्रमिव जवाद्वेगाज्जगाहे विलोडयामास।

पक्षे सोऽभिमन्युः बाणवंशो बाणवर्गः उच्चशरासनं वृहद्धनुश्च ताभ्यां स्फुरतः कराग्रस्य रंहसा कृतमार्गम्। "पुंसि वंशः कुले वेणौ पृष्ठावयववर्गयोः" इति मेदिनी। शेषं समानम्। उपमा ॥ १२ ॥

तमाश्विति। परचक्रस्य शत्रुसैन्यस्य मर्दयतीति मर्द्दो विनाशकः। कर्तरि ऽः। तं तथा आशु शीघ्रं यान्तं गच्छन्तं तमङ्गदम् अन्ये वानरास्तदा अनुगन्तुं पश्चाद्यातुं न व्यषहन्त समर्था बभूवुः। व्यषहन्तेति सिवादेरड्व्यवायेऽपीति षात्विकं षत्वम्। उपमयेदं समर्थयति पुरा सीतान्वेषणकाले सिन्धूनां नदीनां राजा सिन्धुराजः समुद्रस्तेन द्राक् तत्क्षणे निरुद्धो मार्गो येषां तादृशा आत्म-वर्ग्या जाम्बवदादयो हनूमन्तमिव यथा लङ्कामाशु यान्तं हनूमन्तम् आत्मवर्ग्या अनुगन्तुं न व्यषहन्त तथेत्यर्थः।

पक्षे परस्य चक्रमर्द्दं चक्रव्यूहमर्द्दकम् आशु यान्तं व्यूहं प्रविशन्तं तमभि-

परिभ्रमत्कुञ्जरनक्रचक्रं
व्याविद्धवाजिव्रजवीचिमालम्।
विचिक्षिपे तेन विपक्षसैन्यं
मन्थाचलेनेव महार्णवाम्भः ॥१४॥

वीरान् बहून् बाहुबलेन मुख्यान्
निघ्नन्तमेनं रणवेगनिघ्नम्।
न वीक्षितुं स्म प्रभवन्त्यमित्रा
नैदाघमर्कं नभसीव भान्तम् ॥१५॥

मन्यु सिन्धुराजेन जयद्रथेन द्राक् झटिति निरुद्धमार्गाः शिववरप्राप्ता निवारितप्रवेशा अन्ये भीमादयः पुरा सीतान्वेषणकाले आत्मवर्ग्या वानराः हनूमन्तमिव अनुगन्तुं न व्यषहन्त। वानरा अपि सिन्धुराजेन समुद्रेण निरुद्धमार्गाः ततश्चैतत्पक्षे श्लेषानुप्राणितेयमुपमा ॥ १३ ॥

परिभ्रमदिति। तेनाङ्गदेन पक्षेऽभिमन्युना मन्थाचलेन महार्णवस्याम्भ इव विपक्षस्य रावणस्य पक्षे दुर्योधनस्य सैन्यं विचिक्षिपे विलोडयामास। किम्भूतं परिभ्रमन्त कुञ्जरा नक्रा इव ते तथा। पुरुषव्याघ्रवदुपमितिसमासः। तेषां चक्रं समूहो यत्र तत्। अन्यत्र परिभ्रमतां कुञ्जराणां जलहस्तिनां नक्राणाञ्च चक्रं यत्र तत्। तथा व्याविद्धाश्चञ्चला वाजिव्रजा घोटकसमूहा वीचिमाला तरङ्गपरम्परेव यत्र तत् अन्यत्र व्याविद्धा वाजिव्रजा जलघोटकसमूहा यत्र तादृशी वीचिमाला यत्र तत्। उपमा ॥ १४ ॥

वीरानिति। अमित्राः शत्रवः बहूननेकान् मुख्यान् श्रेष्ठान् वीरान् बाहुबलेन निघ्नन्तं मारयन्तं तथा रणवेगस्य निघ्नं वशीभूतम् एनमङ्गदं पक्षेऽभिमन्युं नभसि गगनस्य मध्ये इत्यर्थः अन्यथा तत्प्रयोगस्य वैयर्थ्यापत्तेः। भान्तं दीप्यमानं नैदाघं ग्रीष्मकालीनमर्कमिव वीक्षितुं द्रष्टुमपि न प्रभवन्ति स्म समर्था बभूवुः। उपमा ॥ १५ ॥

मातङ्गैरिव गण्डशैलललिताः सिन्दूरसान्द्रत्विषः
कीर्णाभूषणभीषणैर्भटभुजैर्वृन्नभुजङ्गप्रभैः।
व्याकृष्टध्वजकानना: शरधनुश्चक्रासिनक्राकुलाः
संरुद्धध्वजिनीपथा रुधिरजाः प्रोहुर्महासिन्धवः ॥१६॥

विरोधिनां निकरमपोढलक्षणं
वितन्वता प्रसभमनेन वैरिणः।
परःशताः समरतले निपातिताः
प्रफुल्लभूरुह इव चण्डवायुना ॥१७॥

मातङ्गैरिति। रुधिरजाः रणहतयोधरक्तजनिता महासिन्धवो महानद्यः प्रोहुः युद्धभूम्यां प्रकर्षेण वहन्ति स्म। किम्भूताः मातङ्गैर्युद्धपतितहस्तिभिर्गण्डशैलललिता इव गिरिच्युतस्थूलोपलैर्युक्ता इवेत्युत्प्रेक्षा। सिन्धुष्वपि गण्डशैलास्तिष्ठन्ति। तथा सिन्दूरेण हस्तिभूषणसिन्दूरेण सान्द्रा अतिरक्ता त्विट् कान्तिर्यासां ताः, सिन्धवोऽपि प्रावृषि रक्तजला भवन्ति, तथा भूषणैः फणमणिसदृशैरङ्गदादिभिः कृत्वा भीषणैर्भयङ्करैर्वृन्नभुजङ्गप्रभैश्छिन्नसर्पसदृशैर्भटानां योधानां भुजैश्छिन्नैर्बाहुभिः कीर्णा व्याप्ताः, सिन्धुष्वपि भुजङ्गास्तिष्ठन्ति, तथा व्याकृष्टानि वेगेनाकृष्य नीतानि ध्वजकाननानि पताकासमूहा याभिस्ताः, सिन्धवोऽपि वेगेन काननान्याकृष्य नयन्ति। तथा शरा धनूंषि चक्राणि असयश्च त एव नक्राः कुम्भीराः ते नक्रा इवेति वा तैराकुला व्याप्ताः, सिन्धवोऽपि नक्राकुला भवन्ति। तथा संरुद्धा ध्वजिनीपथाः सेनागमनमार्गा याभिस्ताः, सिन्धवोऽपि पन्थानं रुन्धन्ति। अत्र रक्तसिन्धुषु तात्त्विकसिन्धुव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिः,सा च यथायथमुत्प्रेक्षादिभिरङ्गाङ्गितया सङ्कीर्णा, तया च तुमुलः संग्रामो बभूवेति वस्तु ध्वन्यते ॥ १६ ॥

विरोधिनामिति। विरोधिनां शत्रूणां निकरं समूहम् अपोढलक्षणं निरस्तचिह्नं निरस्तश्रीकमित्यर्थः प्रसभं बलेन वितन्वता कुर्वता अनेनाङ्गदेन समरतले युद्धाङ्गने परःशता शताधिका असंख्या इत्यर्थः वैरिणः शत्रवः

वीरवर्गैकनिर्घातं विनाशितबृहद्बलम्।
द्विषन्नरान्तकः प्राप तं दुःशासनसम्भवः ॥१८॥

यशोनिधानस्य निदानभूतं
जगत्त्रयीविस्मयनीयकीर्त्ति।
सुराङ्गनासङ्गमलाभहेतु-
स्तयोरभूत् सङ्गरकर्म भीमम् ॥१९॥

पक्षवायुना प्रबलवातेन प्रफुल्लभूरुह इव पुष्पितद्रुमा इव निपातिताः विनाशयिताः।

पक्षे विरोधिनां निकरम् अपीडलक्ष्मणं लक्ष्मणो नाम दुर्योधनपुत्रस्तद्रहितं वितन्वता अनेनाभिमन्युना। शेषं समानम्। दुर्योधनपुत्रं लक्ष्मणं विनाश्य बहवोऽन्ये विनाशिता इत्यर्थः। उपमा। अत्रोपमानगतप्रफुल्लत्वदर्शनात् उपमेयवैरिषु वेशभूषणोज्ज्वलत्वविशेषणं बोध्यम् अन्यथाधिकपदत्वदोषापत्तेः। रुचिराछन्दम् ॥ १७ ॥

वीरेति। द्विषन् शत्रुर्नरान्तको नाम दुःखेन शास्यते इति दुःशासनो-रावणस्तस्मात् सम्भवो यस्य सः रावणपुत्रः वीरवर्गे एकः केवलो निर्घातः प्रहारो यस्य तम् अतएव विनाशितं बृहद्बलं महत् सैन्यं येन तादृशं तमङ्गदं प्राप युद्धार्थमिति शेषः।

पक्षे द्विषतां नराणामन्तको यम इव दुःशासनसम्भवो दुःशासनस्य पुत्रः विनाशितो बृहद्बलो नाम अयोध्याधिपतिर्येन तादृशं तमभिमन्युं प्राप। अन्यत् समानम् ॥ १८ ॥

यशइति। तयोरङ्गदनरान्तकयोः पक्षेऽभिमन्यु-दौःशासन्योर्भीमं भयङ्करं सङ्गरकर्म युद्धकार्यम् अभूत्। किम्भूतं यश एव निधानं निहितवस्तु तस्य निदानभूतमादिकारणस्वरूपं तथा जगत्त्रय्याखिललोकस्य विस्मयनीया विस्मय-जनिका। क्वचित् करणसंप्रदानयोश्चेति करणेऽनीयर्। कीर्त्तिर्यस्मात्तत् तथा सुराङ्गनानाम् अप्सरसां सङ्गमलाभे हेतुः युद्धमृतस्य स्वर्गलाभकारणादिति भावः। अमृतयोरङ्गद-दौःशासन्योस्तु तदानीं सुराङ्गनासङ्गमलाभाभावेऽपि

मिथः समानं कृतसंप्रहारौ
दिव्यैर्जनैर्व्याहृतसाधुवादौ।
जगत्प्रतिष्ठापितशुभ्रकीर्ती
स्वस्थावभूतामचिरादुभौ तौ ॥२०॥

तदा सौभद्रमाकर्ण्य कुमारं निहतं परैः।
शुशोच राजा चित्तेन व्याकुलेन दशाननः ॥२१॥

नाशेन जयिनः सुखजनने कालान्तरे तल्लाभहेतुत्वमक्षतमेव ततश्च फलोपधायकत्वं स्वरूपयोग्यत्वञ्च द्विविधमेव हेतुत्वमिह बोध्यम् ॥ १९ ॥

मिथइति। मिथः परस्परं समानं तुल्यं यथा तथा कृतः संप्रहारो याभ्यां तौ तथा दिव्यैर्जनैर्युद्धदिदृक्षयागतैः सिद्धगन्धर्वादिभिर्व्याहृत उक्तः साधुवादो ययोस्तौ तथा जगति प्रतिष्ठापिता शुभ्रा शुक्ला कीर्तिर्याभ्यां तादृशौ तौ उभौ अङ्गदनरान्तकौ पक्षेऽभिमन्युदौःशासनी अचिरात् झटिति स्वस्थौ अभूतां नरान्तकः पक्षेऽभिमन्युश्च स्वः स्वर्गे तिष्ठतीति स्वस्थः युद्धमरणात् स्वर्गस्थोऽभूत्, अङ्गदः पक्षे दौःशासनिश्च स्वस्मिन् तिष्ठतीति स्वस्थः शत्रुविनाशात् सुस्थितोऽभूदित्यर्थः। अङ्गदस्तलप्रहारेण नरान्तकं जघान, दौःशासनिर्गदया अभिमन्युं जघानेत्यर्थः। स्वस्थशब्दस्य स्वर्गस्थार्थकत्वपक्षे 'खादियुक्ते शषसे लुग्वा' इति विसर्जनीयलोपः ॥ २० ॥

तदेति। तदा असौ राजा दशाननो रावणः भद्रं सुन्दरं कुमारं नरान्तकं परैः शत्रुभिर्निहतम् आकर्ण्य श्रुत्वा व्याकुलेन कातरेण चित्तेन शुशोच। हा पुत्र क्वासि गत इति तं प्रति शोकं चकार।

पक्षे राजा युधिष्ठिरस्तदा सौभद्रं सुभद्रायाः पुत्रं कुमारमभिमन्युं परैर्बहुभिः शत्रुभिर्मिलित्वा निहतम् आकर्ण्य दशयाकष्टावस्थया अननं जीवनं यस्य तादृशः सन् अतिकष्टेन प्राणान् धारयन्नित्यर्थः, यद्वा दशसु दिक्षु आननं यस्य सः। आकस्मिकशोकावेगेन हि दिशो दृश्यन्ते। अतएव नैषधे, "मुखानि लोलाक्षि दिशामसंशयं दशापि शून्यानि विलोकयिष्यसि" इति। व्याकुलेन चित्तेन शुशोच ॥२१॥

विनीयमानस्य सुहृद्वचोभि-
रशान्तकोपानलधूपितस्य ।
निबद्धवैरस्य विरोधिवर्गै-
र्न स्वास्थ्यमासीत् पितुरस्य चित्ते ॥२२॥
प्रधानहेतुभूतस्य निजात्मजनिपातने ।
पराक्रमं न मम्रृषे वृद्धक्षत्रात्मजस्य सः ॥२३॥
औद्धत्यपश्चात्कृतसिन्धुराजे
पुनः प्रतिद्वन्द्विनि वीरचक्रे ।

विनीयमानस्येति । सुहृदां वचोभिः शोकापनोदनवाक्यैर्विनीयमानस्य बोध्यमानस्यापि अशान्तः न शान्तिं गतः कोप एवानलस्तेन धूपितस्य सन्तापितस्य सुहृद्वचोभिः शोके गतेऽपि कोपेन ज्वलितस्येत्यर्थः तथा, विरोधिवर्गैः शत्रुवृन्दैः सह निबद्धवैरस्य संसक्तविरोधस्य अस्य नरान्तकस्य पितू रावणस्य पक्षेऽभिमन्योः पितुरर्जुनस्य चित्ते स्वास्थ्यं सुखित्वं नासीत् अपितु दुःखमेवासीदित्यर्थः । अत्रास्वास्थ्यं प्रति द्वितीयतृतीयविशेषणयोर्हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥ २२ ॥

प्रधानेति । स रावणः निजात्मजस्य नरान्तकस्य निपातने अङ्गदेन कृतेऽपीति शेषः, प्रधानहेतुभूतस्य मुख्यकारणरूपस्य तेनैव वानरसैन्यारक्षणादिति भावः । वृद्धो यः क्षत्रः क्षत्रियो दशरथस्तस्यात्मजस्य रामस्य पराक्रमं शौर्यं न मम्रृषे सोढवान् । नरान्तकेऽङ्गदेन निपातितेऽपि रामं प्रति भृशं चुकोपेत्यर्थः ।

पक्षे सोऽर्जुनः निजात्मजस्याभिमन्योर्निपातने दौःशासनिना कृतेऽपीति शेषः प्रधानहेतुभूतस्य अनेनैव शिववरप्राप्त्या व्यूहभेदोद्यतभीमादीनां निवारणादिति भावः । वृद्धक्षत्रो नाम सिन्धुपतिस्तदात्मजस्य जयद्रथस्य पराक्रमं न मम्रृषे, श्वो यावदादित्यस्तपति तावज्जयद्रथो मया हन्तव्यः, अन्यथा आत्मानं घातयिष्यामीति प्रतिज्ञां चकारेत्यर्थः । अत्रपराक्रमामर्षणं प्रति भूतार्थविशेषणस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥२३॥

रथाङ्गनं प्राप नरेन्द्रसेना
प्रातर्दिवं भानुमतः प्रभेव ॥२४॥

अथातिकायस्य जयद्रथस्य
वधाय वेगेन धृतप्रतिज्ञः ।
धनुर्विधुन्वन् विजयस्थवीयः
परान् स रामावरजोऽभ्ययुङ्क्त ॥२५॥

औद्धत्येति। औद्धत्येन चापल्येन पश्चात्कृतो न्यक्कृतः लघूकृत इति यावत् सिन्धुराजः समुद्रो येन तत्तथा तस्मिन् वीरचक्रे देवान्तकादिवीरसमूहे पुनः प्रतिद्वन्द्विनि प्रतिपक्षे सति योद्धुमुद्यते सतीत्यर्थः नरेन्द्रस्य रामस्य सेना वानरबलं भानुमतः सूर्यस्य प्रभा तेजः प्रातर्दिनादौ दिवमाकाशमिव रथाङ्गनं प्राप।

पक्षे औद्धत्येन कुत्सितचापल्येन पश्चात् शकटव्यूहस्य पश्चाद्भागे सूचिव्यूहे कृतः स्थापितः सिन्धुराजो जयद्रथो येन तत्तथा तस्मिन् वीरचक्रे द्रोणादिवीरवृन्दे पुनः प्रतिद्वन्द्विनि सति प्रातः पूर्वाह्णे नरेन्द्रस्य युधिष्ठिरस्य सेना भानुमतः प्रभा दिवमिव रथाङ्गनं प्राप। औद्धत्येति कृतप्रतिज्ञे कुपितेऽर्जुने को जयद्रथं रक्षितुमीष्टे इत्यविविच्य यदस्य व्यूहपश्चाद्भागे गोपनं कृतं तदेव विपक्षवीराणां कुत्सितचापल्यरूपमौद्धत्यमिति भावः। उपमा ॥ २४ ॥

अथेति। अथानन्तरं जयन् विजयी रथो यस्य स तथा तस्य अतिकायस्य तन्नामरावणपुत्रस्य वधाय धृता कृता प्रतिज्ञा येन तादृशः स रामस्य दाशरथेरवरजः कनिष्ठो लक्ष्मणः विजये स्थवीयः स्थूलतरं धनुर्विधुन्वन् कम्पयन् सन् परान् शत्रून् वेगेन अभ्ययुङ्क्त आक्रान्तवान्।

पक्षे अथातिकायस्य स्थूलदेहस्य जयद्रथस्य तन्नामसिन्धुराजस्य वधाय वेगेन सहसा धृतप्रतिज्ञः यावत् सूर्योऽस्ताचलं न गच्छति तावत् सिन्धुराजं हनिष्यामीति प्रतिज्ञां कुर्वन् विजयोऽर्जुनः स रामावरजः रामो बलभद्रस्तस्यावरजः कृष्णस्तेन सारथिना सहितः तथा स्थवीयो बृहत् धनुर्गाण्डीवं विधुन्वन् सन् परान् अभ्ययुङ्क्त। रामावरज इत्यत्र राजावरज इति क्वचित् पाठस्तत्र

गुरुणा कृतवर्मणा स्म योधि-
प्रतिपक्षेण सुदक्षिणेन भूयः ।
स विधाय महाहवं मनस्वी
परसेनाम्बुधिमध्यमाजगाहे ॥२६॥

अकलितलघुपातं संप्रविष्टेन दूरा-
दलघु विकिरतोच्चैर्विप्लवतो विक्रमाग्निम् ।
रणभुवि परचक्रं व्याकुलं तेन तेने
त्रिपुरमिव पुरस्तात् सायकेन स्मरारेः ॥२७॥

राज्ञो रामस्य पक्षे युधिष्ठिरस्येत्यर्थः। अस्मिन् पक्षे विजयीत्तरस्य विसर्गस्य कादियुक्ते इत्यादिना लोपः ॥ २५ ॥

गुरुणेति। मनस्वी मानी स लक्ष्मणः गुरुणा प्रबलेन तथा कृतवर्मणा कृतकवचेन तथा सुदक्षिणेन युद्धनिपुणेन योधी युद्धं कुर्वन् यः प्रतिपक्षः शत्रूराक्षससेनापतिस्तेन सह महाहवं महद्युद्धं भूयोऽत्यन्तं विधाय कृत्वा परसेनैव दुरवगाहत्वादम्बुधिः समुद्रस्तस्य मध्यम् आजगाहे स्म विलोडयामास। स्मेति पादपूरणे, लिटैव भूतानद्यतनकालबोधनात्।

पक्षे स मनस्वी अर्जुनः योधिप्रतिपक्षेण युध्यमानेन शत्रुणा गुरुणा द्रोणेन कृतवर्मणा हार्दिक्येन सुदक्षिणेन काम्बोजाधिपेन च सह क्रमेण भूयो महाहवं विधाय सुदक्षिणस्य हत्वेति शेषः। सुदक्षिणवधश्च वक्ष्यमाणश्रुतायुधवधात् परं भारते वर्णितः। परसेनाम्बुधिमध्यमाजगाहे स्म जयद्रथवधत्वरयेति शेषः। योधिप्रतिपक्षेणेति गुर्वादित्रयस्य विशेषणम्। सेनाम्बुधीति निरङ्गरूपकम्। औपच्छन्दसकं वृत्तं लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ २६ ॥

अकलितेति। अकलितोऽनङ्गीकृतो लघुपातो मन्दगमनं यत्र तद्यथा तथा रणभुवि संप्रविष्टेन तथा अलघु अमन्दं यथा तथा दूरात् विक्रमः पौरुषमेवाग्निरिव तं विप्लवतः समन्तात् विकिरता विक्षिपता दूरे क्षिप्त्वा विस्फुलिङ्गानिव सर्वतो बाणान् विक्षिपतेत्यर्थः तेन लक्ष्मणेन पक्षेऽर्जुनेन परचक्रं

विन्दानुविन्दप्रतियोधिभेत्ता
प्रणीतसंसप्तकजीवमोक्षः ।
सुदर्शनोद्योगहरः स सद्य-
श्चकार दुर्योधनमानभङ्गम् ॥२८॥
तिरोहितार्कांशुचयैस्तदीयै-
र्निवार्यमाणे विशिखैर्विपक्षे ।

बलसैन्यं पुरस्तात् पूर्वं स्मरारेः शिवस्य सायकेन बाणेन त्रिपुरमिव व्याकुलं कातरं तेने कृतम् । स्मरारेः सायकोऽपि द्रुतं त्रिपुरं प्रविष्टः विश्वतोऽग्निं विक्षिप्तवांश्च । उपमा । मालिनी वृत्तम् ॥ २७ ॥

विन्देति । विन्दन्ति लभन्तइति विन्दाः प्रथमं युद्धस्थानमायाताः अनुविन्दाः पश्चादायाताश्च । विन्दतेरप्रादेरिति शङ् । तादृशा ये प्रति-योधिनः प्रत्यर्थिनस्तेषां भेत्ता विदारकः तथा प्रणीतः कृतः संसप्तकानां शपथेन संग्रामादनिवर्तिसैन्यानां जीवस्य मोक्षः शरीरान्मोचनं येन सः तथा सुदर्शनानां सुदृश्यानां वीराणाम् उद्योगहरः उद्यमहन्ता स लक्ष्मणः सद्यस्तत्-क्षणात् दुर्योधनानां दुःखेन योध्यमानानामपि राक्षसवीराणां मानभङ्गं चकार सम्मानं नाशयामास तान् पराजितवानित्यर्थः । यद्वा मानस्य परि-माणस्य भङ्गं सङ्कोचं चकार वहूनाशयामासेत्यर्थः ।

पक्षे विन्दानुविन्दौ अवन्तीश्वरौ तावेव प्रतियोधिनौ तयोर्भेत्ता विदारकः तथा सुदर्शनस्य नृपविशेषस्य उद्योगहरः तेनाप्यवारित इत्यर्थः नतु तस्य विना-शकः सात्यकिना तद्विनाशनस्याकरे वर्णनात् । सोऽर्जुनः दुर्योधनस्य मानभङ्गं पराजयेनापमानं सद्यश्चकार । द्रोणाभिमन्त्रितेनाभेद्यकवचेन वर्मितो दुर्योधनो युध्यमानोऽर्जुनेन धनुश्छेदादिना पराजित इत्यर्थः । शेषं समानम् ॥ २८ ॥

तिरोहितेति । तिरोहित आवृतोऽर्कांशुचयः सूर्यकिरणसमूहो यैस्तै-स्तथा तैस्तदीयैर्लक्ष्मणसम्बन्धिभिर्विशिखैर्बाणैर्विपक्षे राक्षससैन्ये निवार्यमाणे सति हरयो वानराः श्रमं विनीय तदवकाशेन युद्धश्रममपनीय ऊर्जिते महति

श्रमं विनीयोर्जितविक्रमस्था-
रयेण चक्रुर्हरयोऽस्य हर्षम् ॥२९॥
यया जघान दुर्द्धर्षं वीराणामृषभं हरिम् ।
तयैव जघ्ने गदया रणे मत्तः श्रुतायुधः ॥३०॥

विक्रमे तिष्ठन्तीति तादृशाः सन्तः रयेण पुनर्युद्धवेगेन अस्य लक्ष्मणस्य हर्षं चक्रुः ।

पक्षे तिरोहितार्कांशुचयै-स्तदीयै-रर्जुनसम्बन्धिभि-र्विशिखैर्बाणैर्विपक्षे विन्दानुविन्दादिके शत्रुसमूहे निवार्यमाणे सति हरयोऽर्जुनरथाश्वाः श्रमं विनीय अर्जुनशराघातेन उत्पन्ने सरसि जलपानादिना परिश्रममपनीय ऊर्जिते महति विक्रमे गमने तिष्ठन्तीति तादृशाः सन्तः अस्यार्जुनस्य हर्षं चक्रुः ॥ २९ ॥

ययेति । रणे मत्तः पराक्रान्तः अमत्तोऽप्रमादी वा तथा श्रुतं प्रसिद्धम् आयुधं गदाशस्त्रं यस्य स महापार्श्वो नाम रावणभ्राता वीराणां दुर्द्धर्षं वीरैर्धर्षयितुमशक्यम् ऋषभम् ऋषभनामकं हरिं वानरं यया गदया जघान ताडयामास तयैव गदया जघ्ने हतः स्वयमिति शेषः । ऋषभविनाशाय महापार्श्वेन गदा प्रक्षिप्ता, ऋषभस्तु तां गृहीत्वा तत्प्रहारेण महापार्श्वं हतवानित्यर्थः । वीराणामृषभं श्रेष्ठं सुग्रीवमिति केचित्, तद्रामायणानवलोकनविजृम्भितम् ।

पक्षे श्रुतायुधो नाम पर्णाशानदीतनयो वरुणस्यौरसो नृपविशेषः यया गदया वरुणदत्तयेति शेषः दुर्द्धर्षम् अन्यैरधर्षणीयं वीराणामृषभं श्रेष्ठं हरिं कृष्णं जघान, अस्मिन् मृते सर्वे पाण्डवा मरिष्यन्तीति बुद्ध्येति शेषः, तयैव गदया स्वयं जघ्ने यतो रणे मत्तः प्रमादी, प्रमादश्च—'अयुध्यति न योक्तव्या मा त्वय्येव पतेदिति । हन्यादेषा प्रतीपं हि प्रयोक्तारमपि प्रभो' इति वरुणवाक्यविस्मरणरूपः । अयमर्थः पर्णाशया पुत्रस्याजेयत्वायाभ्यर्थितो वरुणः पूर्वोक्तमुक्त्वा गदा दत्ता, यया च स श्रुतायुधनाम्ना प्रसिद्धोऽन्येषामजेयश्च जातः । अत्र तु तद्वरुणवचनं विस्मृत्य अयुध्यमानाय कृष्णाय प्रक्षिप्ता सा गदा ततः प्रतिनिवृत्य प्रक्षेप्तारं तमेव जघानेति ॥ ३० ॥

अथ सङ्गररङ्गमभ्युपेतौ
क्षपयामासतुरोजसा विपक्षम्।
पवमानशरीरजश्च भीमो
युयुधानश्च पतिर्वरूथिनीनाम् ॥२१॥

एकेन भग्नाङ्घ्रिपरंहसोच्चै-
रलं बलध्वंसकृतापरेण।
ताभ्यां निरासि ऽयुतवैरिवृन्दं
यथान्धकारं शशिभास्कराभ्याम् ॥२२॥

अथेति। अथानन्तरं भीमो रिपुभयङ्करः पवमानस्य वायोः शरीरजः पुत्रो हनूमांश्च तथा युयुधानो युध्यमानो वरूथिनीनां सेनानां पतिर्नीलश्च उभौ सङ्गररङ्गं युद्धस्थानरूपनाट्यालयम् अभ्युपेतौ आगतौ सन्तौ ओजसा बलेन विपक्षं राक्षससैन्यं क्षपयामासतुः क्षीणं चक्रतुः।

पक्षे अथ वरूथिनीनां पतिः पवमानस्य शरीरजो वायुपुत्रो भीमो वृकोदरश्च तथा युयुधानः सात्यकिश्च उभौ अर्जुनस्यानिष्टशङ्कया युधिष्ठिरेण क्रमेण प्रेषिताविति शेषः तत्र प्रथमं सात्यकिः प्रेषितः ततःपरं भीमः प्रेषित इति बोध्यं सङ्गररङ्गं व्यूहमध्यम् अभ्युपेतौ प्रविष्टौ सन्तौ ओजसा विपक्षं दुर्योधनसैन्यं क्षपयामासतुः। औपच्छन्दसकं वृत्तम् ॥२१॥

एकेनेति। भग्ना अङ्घ्रिपा वृक्षा येन तादृशं रंहो युद्धवेगो यस्य स तथा तेन उच्चैर्महता एकेन हनूमता पक्षे भीमेन तथा अलमत्यर्थं बलध्वंसकृता शत्रुसैन्यक्षयं कुर्वता अपरेण नीलेन च पक्षे सात्यकिना च उभाभ्यां ताभ्याम् अयुतवैरिवृन्दम् अयुतसंख्यकशत्रुसमूहं शशिभास्कराभ्याम् अन्धकारं यथा ध्वान्तमिव निरासि निरस्तम्। अङ्घ्रिपेत्यत्र अङ्गपेति पाठं कृत्वा रामायणपक्षे अङ्गपाङ्गदः भारत-पक्षे अङ्गपोऽङ्गदेशाधिपः कर्णः इति व्याचष्टे केचित्। तत्र अङ्गपशब्दस्य वृक्षवाचकत्वे कोषो मृग्यः। उपमा ॥ २२ ॥

दधज्जिगीषाधृतिमाञ्जनेयः
कृतावमानोऽपि स वृष्णिवीरः ।
त्वाष्ट्रस्य वज्रीव रणे त्रिमूर्ध्न-
श्चिच्छेद भूरिश्रवसः शिरोधिम् ॥२२॥
प्राप्य भङ्गमिननन्दनाद्यशः
पूरिताखिलजगन्महोदरात् ।

दधदिति । वृष्णिवीरः प्रचण्डवीरः । "वृष्णिर्ना यादवे मेषे त्रिषु पाषण्ड-चण्डयोः" इति शब्दरत्नावली । स आञ्जनेयोऽञ्जनापुत्रो हनूमान् कृतापमानोऽपि शक्त्या प्रहारेण मूर्च्छितत्वात्तिरस्कृतोऽपि जिगीषायां जयेच्छायां धृतिं धैर्यं दधद्धारयन् सन् भूरीणि बहूनि त्रिमूर्द्धत्वात् षट्संख्यकानीत्यर्थः श्रवांसि श्रवणानि यस्य स तथा तस्य त्रिमूर्ध्नः त्रिमूर्द्धेति यौगिकनामकस्य रावणपुत्रस्य त्वाष्ट्रस्य वृत्रस्य वज्री इन्द्र इव रणे शिरोधिं ग्रीवां चिच्छेद तत्प्रहारेणाच्छिनत् । एतदुपलक्षणं देवान्तकमपि मुष्टिप्रहारेण हनूमान् जघानेति बोध्यम् ।

पक्षे यः कृतापमानोऽपि भूरिश्रवसा केशाकर्षणपादप्रहारादिना तिरस्कृतोऽपि जिगीषाः तज्जयेच्छा दधत् धारयन् तथा जने जनमध्ये धृतिमान् धैर्यशालित्वेन ख्यातः स वृष्णिवीरः यादवेषु शूरः सात्यकिः त्वाष्ट्रस्य त्वष्टुरपत्यस्य त्रिमूर्ध्नो विश्वरूपस्य वज्रीव भूरिश्रवसस्तन्नामकस्य सोमदत्तेः प्रायोपविष्टस्येति शेषः । रणे रणमध्ये शिरोधिं चिच्छेद, खड्गेनाच्छिनत् । भूरिश्रवाः किल शिव-दत्तवरेण सात्यकिं जित्वा केशाकर्षणपादताडनादिना तिरस्कृत्य खड्गेन हन्तुमुद्यतः तदवस्थस्य तस्यार्जुनो बाणेन हस्तं चिच्छेद, ततश्चार्जुनं गर्हयित्वा प्रायोपवेशेन मर्तुमुद्यतं तं सात्यकिरुत्थाय खड्गेन जघानेति भारती भारती । उपमा ॥२२॥

प्राप्येति । यशसा पूरितम् अखिलं जगत् येन सः तथा भीमो भयङ्करो विक्रमो यस्य सः नीलो नीलनामा वानरः इनं प्रभुं स्वयं वा रावणं नन्दयति इति इननन्दनस्तस्मात् । "इनः पत्यौ नृपार्कयोः" इति मेदिनी । अथो-

नील एव पुनरुद्दभौ मणिः
शाणघृष्ट इव भीमविक्रमः ॥३४॥

अथ रिपुवधपुष्यद्भूमिपार्थः प्रसर्पन्
प्रतिबलजलराशौ सायकैः साधिताध्वा।
त्वरितगति सुमित्रानन्दनः संप्रपेदे
तपन इव समीपं सिन्धुराजस्य शत्रोः ॥३५॥

दुराम्महोदरनामकाद्राक्षसशत्रुतः सकाशात् भङ्गं पराजयं प्राप्य प्रथमं तेन विजित इत्यर्थः शाणघृष्टः शाणेनोल्लिखितो मणिरिव पुनरेव उद्दभौ। अधिकं शुशुभे। अधिकशोभाया जयजन्यत्वात् पुनर्महोदरं जित्वा शुशुभे इत्यर्थः-नीलो महोदरं जघानेति परमार्थः।

पक्षे भीमस्य वृकोदरस्य विक्रमः यशसा पूरितम् अखिलजगतो महोदरं महान्तराल येन स तथा तस्मात् इननन्दनात् सूर्यपुत्रात् कर्णात् भङ्गं पराभवं प्राप्य शाणघृष्टो नीलो मरकतो मणिरिव पुनरेव उद्दभौ। असकृज्जितादपि कर्णात् कथञ्चित् किञ्चित् पराभवं प्राप्य भीमः पुनः सात्यकिरथमारुह्य शत्रुसैन्यहननेन शुशुभे इत्यर्थः। उपमा। रथोद्धतावृत्तम् ॥३४॥

अथेति। अथानन्तरं रिपूणां वधेन पुष्यन् पुष्टिं गच्छन् जातप्राय इत्यर्थः भूमिपस्य रामस्य अर्थः प्रयोजनं राक्षसकुलक्षय इत्यर्थः यस्मात् सः तथा प्रसर्पन् समन्तात् प्रसरन् यत् प्रतिबलं शत्रुसैन्यं तदेव दुरवगाहत्वाज्जलराशिः समुद्रस्तत्र सायकैर्बाणैः साधितः कृतोऽध्वा प्रवेशमार्गो येन तादृशः सुमित्रानन्दनो लक्ष्मणः त्वरिता सत्वरा गतिर्यत्र तद्यथा तथा शत्रोरतिकायस्य समीपं संप्रपेदे प्राप। उपमया तयोरुत्कर्षं समर्थयति। तपन इवेति तपनः सूर्यो यथा सिन्धुराजस्य समुद्रस्य समीपं सायाह्ने संप्रपद्यते तथेत्यर्थः। एतेन लक्ष्मणस्य तपनवत्तेजस्वित्वम् अतिकायस्य च समुद्रवत् स्थिरत्वं प्रतिपादितम्।

पक्षे अथ रिपुवधेन पुष्यन्तो पुष्टा भवन्तो भूमिर्यत्र तद्यथा तथा सुमित्राणां सुहृद्बान्धवानाम् आनन्दनः पार्थोऽर्जुनः तपन इव साक्षात् सूर्य इवेत्युत्प्रेक्षा

विद्युल्लेखाविलसितमिव व्योम्नि सन्दर्शयद्भि-
र्निर्विच्छेदप्रसरशलभश्रेणिशोभां वहद्भिः ।
जज्ञे जन्यं सममथ तयोरर्द्धमार्गे फलानां
संघर्षोद्यद्धुतवहशिखालीढपक्षैः पृषत्कैः ॥३६॥

गगनातिविलङ्घनातिवेगा-
द्धरिचक्रेण तिरोहिते पतङ्गे ।
रजनीमुखशङ्कया जजृम्भे
निजकालागमसत्वरोविपक्षः ॥३७॥

शत्रोः सिन्धुराजस्य जयद्रथस्य समीपं संप्रपेदे। अन्यत् समानम्। मालिनी-वृत्तम् ॥३५॥

विद्युदिति। अथानन्तरं तयोर्लब्धशातिकाययोः पक्षेऽर्जुनजयद्रथयोः पृषत्कैर्बाणैः कृत्वा समं तुल्यं जन्यं युद्धं जज्ञे बभूव। "युद्धमायोधनं जन्यम्" इत्यमरः। किम्भूतैः अर्द्धमार्गे फलानां वाणाग्राणां संघर्षात् परस्परसंयोगेन सम्यग्घर्षणात् उद्यन्नुद्भूतो यो हुतवहो वह्निस्तस्य शिखया आलीढो दग्धः पक्षो वाजो येषां तैः अतएव व्योम्नि आकाशे विद्युल्लेखायास्तड़िल्लताया विलसितं विलासमिव सन्दर्शयद्भिः। तथा निर्विच्छेदोऽविरलः प्रसरो गमनं यस्यास्तादृशी या शलभश्रेणिः पतङ्गपङ्क्तिस्तस्याः शोभां वहद्भिर्धारयद्भिः। अत्र प्रथमपादे उत्प्रेक्षा, द्वितीयपादे अन्यशोभाया अन्येन वहनासम्भवात् तद्वच्छोभेति विम्बप्रतिविम्बतायां पर्यवसानान्निदर्शना तदनयोः संसृष्टिः। मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥३६॥

गगनेति। गगने यदतिविलङ्घनं युद्धोत्साहेनोल्लम्फनं तत्रातिवेगो वेगातिशयः अतिवेगेनानवरतगगनोल्लम्फनमित्यर्थः तस्माद्धेतोः हरिचक्रेण वानरवृन्देन पतङ्गे सूर्ये। "दिनमणिहरिहैलिव्रध्नभाकोषभासुद्दरविखग-पतङ्गेनाद्र्यः समसप्तिः" इति त्रिकाण्डशेषः। तिरोहिते आच्छादिते सति निजकालस्य रात्रेरागमे सत्वर उत्सुको विपक्षोऽतिकायः रजनीमुखस्य शङ्कया

ततो महन्मन्त्रवदस्त्रमुग्रं
सन्धाय सन्ध्यामुखसीम्नि शत्रोः।
मूर्द्धानमुद्दिश्य समीकमूर्द्धि
प्रायोजि पृथ्वीपतिसोदरेण ॥३८॥
अमुनास्य सुरद्विषेव राज्ञः
क्षपिते मूर्द्धि विहाय जीवलोकम्।

किमियं रात्रिरुपस्थितेत्याशङ्का जजृम्भे वृद्धे सोत्साहो बभूवेत्यर्थः। राक्षसानां रजन्यामधिकतेजस्वित्वसम्भवादिति भावः।

पक्षे गगनातिविलङ्घनातिवेगात् अतिवेगेन गगनमध्यतोऽवतरणात् सायमतिवेगेन सूर्योऽस्तं गच्छतीति प्रसिद्धेरिति भावः। तथा हरेः कृष्णस्य चक्रेण योगेन। अत्र चकारोबोध्यः योगेन चेत्यर्थः। योगो व्याजः व्याजोत्पादिततमसेति परमार्थः। तथाच भारतं "योगमत्र विधास्यामि सूर्यस्यावरणं प्रतीत्युपक्रम्य ततोऽसृजत्तमः कृष्णः सूर्यस्यावरणं प्रति" इत्यादि। "चक्रः कोके पुमान् क्लीवं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः। राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः" इति मेदिनी। हरिचक्रेण सुदर्शनास्त्रेणेति केचित् तद्भारतविरुद्धम्। पतङ्गे तिरोहिते सति निजकालस्य स्वमृत्युसमयस्य दिवसस्य आगमे समाप्तौ सत्वरो विपक्षो जयद्रथः रजनीमुखशङ्कया सन्ध्येयमुपस्थितेति भ्रान्त्या जजृम्भे। "यद्यस्मिन्हते पापे सूर्योऽस्तमुपयास्यति। इहैव संप्रवेष्टाहं ज्वलितं जातवेदसम्" इति प्रतिजानानोऽर्जुन एव वह्निं प्रवेक्ष्यतीति मत्वा हर्षेणात्मानं प्रकाशयामासेत्यर्थः। औपच्छन्दसकं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

तत इति। ततः परं पृथ्वीपते रामस्य पक्षे युधिष्ठिरस्य सोदरेण भ्रात्रा लक्ष्मणेन पक्षेऽर्जुनेन सन्ध्यामुखसीम्नि सन्ध्याप्रारम्भकाले अर्द्धास्तमितभास्करे काले इत्यर्थः महत् वृहत् मन्त्रवत् समन्त्रकम् उग्रं भयदम् अस्त्रं बाणं सन्धाय धनुषि संयोज्य समीकमूर्द्धि रणमध्ये शत्रोरतिकायस्य पक्षे जयद्रथस्य मूर्द्धानम् उद्दिश्य प्रायोजि निक्षिप्तवान् ॥३८॥

अमुनेति। सुरद्विषा हरिणा राज्ञः सैंहिकेयस्येव अमुना लक्ष्मणेन अस्यातिकायस्य मूर्द्धि क्षपिते छिन्ने सति जीवलोकं भूमिं विहाय प्रपतत् अर्द्ध-

प्रचलन् गमितः कबन्धभावं
न रणे कस्य भयङ्करोऽतिकायः ॥३९॥

तदाननेनोत्पतता तदानी-
मसृक्स्रुता चित्रकिरीटभासा ।
व्यरोचताखण्डलचापलेखा
सीमन्तितप्रान्तमिवान्तरीक्षम् ॥४०॥

कृत्तं लसत्कुण्डलमुत्तमाङ्गं
शत्रोर्विवल्गत्कपिलक्ष्मणास्त्रैः ।

प्रचलन् तथा कबन्धभावम् अपमूर्द्धत्वं गमितः लक्ष्मणेन प्रापितः । "कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरम्" इत्यमरः । अतिकायः अतिकायदैत्यः रणे कस्य भयङ्करो न बभूवेति शेषः अपितु सर्वेषामेव, यथा मूर्ध्नि छिन्ने राहुरर्द्धमात्रमात्रः सर्वेषां भयङ्करोऽभूत्तथेत्यर्थः ।

पक्षे अमुनार्जुनेन अस्य जयद्रथस्य तथाविधः कायो देहः रणे कस्य भयं न करोति चकार । लटः सर्वापवादकत्वाद्भूतेऽपि क्वचित् प्रयोगः साधुः आशंसायां वा । यद्वा अस्य अतिकायो दीर्घदेहः कस्य न भयङ्कर इत्यन्वयः । अन्यत् समानम् । अत्र पूर्वार्द्धगतया उपमया उत्तरार्द्धगतार्थापत्तिरङ्गाङ्गितया सङ्कीर्यते । औपच्छन्दसकं वृत्तम् ॥३९॥

तदेति । तदानीम् असृक्स्रुता रुधिरं क्षरता तथा चित्रा नानारूपाः किरीटस्य नानारत्नखचितमुकुटस्य भासः किरणा यत्र तेन उत्पतता ऊर्द्ध्वमुच्छलता तस्यातिकायस्य पक्षे जयद्रथस्य आननेन कृत्वा अन्तरीक्षं गगनम् आखण्डलस्येन्द्रस्य चापलेखया धनुःखण्डेन सीमन्तितः सीमन्तोन्नतः प्रान्तो यस्य तादृशमिवेत्युत्प्रेक्षा व्यरोचत शुशुभे । अत्रोत्प्रेक्षितार्थं प्रति असृक्स्रवणादेर्हेतुत्वात् काव्यलिङ्गं तेन चोत्प्रेक्षाङ्गित्वेन सङ्कीर्यते ॥४०॥

कृत्तमिति । विवल्गन्तो हर्षेण चञ्चलन्तः कपयो यत्र तथा तथा लक्ष्मणस्यास्त्रैः कृत्तं छिन्नं तथा लसन्तौ कुण्डले यत्र तादृशं शत्रोरतिकायस्य

रणक्षितिः पातितमङ्कदेशे
तेने पितुः प्राणभयं निजस्य ॥४१॥
तदनु कदनभूमेः खेचरैः स्तूयमानः
प्रसभमवनिभर्तुः सोदरो निर्जगाम ।
युधि समधिकधौतां कीर्तिमुद्धृत्य पृथ्वीं
प्रलयजलधिमध्याच्छ्रीवराहः पुरेव ॥४२॥

उत्तमाङ्गं शिरः रणक्षितिर्युद्धाङ्गनस्याङ्कदेशे मध्यप्रदेशे पातितं सत् । अत्रापि लक्ष्मणास्त्रैरित्यस्यानुषङ्गः । निजस्य पितूरावणस्य प्राणभयं तेने चकार । रावणः श्रुत्वा यदि महावीरोऽतिकायो निपातितस्तर्हि ममापि प्राणा न स्थास्यन्तीति भयं प्रापेत्यर्थः ।

पक्षे कपिलक्ष्मणस्य कपिकेतनस्यार्जुनस्यास्त्रैः कृत्तं सकुण्डलं शिरोजयद्रथस्य शिरः रणक्षितेः सकाशात् निजस्य पितुः समन्तपञ्चकस्य बाह्यप्रदेशे तपस्यतो वृद्धक्षत्रस्य शरपरम्परया अङ्कदेशे क्रोडमध्ये पातितं सत् कृतावस्थितमिति शेषः । वृद्धक्षत्रस्यैव प्राणभयं प्राणापगमभीतिं तेने, तं प्राणमुक्तं चकारेत्यर्थः । अयमर्थः—जयद्रथे जाते, "किन्त्वस्य युध्यमानस्य संग्रामे क्षत्रियर्षभः । शिरश्छेत्स्यति संक्रुद्धः शत्रुरालक्षितो भुवि" इत्याकाशवाणीं श्रुत्वा वृद्धक्षत्रः । "धरण्यां मम पुत्रस्य पातयिष्यति यः शिरः । तस्यापि शतधा मूर्धा फलिष्यति न संशय" इत्यर्थमेवोद्दिश्य तपश्चचार, सिद्धिरपि तस्य जाता । एतत् सर्वं श्रीकृष्णमुखाच्छ्रुत्वार्जुनः जयद्रथस्य कृत्तं शिरः शरपरम्परया कदम्बकीकृत्य तत्रैव समन्तपञ्चकतीर्थस्य बाह्यप्रदेशे तपस्यतः कृतजप्यस्य वृद्धक्षत्रस्य क्रोडे निपातयामास । उत्तिष्ठतश्च तस्य क्रोडात् तद्भूम्यां निपतितं, ततश्च तस्यापि शिरः शतधा खण्डितमभूत्, तेन च तस्य प्राणविगमो जात इति भारते भारते ॥४१॥

तदन्विति । तदनु तत्पश्चात् अतिकायवधानन्तरमित्यर्थः पक्षे जयद्रथवधानन्तरमित्यर्थः अवनिभर्तूरामस्य पक्षे युधिष्ठिरस्य सोदरो भ्राता लक्ष्मणः पक्षेऽर्जुनः पुरा पूर्वं श्रीवराहः धृतवराहमूर्तिः श्रीनारायणः प्रलयजलधि-

निशाकरेणेव नरेश्वरेण
प्रणीतभास्वज्जयमङ्गलश्रीः ।
रराज राजावरजो जनानां
मुदं वितन्वन्निव कामदेवः ॥४३॥

इति राघवपाण्डवीये महाकाव्ये दशमः सर्गः ।

मध्यात् पृथ्वीमिव समधिकशोताम् अतिशुभ्राम् अन्यत्र प्रलयसमुद्रजलैः क्षालितां कीर्तिम् उद्धृत्य सञ्चित्य खेचरैः सिद्धगन्धर्वादिभिः स्तूयमानः सन् कदनभूमेः समराङ्गनात् प्रसभं तत्क्षणात् निर्जगाम स्वशिविरं जगाम इत्यर्थः ॥४२॥

निशेति। जनानां सुहृदां मुदं हर्षं वितन्वन् शत्रुवधेन जनयन् राजावरजो लक्ष्मणः पक्षेऽर्जुनः निशाकरेण चन्द्रेणेव नरेश्वरेण राज्ञा रामेण पक्षे युधिष्ठिरेण प्रणीता कृता भास्वती उज्ज्वला जये शत्रुजये मङ्गलश्रीर्निर्मञ्छनादिमङ्गलसम्पत् यस्य तादृशः सन् कामदेवः कन्दर्प इव रराज। यथा जनानां सम्भोगिनां मुदं वितन्वन् कन्दर्पः विरहिजनजयार्थं निशाकरेण वर्धितश्रीः सन् राजति तथेत्यर्थः। अथच कामदेवनामा एतत् काव्यकारयिता नृप इव सोऽपि भास्वताम् उद्रिक्तशत्रूणां जयाय यात्रां कुर्वन् जन्मसप्तमादिस्थानस्थितेन निशाकरेण बोधितमङ्गलश्रीर्बभूव। तथाच ज्योतिषम्। "सप्तमचन्द्रे भुवमर्थलाभं षष्ठे तृतीये धनभोगमायुः। सर्वार्थसिद्धिं दशमे वदन्ति चैकादशे सर्वसुखानि चैव" इति। अस्मिन् सर्गे पौर्वापर्यभङ्गेन प्रकृतावर्णनादिना च आकरविरोधः, श्लेषमनुरुन्धानस्य कवेर्नात्यन्तापराधमावहतीति ध्येयम् ॥४३॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां कपाटविपाटिकाख्यायां राघवपाण्डवीयटीकायां दशमः सर्गः ।

एकादशः सर्गः ।

अथ परिभवरोषात् प्रेरितास्तेन राज्ञा
रजनिचरचमूभिः सङ्गताः सैन्यनाथाः ।
त्वरिततरमरौत्सुर्धर्मराजस्य सेनां
भुवमिव तिमिराणां राशयो वासरान्ते ॥१॥

व्यूहावुभौ सम्मुखतामुपेतौ
मिथो बलाङ्गानि बभञ्जतुस्तौ ।
सद्यो जगन्तीव युगान्तकाले
पूर्वापरावम्बुनिधी प्रसक्तौ ॥२॥

अथेति । अथानन्तरं परिभवेण पुत्रभ्रातृवधरूपेण तिरस्कारेण जनितो यो रोषस्तस्मात्प्रेरितास्तेन राज्ञा रावणेन प्रेरिता युद्धाय विसर्जिताः रजनिचरचमूभी राक्षससेनाभिः सङ्गताः सहिताः सैन्यनाथा इन्द्रजित्प्रधानाः सेनापतयः वासरान्ते दिवसापगमे तिमिराणां राशयो भुवमिव धर्मप्रधानो राजा धर्मराजो रामस्तस्य सेनां त्वरिततरं शीघ्रतरम् अरौत्सुः रुरुधुः ।

पक्षे अथ परिभवरोषात् जयद्रथवधजनितकोपात् तेन राज्ञा दुर्योधनेन प्रेरिताः रजन्यां चरन्ति युद्धार्थं धावन्तीति रजनिचर्यो रात्रियुद्धसमर्था इत्यर्थः ताद्दशीभिश्चमूभिः सङ्गताः सैन्यनाथा द्रोणकर्णादयः धर्मराजस्य युधिष्ठिरस्य सेनां त्वरिततरम् अरौत्सुः । अन्यत् स्पष्टम् । दुर्योधनस्यापि राक्षससैन्यानां स्थितत्वादेतत्पक्षेऽपि रजनिचरचमूभी राक्षससेनाभिरिति व्याचष्टे केचित् । उपमालङ्कारः । मालिनीवृत्तम् ॥१॥

व्यूहाविति । तौ उभौ वानरराक्षसीयौ पक्षे पाण्डवकौरवीयौ व्यूहौ विन्यस्तबलसमूहौ सम्मुखताम् उपेतौ प्राप्तौ सन्तौ मिथः परस्परं बलाङ्गानि बलानामङ्गानि करचरणादीनि हस्त्यश्वादीनि च । "हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं

अविरलरणधूलीध्वान्तरुद्धेऽन्तरीक्षे
ज्वलितदशदिगन्ता तीव्रहेतिप्रदीपैः ।
द्रुतकवलितरोदःकन्दरोदारघोर-
ध्वनिरजनि रणश्रीः सेनयोः संप्रवृत्ते ॥३॥

रणे रिपूणां बलभिद्विजेता
गुरुप्रभावाद्भृशदुर्निरीक्ष्यः ।
महास्त्रधारानिकरैः प्रवीरा-
नपेतसंग्रामतृषश्चकार ॥४॥

स्याच्चतुष्टयम्" इत्यमरः । सद्यो बभञ्जतुः मर्दयामासतुः । उपमयेदं समर्थयति, युगान्तकाले प्रलयसमये प्रवृत्तौ परस्परसंसक्तौ पूर्वपरौ पूर्वपश्चिमौ अम्बुनिधी समुद्रौ जगन्तीव लोकानिव ॥२॥

अविरलेति । अन्तरीक्षे आकाशे अविरला निविडा या रणधूल्यस्ता एव ध्वान्तमन्धकारः ताभिर्बहुलीकृतं ध्वान्तमिति वा तेन रुद्धे आवृते संप्रवृत्ते जाते सति सेनयोः रामरावणबलयोः पक्षे कुरुपाण्डवबलयोः रणश्रीर्युद्धशोभा अजनि बभूव । किम्भूता तीव्राः शाणिता हेतयोऽस्त्राण्येव प्रदीपास्तैः कृत्वा ज्वलितानि प्रकाशितानि दशदिशामन्तानि यत्र सा प्रदीपा अपि अन्धकाररुद्धेऽप्यन्तरीक्षे दिगन्तानि प्रकाशयन्ति । तथा द्रुतं कवलितो ग्रस्तः व्याप्त इति यावत् रोदो द्यावाभूम्यन्तरालं तदेव कन्दरो दरी येन तादृश उदारो विकटो घोरो गभीरो ध्वनिः कलकलो यस्याः सा । रूपकाणां संसृष्टिः ॥३॥

रणइति । गुरोरुपाध्यायस्य बृहस्पतेः प्रभावात् मन्त्रदत्तशस्त्रप्रतापादित्यर्थः यद्वा गुरुरग्निर्द्विजातीनामिति स्मरणात् गुरोर्निकुम्भिलायां हूयमानस्याग्नेः प्रभावात् भृशदुर्निरीक्ष्यः शत्रुभिरत्यन्तं द्रष्टुमशक्यः बलभिद इन्द्रस्य विजेता मेघनादः रणे महास्त्रस्य ब्रह्मास्त्रस्य धारानिकरैः निशितमुखसमूहैः कृत्वा रिपूणां मध्ये प्रवीरान् अतिशूरान् अपेता विगता संग्रामतृड् युद्धाभि-

भिन्नाङ्गदं त्रस्तबलाधिनाथं
भ्राम्यद्गजं विह्वलदश्विपुत्रम्।
अभीमसंरम्भमनेन भग्नं
रराज नाजौ नरदेवसैन्यम् ॥५॥

तदा तदीये ज्वलति प्रतापे
ज्ञात्वा महो ब्राह्ममभेद्यमन्यैः
विष्णोर्जगत्क्षेमकरोऽवतारः
स्वपक्षपीड़ां कथमप्यसोढ़ ॥६॥

स्तापि येषां तादृशांश्चकार सर्वान् विजितवानित्यर्थः। अन्यापि तटं जल-धारानिकरैरपगच्छति।

पक्षे रथी रिपूणां बलभित् सामर्थ्यनाशकस्तथा विजेता च दुर्योधनः गुरुर्मेघान् यः प्रभावस्तस्मात् गुरोर्द्रोणस्य प्रभावादिति वा भृशदुर्निरीक्ष्यः सन् महतामस्त्राणां धारानिकरैः प्रवीरान् भीमादीन् अपेतसंग्राममदांश्चकार ॥४॥

भिन्नेति। आजौ युद्धे नरदेवस्य रामस्य सैन्यम् अनेनेन्द्रजिता भग्नं पीड़ितं सत् न रराज। किम्भूतं भिन्नश्छिन्नगात्रोऽङ्गदो वालिपुत्रो यत्र तत् तथा त्रस्तो भीतो बलाधिनाथः सुग्रीवो यत्र तत् तथा भ्राम्यन् भयचञ्चलो गजो वानरविशेषो यत्र तत् तथा विह्वलन्तौ भयव्याकुलौ अश्विनोः पुत्रौ मैन्दद्विविदौ यत्र तत् तथा नास्तिभीमो भयङ्करः संरम्भो योद्धॄणां कोपो यत्र तत्।

पक्षे आजौ अनेन द्रोणेन भग्नं नरदेवस्य युधिष्ठिरस्य सैन्यं न रराज। किम्भूतं भिन्नाङ्गदं दलितकेयूरं त्रस्तबलाधिनाथं भीतधृष्टद्युम्नं भ्राम्यद्गजं चलत्करिसैन्यं विह्वलदश्विपुत्रं व्याकुलनकुलसहदेवं तथा नास्ति भीमस्य वृकोदरस्य संरम्भो यत्र तत् ॥ ५ ॥

तदेति। तदा तदीये इन्द्रजित्सम्बन्धिनि प्रतापे ज्वलति दीप्यमाने सति जगतां क्षेमकरो दुष्टजनवधेन मङ्गलकरोऽपि विष्णोरवतारो रामः ब्रह्मणः प्रजापतेरिदं ब्राह्मं महस्तेजः ब्रह्मणःसकाशाल्लब्धं ब्रह्मास्त्र-मित्यर्थः अन्यैरभेद्यम् अवार्यं ज्ञात्वा स्वपक्षपीड़ां ब्रह्मास्त्रप्रयोगेण इन्द्रजित्कृतां

स्वशक्तिजृम्भाभिरिवौषधीभि-
र्निवारितारातिमहास्त्रपीडम्।
तज्जीवयन् राजबलं त्रिलोकीं
विस्मापयामास हरेः कुमारः ॥७॥
वीरेषु वैरात् परचक्रमध्यं
विशत्स्वनालोचितकालमेव।

स्वयोर्वानरगणयोश्च व्यथां कथमपि कष्टेन असोढ़ सहतेस्म। ब्रह्मास्त्रमर्यादा-रक्षणाय इन्द्रजित्कृतपीड़ामङ्गीकृत्य रणाङ्गने स्थितौ इत्यर्थः।

पक्षे तदीये द्रोणसम्बन्धिनि प्रतापे ज्वलति सति ब्रह्मणो विप्रस्येदं ब्राह्मं महः। "ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः" इत्यमरः। अन्येरमेयम् अभेद्यमित्यर्थं ज्ञात्वा, "आचार्यञ्च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम्। न हिंस्याद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः" इत्यादिमन्वादिवचनादिति भावः। जगत्क्षेमकरो विष्णोरवतारः कृष्णः स्वपक्षाणां पाण्डवानां द्रोणकृतां पीड़ां कथमप्यसोढ। ब्राह्ममर्यादारक्षणाय कियन्तं कालं द्रोणकृतां पाण्डवानां पीड़ां सहतेस्मेत्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वशक्तीति। हरेः केशरिवानरस्य कुमारो हनूमान् स्वशक्तिजृम्भाभिः साक्षात् स्वेषां सामर्थ्यस्फुरणैरिवेत्युत्प्रेक्षा, ओषधीभिः गन्धमादनादानीताभि-र्विशल्यकरण्यादिभिः कृत्वा निवारिता अरातिरिन्द्रजितो महास्त्रेण कृता पीड़ा यस्य तादृशं तत् राज्ञो रामस्य बलं सैन्यं जीवयन् सन् त्रिलोकीं लोकत्रयं विस्मापयामास विस्मितां चकार, एतदुपलक्षणं रामलक्ष्मणावपि विस्मयो चकारेति बोध्यम्।

पक्षे हरेरिन्द्रस्य कुमारोऽर्जुनः ओषधीभिरिव स्वस्य शक्तेस्तेजसो जृम्भाभिः प्रकाशनैः कृत्वा निवारितारातिमहास्त्रपीडं तत् राज्ञो युधिष्ठिरस्य बलं जीवयन् प्लुतो रक्षन् सन् त्रिलोकीं विस्मापयामास। उभयत्राप्युत्प्रेक्षा ॥७॥

वीरेष्विति। ततोऽनन्तरं वीरेषु हनूमदादिषु पक्षे भीमादिषु परचक्रम् शत्रुपुरस्य लङ्कायाः पक्षे शत्रुसैन्यस्य मध्यम् अनालोचितकालमेव अपराह्ण-

ततः क्षपायुद्धमवर्त्ततोल्का-

करालदीपक्षपितान्धकारम् ॥८॥

तत्रातिमात्रं रविनन्दनस्य

तेजो दिदीपे परवाहिनीषु।

निषिद्धनासत्यसुतोद्यमस्य

रक्षोवधाय स्वयमुद्यतस्य ॥९॥

तमभ्यधावत् चतमनुरक्षो-

घटोत्कचस्फीतविटङ्कमौलिः।

चलाचलाकारकरीन्द्रपाली

कुम्भप्रगुन्नाम्बुदसंहतिश्रीः ॥१०॥

समयमेव यथा स्यात्तथा विग्रहस्तु सन्तु सुग्रीवस्य पक्षे युधिष्ठिरकादेशाद्युद्धा-दाद्यार्थं पक्षे द्रोणाक्रमणार्थमिति श्लेषः उल्का उल्मुकान्येव कराला अधिकोज्ज्वला दीपास्तैः क्षपितौ निराकृतोऽन्धकारो यत्र तादृशं क्षपायुद्धं रात्रौ युद्धम् अवर्त्तत बभूव ॥ ८ ॥

तत्रेति। तत्र रात्रियुद्धे रविनन्दनस्य सुग्रीवस्य तेजः पराक्रमः पर-वाहिनीषु शत्रुसेनासु अतिमात्रं दिदीपे ववृधे। किम्भूतस्य निषिद्धो वारितो नासत्यसुतयोरश्विनीकुमारपुत्रयोर्मैन्दद्विविदयोरुद्यमो येन तस्य तथा रक्षसां रावणप्रेरितकुम्भादीनां वधाय स्वयमुद्यतस्योद्युक्तस्य।

पक्षे निषिद्धो विफलीकृतो नासत्यसुतस्य सहदेवस्योद्यमो येन तस्य सहदेवं जितवत इत्यर्थः तथा रक्षसो घटोत्कचस्य वधाय स्वयमुद्यतस्य रविनन्दनस्य कर्णस्य तेजः तत्र परवाहिनीषु पाण्डवसेनासु अतिमात्रं दिदीपे ॥९॥

तमिति। कुम्भेन कुम्भकर्णपुत्रेण प्रयुक्ता प्रेरिता रक्षोघटा राक्षसश्रेण्यः चताः क्षतवो वानरा यत्र तथया स्यात्तथा तं सुग्रीवम् अभिलक्षीकृत्य अधावत् युद्धार्थं जगाम। किम्भूता उत्कचैरुद्भटैः कचैः स्फीता विटङ्कवत् कपोत-

भ्रान्तान्तर्गिरिनक्रचक्रमचिरादुद्घूर्णितैरर्णवै-
राघ्राताश्रितजीवितैः प्रहरणैराक्रान्तरोदोऽन्तरम्।
ध्वस्तध्वान्तविरिञ्चिलोकमपुनर्व्यावृत्तिनिष्ठैर्भटै-
र्गीर्वाणाददृशुः सविस्मयधियो दूरात्तयोः सङ्गरम्॥११॥

पालिकाचतुश्चा मौलयो मस्तकानि यस्याः सा। "कपोतपालिकायान्तु विटङ्कं पुंनपुंसकम्" इत्यमरः। राक्षसानामूर्ध्वकेशत्वञ्च प्रसिद्धम्। तथा चला गच्छन्तो येऽचलाः पर्वतास्तेषामिव आकारो यस्यास्तादृशी करीन्द्रपालो हस्तिश्रेष्ठश्रेणी यत्र सा तथा अम्बुदसंहतेः सजलमेघवृन्दस्येव श्रीः शोभा यस्याः सा अतिकृष्णवर्णेत्यर्थः।

पक्षे क्षता शस्त्रो रणा स्वव्यूहरक्षणं येन तादृशो घटोत्कचो वैकृशिस्तं कर्णम् अभ्यधावत्। किम्भूतः स्फीता महाकिरीटेनोच्चो विटङ्कवन्मौलिर्यस्य सः तथा चलाचलाकारा चलत्पर्वतसदृशाकारा या करीन्द्रपाली हिन्दस्तिश्रेणी तस्याः कुम्भैः प्रवृत्ता वर्षणाय प्रेर्यमाणा या अम्बुदसंहतिस्तस्या इव श्रीः श्यामला कान्तिर्यस्य सः॥१०॥

भ्रान्तेति। गीर्वाणा देवाः सविस्मयधियो विस्मितबुद्धयः सन्तः तयोः सुग्रीवकुम्भयोः पक्षे कर्णघटोत्कचयोः सङ्गरं युद्धं दूराद्ददृशुः। युद्धस्य विस्मयजनकत्वं विशेषणैः प्रतिपादयति, किम्भूतम् अचिरात्तत्क्षणमेव उद्घूर्णितैः युद्धवेगजनितक्षोभैः वेलासुल्लङ्घ्य समन्ताच्चलितैरर्णवैः समुद्रैर्हेतुभिः अन्तर्गिरि गिरिषु। सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः अन्तःशब्दोऽव्ययं सप्तम्यर्थे वृत्तिरिति शौर्यौचन्द्रः। नदीपौर्णमास्याग्रहायणीगिरिभ्यश्चेति पाक्षिकसमासान्तविधेरभावः। भ्रान्तमिति भावे क्तः। अन्तर्गिरि गिरिषु भ्रान्तं भ्रमणं यस्य तद्भ्रान्तान्तर्गिरि। गड्वादेः सप्तम्यन्तं परमिति अन्तर्गिरीत्यस्य परभावः। तादृशं नक्रचक्रं कुम्भीरकुलं यत्र तत् तथा आघ्रातानि उपात्तानि। तत्पक्षीत्यादिवत् कर्मोपादानार्थकस्य घ्राधातोरुपादानमात्रमाशे लक्षणा। आश्रितानां शत्रूणां जीवितानि यैस्तादृशैः प्रहरणैरस्त्रैराक्रान्तं व्याप्तं रोदसीर्द्यावाभूम्योरन्तरं मध्यं यत्र तत् तथा अपुनर्व्यावृत्तौ पुनःसंसाराप्रवेशे निष्ठा येषां तादृशैर्भटैः धर्मयुद्धेन शूरवीरैः ध्वस्तविरिञ्चिलोका नाशिता निराकृता इत्यर्थः। धनवर्णितलोकं

ताभ्यामन्योन्यसैन्ये समरभुवि मुहुर्मथ्यमाने महास्त्रैः
सद्यो भारावतारात्क्षितिरतिसुवहा भोगिभर्तुर्बभूव ।
वीरैर्द्वाराणि भङ्क्त्वाप्यहमहमिकयागाहमानैः समन्ता-
दाक्रान्तोद्यानहर्म्यस्थलमणिभवना द्यौर्ननामातिभारात्
॥१२॥

चरन् धरण्यामुत तूर्णमम्बरे
पुरोऽथ पश्चादपि पार्श्वयोर्द्वयोः ।

स्वात् कर्मणि क्तः । नाहृता द्वास्था हठप्रवेशप्रतिकूला द्वारपाला यत्र तादृशो विरिञ्चिलोको ब्रह्मलोको यत्र तत् । अत्र विशेषणत्रयार्थानामसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धवर्णनात् अतिशयोक्तीनां संसृष्टिः तया चानुप्राणितं विशेषणत्रयस्य विस्मयं प्रति हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥ ११ ॥

ताभ्यामिति । ताभ्यां सुग्रीवकुम्भाभ्यां पक्षे कर्णघटोत्कचाभ्यां समरभुवि युद्धभूम्याम् अन्योन्यस्य परस्परस्य सैन्ये महास्त्रैः कृत्वा मुहुर्मथ्यमाने वध्यमाने सति क्षितिर्भूमिः सद्यस्तत्क्षणमेव भारस्य वीरगणकृतगौरवस्य अवतारात् अपनयनात् भोगिभर्तुरनन्तस्य अतिसुवहा अत्यन्तं सुखेन धारणीया बभूव । अपि किञ्च द्यौः स्वर्लोकः अहमहमिकया परस्परमहङ्कारेण । "अहमहमिका तु सा स्यात् परस्परं यो भवत्यहङ्कार" इत्यमरः । द्वाराणि स्वर्गप्रवेशमार्गान् भङ्क्त्वा तत्रापि वीररसस्यानुवृत्तत्वादिति भावः । समन्तादागाहमानैर्विलोडयद्भिर्वीरैः धर्मयुद्धहतैः शूरैः कर्तृभिराक्रान्तानि उद्यानानि नन्दनादीनि हर्म्याणि वैजयन्तादीनि स्थलानि चत्वराणि मणिभवनानि मणिनिर्मितगृहाणि च यस्यास्तादृशी सती अतिभारावनाम नम्रा बभूव । अत्र क्षितेः सुवहनीयत्वस्य दिवश्च भारावनमत्वस्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिद्वयं संसृष्टम् ॥ १२ ॥

चरन्निति । कदाचित् धरण्यां रणभूम्यां चरन् भ्रमन् उत अथ तूर्णं अम्बरे आकाशे चरन् तथा पुरोऽग्रे चरन् अथानन्तरं पश्चादपि चरन् तथा

बलानि भिन्दन् बहुहेतिसञ्चये-
र्न राक्षसेन्द्रो निरचीयतापरैः ॥१३॥
तदनु रविसुतेन प्रस्फुरच्छक्तिरुच्चै-
र्बृहदवयवभारक्षुण्णदिग्दन्तिकुम्भः ।
रजनिचरचमूपः संयुगान्ते युगान्ते
गिरिरिव पवनेन क्ष्मातले पातितोऽभूत् ॥१४॥
तस्मिंस्तदोपेयुषि दीर्घनिद्रां
बभूव शोकाकुलितः स्वपक्षः ।

द्वयोः पार्श्वयोश्चरन् तथा बहुहेतिसञ्चयैरनेकैरस्त्रसमूहैर्बलानि सैन्यानि भिन्दन् नाशयन् राक्षसेन्द्रः कुम्भः पक्षे घटोत्कचः अपरैर्जनैर्न निरचीयत किमाधारो युध्यत इति नालक्ष्यत। अत्र पुरःप्रभृतिकं संवृतत्वात् प्रतियोधिनो बोध्यम् ॥ १३ ॥

तदन्विति। तदनु तदनन्तरं रविसुतेन सुग्रीवेण प्रस्फुरन्ती शक्तिर्बल-सामर्थ्यं यस्य तादृशोऽपि रजनिचरचमूपो राक्षससेनापतिः कुम्भः संयुगस्य युद्धस्यान्ते बहुविधमायायुद्धानन्तरमित्यर्थः उच्चैर्दीर्घाणां बृहतां स्थूलानामवयवानां भारेण क्षुण्णाः पिष्टा दिशो दन्तिनश्च यत्र तद्यथा तथा युगान्ते प्रलये पवनेन गिरिरिव क्ष्मातले युद्धाङ्गने पातितोऽभूत् विनाशित इत्यर्थः।

पक्षे रविसुतेन कर्णेन प्रस्फुरन्ती संलग्ना भवन्ती शक्तिः कर्णक्षिप्ता इन्द्र-दत्ता एकपुरुषघातिनी यस्मिन् तादृशो रजनिचरचमूपो राक्षससमूहाधिपो घटोत्कचः उच्चैर्बृहदवयवभारेण क्षुण्णा दिशो दन्तिनां कुम्भाश्च येन तादृशः सन् क्ष्मातले पातितोऽभूत्। अर्जुनवधाय चिररक्षितया इन्द्रदत्तया एकपुरुषघातिन्या शक्त्या कर्णोऽत्युद्रिक्तं कथमप्यहन्यमानं घटोत्कचं जघान, स चाहतो बृहदवयव-भारेण पतित्वा विपक्षसैन्यसमूहं विनाश्य मृत इत्यर्थः। शेषं सुगमम्। उपमा ॥ १४ ॥

तस्मिन्निति। तस्मिन् कुम्भे पक्षे घटोत्कचे दीर्घनिद्रां मरणम् उपेयुषि

विरोधिवर्गः सुतरां जहर्ष
न कोऽपि सर्वप्रियतामुपैति ॥१५॥

तदनु किल निकुम्भः कोष्ठशूलं यथोग्रं
निधिमिव सलिलानामुद्धृतं कुम्भजन्मा।
रणभुवि रिपुसैन्यं शून्यतामाशु निन्ये
भुवनकुहरदाहारम्भतीव्रास्त्रतेजाः ॥१६॥

प्राप्ते सति तदा स्वपक्षो निकुम्भादिः पक्षे युधिष्ठिरादिः शोकाकुलितः प्रियविच्छेदात् शोकार्तो बभूव विरोधिवर्गस्तु सुतरामतितरां जहर्ष शत्रुनाशात् हृष्टोऽभूत्। स्वपक्षविपक्षभेदेनास्य शोकहर्षजनकत्वं समर्थयति न कोऽपीति, कोऽपि जनः सर्वेषां स्वपक्षाणां विपक्षाणाञ्च प्रियतां प्रेमास्पदत्वं न उपैति प्राप्नोति। अत्र सामान्येन विशेषस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः ॥१५॥

तदन्विति। तदनु तत्पश्चात् किलेति प्रसिद्धौ भुवनकुहरस्य जगन्मध्यस्य दाहारम्भे तीव्रमस्त्रतेजो यस्य तादृशो निकुम्भः कुम्भकर्णस्य पुत्रः कुम्भभ्राता रणभुवि रिपुसैन्यं वानरबलं शून्यतां वीरगणरिक्तताम् आशु निन्ये प्रापयामास, तद्भयेन वीराणामन्यत्र पलायनात् केषाञ्चिद्विनाशनाच्चेति भावः। उपमाभ्यामिदं समर्थयति, यथा निकुम्भो दन्तीवृक्षः उग्रम् उत्कटं कोष्ठशूलम् उदरवेदनाम् आशु शून्यतां विनाश्यतां नयति तथेत्यर्थः। "निकुम्भः कुम्भकर्णस्य तनये दन्तिकौषधौ" इति मेदिनी। दन्तीवृक्षो हि कोष्ठवेदनां निवारयतीति वैद्यकम्। अत्र निकुम्भपदम् उपमानोपमेयवाचकत्वात् श्लिष्टम्। तथा कुम्भजन्मा अगस्त्यः उद्धृतं करतलेनोत्तोलितं सलिलानां निधिं समुद्रमिव अगस्त्यो यथा समुद्रं जलशून्यतां आशु निन्ये तथेत्यर्थः।

पक्षे कुम्भजन्मा द्रोणः निकुम्भो दन्तीवृक्ष उग्रं कोष्ठशूलं यथा कुम्भजन्मा अगस्त्य उद्धृतं सलिलानां निधिमिव च रणभुवि रिपुसैन्यं युधिष्ठिरबलं आशु शून्यतां निन्ये। शेषं समानम्। अत्रापि कुम्भजन्मेति पदमुपमानोपमेयवाचकत्वात् श्लिष्टम्। अत्र पक्षद्वयेऽप्येकस्योपमेयस्य द्वाभ्यामुपमानाभ्यामुत्कर्षणान्मालोपमा ॥१६॥

वाणार्णवौघैर्गमितेषु भूयो-
ऽनेकेषु नाकं बलनायकेषु ।
युधः पलायन्त युधिष्ठिरस्य
सैन्या निकुम्भोद्भवभीतियोगात् ॥१७॥

ततः कुमारव्यसनोग्रवार्तां
गुरोर्विदित्वा सुकरं निपातम् ।
हरिर्मरुन्नन्दन उद्यतात्मा
समादधे तन्निधनाय यत्नम् ॥१८॥

वाणेति । वाणा एव अविच्छिन्नपातित्वाद्भयङ्करत्वाच्च अर्णवस्तस्य ओघैः समूहैः कृत्वा अनेकेषु बहुषु बलनायकेषु सेनापतिषु भूयः पुनर्नाकं स्वर्गं गमितेषु सत्सु निकुम्भे नेति युधि युद्धे स्थिरस्य नतु स्वयं पलायमानस्यापि रामस्य सैन्याः सेनायां समवेता वीराः । "सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते" इत्यमरः । निकुम्भादुद्भवो यस्यास्तादृशी या भीतिस्तस्या योगात् सम्बन्धात् युधो युद्धस्थानात् पलायन्त ।

पक्षे भूयो वाणार्णवौघैर्द्रोणस्य वाणसमूहैः कृत्वा अनेकेषु बलनायकेषु विराटद्रुपदादिषु नाकं गमितेषु सत्सु युधिष्ठिरस्य धर्मराजस्य सैन्यानि बलानि कुम्भोद्भवो द्रोणस्तस्माद्या भीतिस्तस्या योगात् युधः पलायन्त ॥१७॥

तत इति । मरुन्नन्दनो हरिर्वानरो हनूमान् ततोऽनन्तरं कुमारस्य निकुम्भस्य व्यसनं विपत् विनाश इत्यर्थः तस्य या उग्रा दुःसहा वार्ता तामेव गुरोस्तत्पितृव्यस्य रावणस्य सुकरं सुखेन क्रियमाणं निपातं नाशं विदित्वा निकुम्भनिपातश्रवणशोकार्तो रावणः सुखेन निपातनीयो भविष्यतीति मत्वेत्यर्थः तन्निधनाय निकुम्भवधाय उद्यतात्मा उद्युक्तमनाः सन् यत्नं समादधे चकार ।

पक्षे ततः जीवति द्रोणे कौरवसैन्यस्याजेयत्वनिश्चयानन्तरं मरुतो देवान् नन्दयति असुरांशरूपभूपविनाशनेन सन्तोषयतीति मरुन्नन्दनो हरिः कृष्णः

क्षताश्वसन्तानविघातवार्ता-
मनीश्वरः सोढुमसौ समन्युः।
प्राणच्छिदः शत्रुबलस्य मध्ये
नेता बलानां विससर्ज हेतिम् ॥१९॥
धृष्टद्युम्नः सपदि पवमानोद्भवस्तीव्रकर्मा
निर्मुक्तास्त्रप्रकरमभितस्तं सवैरोऽभ्युपेतः।

कुमारस्याश्वत्थाम्नो व्यसनस्य या उग्रवार्ता तामेव गुरोर्द्रोणस्य सुकरं निपातं विदित्वा अश्वत्थाम्नो मरणवार्तां श्रुत्वा शोकजडं न्यस्तशस्त्रं द्रोणं धृष्टद्युम्नः अनायासेन निपातयिष्यतीति निश्चित्येत्यर्थः तस्य द्रोणस्य निधनाय उद्यतात्मा सन् यत्नं समादधे। अश्वत्थामनामकं कञ्चिद्गजं घातयित्वा अश्वत्थामा हत इति भीमादिभिः श्रावणार्थं चेष्टामकरोदित्यर्थः ॥१८॥

क्षताश्वेति। क्षतः शत्रुभिर्विच्छितो योऽश्वसन्तानस्याश्वसमूहस्य विघातो नाशस्तं तस्य वार्तामपि सक्तत्वादलापिर्बोध्यः सोढुमनीश्वरोऽसमर्थः असौ बलानां नेता नायको निकुम्भः समन्युः सक्रोधः सन् प्राणच्छिदः परप्राणापहारकस्य शत्रुबलस्य मध्ये हेतिं परिघास्त्रं विससर्ज चिक्षेप हनूमन्तं प्रतीति शेषः।

पक्षे क्षताश्वः शिथिताश्वो यः सन्तानः पुत्रोऽश्वत्थामा तस्य विघातो वधस्तस्य वार्ताम् अश्वत्थामा हत इति भीमयुधिष्ठिरादिभिः कथितं वृत्तान्तं सोढुमनीश्वरोऽसौ बलानां नेता द्रोणः समन्युः सशोकः सन्। "मन्युः पुमान् क्रुधि। दैन्ये शोके च यज्ञे च" इति मेदिनी। प्राणच्छिदः शत्रुबलस्य मध्ये रणाङ्गनमध्ये इत्यर्थः हेतिं विससर्ज अस्त्रन्यासं चकार। शोकेन न्यस्तशस्त्रो भूत्वा योगेन देवमुखितचक्षुर्ध्याननिष्ठोऽभूदित्यर्थः ॥१९॥

धृष्टेति। धृष्टं प्रगल्भं द्युम्नं बलं यस्य सः। "द्युम्नं वित्ते बलेऽपि च" इति मेदिनी। तथा तीव्रमुत्कटं कर्म यस्य सः तथा सवैरो विरोधी पवमानोद्भवो वायुपुत्रो हनूमान् अभितः समन्तात् निर्मुक्तो वानरेषु क्षिप्तोऽस्त्रप्रकरो येन तादृशं तं निकुम्भं सपदि तत्क्षणमेव अभ्युपेतः आभिमुख्येन प्राप्तः सन् तस्य स्कन्धमारूढः

कुर्वन् कायात् पृथगथ शिरः कौरवान् क्षोभयित्वा
संग्रामाग्रे त्रिदिवपदवीपान्थमेनं व्यधत्त ॥२०॥

सन्नद्धवैरापि निरस्तधैर्या
विभ्रष्टनानायुधयोधबाहा।
दृश्यैव पुंसां प्रतिकूलदैवात्
सेना परेषामभवत् पराची ॥२१॥

सन्नित्यर्थः संग्रामाग्रे रणसम्मुखे कुरवं कुत्सितरवमर्हन्तीति कौरवा राक्षसास्तान् क्षोभयित्वा क्षुब्धान् कृत्वा। कौ पृथिव्यां रवान् क्षोभयित्वेति केचित्। अथानन्तरं निकुम्भस्य कायात् शिरः पृथक् कुर्वन् बाहुभ्यां छिन्दन् सन् एनं निकुम्भं त्रिदिवपदव्याः स्वर्गमार्गस्य पान्थं पथिकं व्यधत्त चकार जघानेत्यर्थः।

पक्षे पवमानोऽरणिनिर्मन्थनोत्पन्नो गार्हपत्याग्निः। तथाच मात्स्ये, "अथ यः पवमानस्तु निर्मथ्योऽग्निः स उच्यते। सचवै गार्हपत्योऽग्निः प्रथमो ब्रह्मणः स्मृत" इति। तस्मादुद्भवो यस्य सः द्रोणविनाशाय याजोपयाजकृतज्ञानयज्ञाग्नेरुत्पन्न इत्यर्थः। तथा तीव्रकर्मा क्रूरकर्मा तथा सदैर्यावरवैरी धृष्टद्युम्नो द्रुपदपुत्रः निर्मुक्तास्त्रप्रकरम् अश्वत्थामवधवार्ताश्रवणेन शोकाकुलतया व्यक्तशस्त्रसमूहं तं द्रोणम् अभित आभिमुख्येन सपदि अभ्युपेतः प्राप्तः सन् अथ संग्रामाग्रे कौरवान् कुरुवंश्यान् दुर्योधनादीन् क्षोभयित्वा द्रोणस्य शिरः कायात् पृथक् कुर्वन् खड्गेन छित्वा एनं द्रोणं त्रिदिवपदवीपान्थं व्यधत्त ॥२०॥

सन्नद्धेति। परेषां राक्षसानां पक्षे कौरवाणां सेना सन्नद्धवैरापि प्ररूढशत्रुविद्वेषापि निरस्तधैर्या सेनापतेर्निकुम्भस्य पक्षे द्रोणस्य वधात् धैर्यरहिता तथा विभ्रष्टानि करेभ्यः स्खलितानि नानायुधानि येषां तादृशा योधा येषु तादृशा वाहा अश्वा यत्र तादृशी च सती प्रतिकूलदैवात् पुंसां दृश्या अवश्यमेव पराची रणात् पराङ्मुखी अभवत्। उपमा ॥२१॥

पितुर्निपातादनुबन्धिवैरः
पत्युर्बलानां तनयः खरस्य।
रोषेण मूर्च्छन् मकराक्ष उच्चै-
र्युगक्षये चाब्धिरिवोच्चचाल ॥२२॥

अभीतिभाजा विहिताभियोग-
स्तेन क्षणात् क्षौणिपतेर्बलौघः।
नारायणास्त्राभिहतो बभूव
राहोरधःकाय इवापचेष्टः ॥२३॥

पितुरिति। युगक्षये चेत्यत्र चकार आनन्तर्यार्थः रावणनियोगानन्तर-मित्यर्थः बलानां चतुर्दशसहस्रराक्षसयोधानां पत्युः खरस्य खरनामकस्य राक्षसस्य तनयो मकराक्षः मकराक्षनामा राक्षसः पितुः खरस्य निपातात् दण्डकारण्ये रामेण वधाद्धेतोः अनुबन्धि अनुदिनं वर्द्धमानं वैरं यस्य सः, तथा रोषेण मूर्च्छन् मोहं गच्छन् सन् युगक्षये प्रलये अब्धिरिव उच्चैरतितराम् उच्चचाल, रामवधार्थं चञ्चलो बभूव। अत्रापि रोषेणेत्यस्यानुषङ्गः।

पक्षे खरस्य तीव्रकर्मणो बलानां पत्युर्द्रोणस्य तनयोऽश्वत्थामा च पितु-र्द्रोणस्य निपातात् धृष्टद्युम्नेन वधाद्धेतोः अनुबन्धिवैरः पुनरपि विवर्द्धमान-विद्वेषः सन् युगक्षये मूर्च्छन्तो जलक्षोभेण क्षुभ्यन्तो मकरा अक्षा सर्पाश्च यत्र तादृशः। "अक्षो ज्ञातार्थशकटव्यवहारेषु पाशके। रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि" इति मेदिनी। अब्धिरिव रोषेण उच्चैश्चचाल भृशं जज्वाल। मकरस्येव अक्षिणी यस्य स मकराक्ष इत्यश्वत्थामविशेषणमिति केचित्। उपमा ॥ २२ ॥

अभीतीति। अभीतिभाजा भयरहितेन तेन मकराक्षेण विहितः कृतोऽभियोग आक्रमणं यस्य तादृशः क्षोणिपते रामस्य बलौघः सैन्यसमुदायः नारायणस्याख्येन चक्रेण अभिहतच्छिन्नकण्ठो राहोरधःकायः कबन्ध इव क्षणात् अपचेष्टः समरचेष्टारहितो बभूव।

तदुन्मुक्तनिराबाधबाणैर्बाडववह्निभिः ।
क्षौणिपालबलाम्भोधिः क्षणात् क्षणमनीयत ॥२४॥
मुक्तायुधमहायोधा सम्भ्रान्तपवनात्मजा ।
रामावरजवाचा सा पर्यवस्थापिता चमूः ॥२५॥

पक्षे तेनाश्वत्थाम्ना नारायणास्त्रेण नारायणदैवतबाणेन कवलितः शरव्यीकृतः क्षोणिपतेर्युधिष्ठिरस्य बलौघः राहोरधःकाय इव क्षणात् क्षपितो बभूव । पितृवधामर्षितेनाश्वत्थाम्ना सर्वपाण्डवबलविनाशाय नारायणास्त्रं प्रक्षिप्तं, तद्दृष्ट्वा सर्वैः शीघ्रं स्वानि स्वान्यस्त्राणि त्यज्यन्ताम् अस्त्रमिदं निरस्त्रं न हन्तीति भगवता कृष्णेनोक्ते सर्वो युधिष्ठिरबलौघः अस्त्रं त्यक्त्वा तूष्णीमवस्थितो बभूवेत्यर्थः । अन्यत् समानम् । उपमा ॥ २३ ॥

तदुन्मुक्तेति । बाडववह्निभिर्बाडवाग्निस्वरूपैः तेन मकराक्षेण पक्षे अश्वत्थाम्ना उन्मुक्ताः क्षिप्ता निराबाधा निष्प्रतिबन्धा अवार्या इत्यर्थः ये बाणास्तैः कृत्वा क्षोणिपालस्य रामस्य पक्षे युधिष्ठिरस्य बलमेव अम्भोधिः समुद्रः क्षणात् क्षणं व्यापारविकलत्वं निर्व्यापारस्थितिमित्यर्थः अनीयत प्रापितः । एकत्र शत्रोर्लघुहस्ततया योद्धृमसामर्थ्यात् अपरत्र पूर्वोक्तकृष्णवचसा स्वस्वास्त्रपरित्यागादिति भावः । "क्षणः कालविशेषे स्यात् पर्वण्यवसरे महे । व्यापारविकलत्वे च परतन्त्रत्वमध्ययोः" इति हेमचन्द्रः । अन्योऽप्यम्भोधिः बाडववह्निभिः क्षयम् अवदारणं नाशं नीयते । अत्र साङ्गस्याम्भोधिरूपणात् साङ्गरूपकं, क्षणशब्दस्य श्लिष्टत्वाच्च श्लेषानुप्राणितं, "दृश्यन्ते क्वचिदारोप्याः श्लिष्टाः साङ्गेऽपि रूपके" इत्युक्तेः । क्षणमित्यत्र क्षयमिति क्वचित् पाठः स भारतपक्षे सङ्गतत्वाभावान्न मनोज्ञः ॥ २४ ॥

मुक्तेति । मुक्तानि त्यक्तानि आयुधान्यस्त्राणि यैस्तादृशा महायोधा यस्य सा रामेणैव युयुत्सतो मकराक्षस्य तुच्छत्वेनापरिगणितानां वानराणां युद्धाभावादायुधत्याग इति भावः । तथा सम्भ्रान्तः मकराक्षविक्रमदर्शनेन ससम्भ्रमः पवनात्मजो हनूमान् यस्य तादृशी सा चमूर्वानरसेना रामस्य अवरजा निःसृता या वाक् मकराक्षं प्रति कटूत्तरं तया पर्यवस्थापिता

श्रीकण्ठकण्ठमचिरादिव कालकूटं
पूर्वं पयोनिधिमिवौर्वमुनेः प्रकोपः।
आसाद्य मानवतनुं पुरुषं पुराणं
तस्य प्रतापमहिमा प्रशशाम शत्रोः ॥२६॥

स्थिरीकृता मकराक्षविक्रमवचनेन विजयसंशयाना वानराः पुनरपि रामस्य विक्रमवचनं श्रुत्वा विजयनिश्चयेन स्थिरा बभूवुरित्यर्थः। रामावरजस्य लक्ष्मणस्य वाचेति केचित् तद्रामायणविरुद्धम्।

पक्षे मुक्तायुधा नारायणास्त्रस्य मोघत्वाय त्यक्तास्त्रा महायोधा भीमभिन्न-महावीरा यत्र सा तथा संभ्रान्तः सम्यग्भ्रान्तियुक्तः पवनात्मजो भीमो यत्र तादृशी सा चमूः पाण्डवसेना रामावरजस्य कृष्णस्य वाचा पर्यवस्थापिता। कृष्णवाक्येन नारायणास्त्रप्रतिघाताय सर्वेष्वपि सैन्येषु त्यक्तशस्त्रेषु भीमो वीर्यमदात् यन्नायुधं तत्याज, स एव तस्य सम्भ्रम इति भावः। तादृशस्य भीमं नारायणास्त्रेणाक्रान्तं कृष्णार्जुनौ स्वयमागत्य रथादवरोपितं त्याजितास्त्रञ्च चक्रतुः” इति भारतम्। कृष्णवाक्य। “शीघ्रं न्यस्यत शस्त्राणि वाहेभ्यश्चावरोहत। एष योगोऽत्र विहितः प्रतिघाते महात्मना। द्विपा-श्वस्यन्दनेभ्यश्च क्षितिं सर्वेऽवरोहत। एवमेतन्न वो हन्यादस्त्रं भूयो निरायुधान्” इत्यादिरूपा ज्ञेया ॥२५॥

श्रीकण्ठेति। तस्य शत्रोर्मकराक्षस्य प्रतापमहिमा पराक्रमातिशयः मानवतनुं लीलया मनुष्यमूर्तिं वस्तुतः पुराणं सर्वप्रपञ्चेभ्यः प्राचीनं पुरुषं परमात्मानं रामम् आसाद्य प्राप्य प्रशशाम प्रशान्तो बभूव। रामो मकराक्षं जघानेति वाक्यार्थः। एतमर्थमुपमाभ्यामुत्कर्षयति—श्रीकण्ठस्य शिवस्य कण्ठम् आसाद्य अचिरात् शीघ्रं कालकूटमिव, तथा पूर्वं प्राक् पयोनिधिम् आसाद्य और्वमुनेः प्रकोपः क्रोध इव, स हि वाडवाग्निरूपेण परिणतः समुद्राभ्यन्तरे निलीन इति पौराणिकी कथा।

पक्षे तस्य शत्रोरश्वत्थाम्नः प्रतापमहिमा नारायणास्त्रकृततेजस्वित्वातिशयः मानवतनुं पुराणं पुरुषं कृष्णम् आसाद्य प्रशशाम। पूर्वोक्तकृष्णयुक्त्यैव नाराय-

प्रतापमाग्नेयमिवास्त्रमस्य
कृत्वा जितारिं नरदेवपुत्रम्।
तं वीरलक्ष्मीर्जुषते स्म नक्तं
शृङ्गारलक्ष्मीरिव कामदेवम् ॥२७॥

इति राघवपाण्डवीये महाकाव्ये एकादशः सर्गः।

शास्त्रप्रतिघातादिति भावः। अन्यत् समानम्। अत्र एकस्योपमेयस्योपमानद्वयेनोत्कर्षख्यापनान्मालोपमा ॥२६॥

प्रतापेति। अस्य मकराक्षस्य प्रतापमिव साक्षात् पराक्रममिवेत्युत्प्रेक्षा आग्नेयम् अस्त्रं कृत्वा स्वास्त्रेण प्रतिहत्य जितो विनाशितोऽरिर्मकराक्षो येन तादृशं तं नरदेवपुत्रं रामं कामदेवं कन्दर्पम् अथच एतत्काव्यकारयितृनृपविशेषं शृङ्गारलक्ष्मीः शृङ्गारशोभेव नक्तं रात्रौ वीरलक्ष्मीः शूरत्वशोभा जुषते स्म सिषेवे।

पक्षे साक्षादाग्नेयास्त्रमिव अश्वत्थाम्नः प्रतापं नारायणास्त्रप्रयोगजनितपराक्रमं कृत्वा श्रीकृष्णोपदेशेन निवार्य जिताः पराभूता अरयः कौरवा येन तादृशं तं नरदेवपुत्रं युधिष्ठिरं नक्तं कामदेवं शृङ्गारलक्ष्मीरिव वीरलक्ष्मीर्जुषते स्म उत्प्रेक्षोपमयोः सङ्करः ॥२७॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां राघवपाण्डवीयटीकायां कपाटविपाटिकाख्यायामेकादशः सर्गः।

—•○—

द्वादशः सर्गः ।

अथ गोप्तारमङ्गानां जिष्णोर्जेतारमाहवे ।
सम्भाव्योद्योजयामास सदशास्यो जनेश्वरः ॥१॥

स शक्रचापच्छवि मेघनादो
धुन्वन् धनुर्ज्याशरसक्तिकर्णः ।
रणाय भर्तुर्जयकारणाय
जवेन जैत्रं रथमारुरोह ॥२॥

अथेति। अथ मकराक्षवधानन्तरं स जनेश्वरो राक्षसजननाथो दशास्यो दशमुखो रावणः जिष्णोरिन्द्रस्य जेतारं मेघनादम् अङ्गानां हस्त्यश्वरथपादातरूपाणां सेनाङ्गानां गोप्तारं रक्षितारं सम्भाव्य इन्द्रजितैव सैन्यानां रक्षणं तेन च वानरचमूनिपातो भविष्यतीति निश्चित्येत्यर्थः। आहवे युद्धे उद्योजयामास। मेघनादं सेनापतिं निश्चित्य युद्धाय सैन्योद्योगमकल्पयदित्यर्थः।

पक्षे अथ द्रोणवधानन्तरं सतामशास्योऽशासनीयो जनेश्वरो राजा दुर्योधनः अङ्गानां देशविशेषाणां गोप्तारं रक्षितारं कर्णम् आहवे जिष्णोरर्जुनस्य जेतारं सम्भाव्य कर्णएव अर्जुनजयं करिष्यतीति मोहान्निश्चित्येत्यर्थः उद्योजयामास। कर्णं सेनापतिं कृत्वा सैन्यानि प्रेरयामासेत्यर्थः। "जिष्णुर्ना वासवेऽर्जुने" इति विश्वः ॥ १ ॥

स इति। स मेघनाद इन्द्रजित् शक्रचापस्य इन्द्रधनुष इव छविः शोभा यस्य तादृशं धनुर्धुन्वन् कम्पयन् तथा ज्या मौर्वी तदारोपितः शरो बाणः ज्याशरः। शाकपार्थिवादित्वात् कर्मधारयः। तत्सक्तौ कर्णौ दक्षिणश्रवणं यस्य सः कर्णान्ताकृष्टमौर्वीक इत्यर्थः। तादृशश्च सन् भर्तू रावणस्य जयकारणाय जयार्थं रणाय रणं कर्तुम्। तुं गर्भात् कर्मणि इति चतुर्थी। जवेन वेगेन जैत्रं बहुषु युद्धेषु जयप्रदं रथम् आरुरोह।

उत्सर्पत्कलकलघोषभीषणाभि-
र्व्यालोलध्वजपटलीढदिक्तटीभिः।
संग्रामप्रमदभरात्ससम्भ्रमाभि-
र्वीराणामथ समनाहि वाहिनीभिः ॥३॥

समिद्धराधेयभुजप्रतापे
द्विषद्दले दृग्विषयं प्रपन्ने।
चमूभृता वह्निभवेन गुप्ता
नरेन्द्रसेना त्वरते स्म योद्धुम् ॥४॥

पक्षे शक्रचापेन रुचिर्यस्य तादृशो यो मेघस्तस्येव नादः सिंहनादो यस्य तादृशः स कर्णः व्याघ्रसङ्गि मौर्वीबाणयुक्तं धनुर्धुन्वन् सन् भर्तुर्दुर्योधनस्य जयकारणाय रणाय जवेन जैत्रं रथम् आरुरोह। अत्र पूर्वपक्षे शक्रचापरुचौ त्यत्र लुप्तोपमा उत्तरत्र च मेघनाद इत्यत्र ॥ २ ॥

उत्सर्पदिति। अथानन्तरं वीराणां बलनायकशूराणां वाहिनीभिः सेनाभिः समनाहि युद्धाय सन्नद्धम्। भावे लुङ्। किम्भूताभिः उत्सर्पता उच्छलता कलकलघोषेण कोलाहलेन भीषणाभिर्भयङ्करीभिः तथा व्यालोलाश्चञ्चला ये ध्वजपटास्तैर्लीढा व्याप्ता दिक्तट्यो दिक्प्रान्ता याभिस्तास्तथा ताभिः तथा संग्रामे संग्रामाय वा यः प्रमदभरो हर्षातिशयस्तस्मात्सैतार-सम्भ्रमाभिर्निर्भयाभिः। प्रहर्षणीवृत्तं,—"त्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षणीयम्" इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

समिद्धेति। समिद्धरायां युद्धभूमौ आधेयो धारयितुं योग्यो भुजप्रतापो यस्य तादृशे यद्वा राधा धन्विनां चित्रभेदः वेधविशेष इति यावत्। "राधो मासान्तरे राधा चित्रभेदे च धन्विनाम्" इति मेदिनी। "राधा विशु-द्धिशाखयोः। विष्णुक्रान्तामलक्योश्च गोपीवेधविशेषयोः" इति हेमचन्द्रः। तत्र साधू राधेयः समिद्ध उद्दीप्त उत्कृष्ट इत्यर्थः राधेयो भुजप्रतापो यस्य तादृशे द्विषद्दले शत्रुसैन्ये दृग्विषयं दृष्टिगोचरतां प्रपन्ने प्राप्ते सति चमूभृता सेनापतिना

रभसचलितनानाश्वेतिबालप्रवाले
प्रतिमुखमुपनीते मृत्युना मन्युना च।
द्रुतमिव वनराजीनिर्गते निम्नगे द्वे
रणभुवि जघटाते ते उभे राजसैन्ये ॥५॥

आकृतामरलोकवारवनितं दिग्व्यापि भेरीरवै-
र्दूराकृष्टकबन्धभारमचिरात् सान्द्रैरसृक्सिन्धुभिः।
सम्बाधीकृतनाकनायकपुरं संसप्तकश्रेणिभि-
र्दन्तादन्ति कचाकचि द्रुतमभूद्युद्धं तलातल्यपि ॥६॥

वह्निभवेन नीलेन गुप्ता रक्षिता नरेन्द्रस्य रामस्य सेना योद्धुं त्वरतेस्म सत्वरा बभूव।

पक्षे समिद्धो राधेयस्य कर्णस्य भुजप्रतापो यत्र तादृशे क्षिपद्वले दुर्योधनसैन्ये दृग्विषयं प्रपन्ने सति वह्निभवेन यज्ञीयवह्निकुण्डोत्पन्नेन धृष्टद्युम्नेन चमूभृता गुप्ता नरेन्द्रस्य युधिष्ठिरस्य सेना योद्धुं त्वरतेस्म ॥ ४ ॥

रभसेति। मृत्युना यमेन मन्युना रोषेण च कर्त्रा प्रतिमुखं परस्परसम्मुखम् उपनीते प्रापिते ते उभे राज्ञो रामरावणयोः पक्षे युधिष्ठिरदुर्योधनयोः सैन्ये रणभुवि द्रुतं जघटाते संसक्ते बभूवतुः। उत्प्रेक्षया विशिनष्टि,—रभसेन वेगेन चलिताश्चञ्चला नाना बहुविधा श्वेतयोऽश्वास्तेव बाला नवीनाः प्रवाला किसलया ययोस्तादृशे वनराजीभ्यां निर्गते द्वे निम्नगे नद्याविव अन्यत्रापि वननद्योः प्रवालास्तिष्ठन्ति। अत्र श्वेतिषु प्रवालत्वारोपादुपकं तेन चोत्प्रेक्षाङ्गाङ्गितया सङ्कीर्णा। मालिनीवृत्तम् ॥ ५ ॥

आकृतेति। तयोः सैन्ययोर्द्रुतं युद्धमभूत्। किम्भूतं दिग्व्यापिभिर्दिगन्तगामिभिर्भेरीरवैः कृत्वा आहृताः हतवीरगणग्रहणार्थं कृताह्वाना इव अमरलोकवारवनिताः स्वर्वेश्या यत्र तत् तथा अचिरात् झटिति प्रवर्त्तमानैः सान्द्रैर्निविडैर्वेगवत्प्रवाहैरित्यर्थः असृक्सिन्धुभिः रुधिरनदैः। "सिन्धुर्वमथुदेशाब्धिनदे ना सरिति स्त्रियाम्" इति मेदिनी। दूराकृष्टा दूरं नीताः

विधाय निस्पन्दमिवारिवृन्दं
स तीव्रधामप्रभवः प्रतापैः ।
विवेश वीरः स्वनिवेशभूमिं
द्वीपान्तरं सूर्य इवोपसन्ध्यम् ॥७॥
प्रगे सहस्रांशुरिवोज्ज्वलप्रभः
सवेगसज्यीकृतभीमकार्मुकः ।

कबन्धभारा निर्मस्तककलेवरसमूहा यत्र तत् तथा संसप्तकघ्रेषिभिः युद्धव्रतैः समयेन संग्रामादनिवर्तिसैन्यसमूहैः कर्तृभिः सम्बाधीकृतं समन्तादाक्रान्तं नाकनायकस्य इन्द्रस्य पुरं यत्र तत् तथा दन्तादन्ति दन्तैश्च दन्तैश्च प्रहृत्य प्रवृत्तम् । तृतीयासप्तम्यन्तयोः सरूपयोर्युद्धे क्रियाव्यतीहारे इति बहुव्रीहिः । इच्क्रियाव्यतीहारे इतीच्समासान्तः क्वचिदन्यत्रापीति दीर्घः इच्प्रत्ययान्तत्वेन च तिष्ठद्ग्वादित्वविधानादव्ययीभावनिपातनेनाव्ययत्वम् एवमग्रेऽपि । तथा कचाकचि कचेषु कचेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं कचाः केशाः । तथा तलातलि तलैश्च तलैश्च प्रहृत्य प्रवृत्तं तलाश्चपेटाः । "तलश्चपेटे तालद्रौ" इति हेमचन्द्रः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

विधायेति । तीव्रधामा उत्कटतेजा रावणस्तत्प्रभवस्तत्सुतः स वीर इन्द्रजित् ध्वस्तरथसारथिर्भूमिष्ठो युध्यन्निति शेषः अरिवृन्दं वानरसमूहं प्रतापैर्निस्पन्दमिव मुग्धमिव विधाय कृत्वा उपसन्ध्यं सन्ध्यासमये । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सूर्यो द्वीपान्तरमिव स्वनिवेशभूमिं स्वनिलयनस्थानं लङ्कापुरमित्यर्थः विवेश प्रविष्टवान् ।

पक्षे तीव्रधामा सूर्यस्तत्प्रभवः स वीरः कर्णः अरिवृन्दं पाण्डवसैन्यसमूहं प्रतापैः स्वभुजपराक्रमैर्निस्पन्दमिव विधाय उपसन्ध्यं सन्ध्यायां स्वनिवेशभूमिं स्वशिबिरस्थानं सूर्यो द्वीपान्तरमिव विवेश सन्ध्यायामुपस्थितायां बलानि अवहृत्य निजशिबिरं जगामेत्यर्थः । उत्प्रेक्षोपमयोः संसृष्टिः ॥७॥

प्रगे इति । प्रगे सहस्रांशुरिव प्रातःकालीन सूर्य इव उज्ज्वला प्रभा

रथेन भूयः समराय निर्ययौ
विपक्षवाञ्छानुगशल्यसारथिः ॥८॥
निर्यतीषु परितो वरूथिनी-
ष्वाहवाय परिपाकदारुणः।
श्रूयते स्म चकितैश्चमूचरैः
कर्णशल्यपरुषोक्तिविस्तरः ॥९॥

कान्तिर्यस्य सः तथा वेगेन झटिति सज्जीकृतं सगुणीकृतं भीमं भयङ्करं कार्मुकं धनुर्येन सः तथा विपक्षवाञ्छा शत्रुवधेच्छा तस्या अनुगानि अनुकूलानि शल्या-ख्यास्त्रविशेषाः सारथिश्च यस्य तादृश इन्द्रजित् भूयः पुनः रथेन रथमारुह्य। तद्दर्शनेन तस्य लङ्काप्रवेशादिति भावः। समराय समरं कर्तुम्। तुमर्थात् कर्मणि इति चतुर्थी। निर्ययौ लङ्कातो निर्जगाम।

पक्षे सहस्रांशुरिव उज्ज्वलप्रभः स कर्णः प्रगे प्रातः कृताह्निक इति शेषः भूयः पुनः परदिने इत्यर्थः रथेन समराय निर्ययौ शिविरान्निर्जगाम। अस्मिन् पक्षे रथेनेति स्वरूपकथनमात्रम्। किम्भूतः विपक्षाणां युधिष्ठिरादीनां या वाञ्छा अभिलषितं कटूक्त्या कर्णस्य तेजोवध इत्यर्थः तदनुगस्तत्कारी शल्यो मद्राधिपः सारथिर्यस्य सः अर्जुनस्य कृष्णः सारथिर्मम तु तथाविधः सारथिर्नास्ति तेन सं प्राप्नोमीति कर्णेनोक्ते दुर्योधनेनानुरुध्य शल्यः कर्णस्य सारथिः कृत इत्यर्थः। स च पूर्वं दुर्योधनेन स्वपक्षतां नीतोऽपि कर्णस्य सारथिर्भूत्वा युधाजौ पाण्डवानामानुकूल्याय तस्य तेजोवधं करिष्यामीति प्रतिश्रुतवानि-त्यस्य विपक्षवाञ्छानुगत्वम्। शेषं समानम्। प्रथमपादे उपमा ॥८॥

निर्यतीष्विति। वरूथिनीषु उभयसेनासु आहवाय युद्धाय परितः समन्तान्निर्यतीषु सतीषु चमूचरैः सैनिकैश्चकितैर्भीतैः सद्भिः परिपाके परिणामे अनन्तरमेव महायुद्धरूपतदर्थानुष्ठाने इत्यर्थः दारुणो भयङ्करः कर्णयोः शल्य-रूपाः अवणव्यथाजनिका इत्यर्थः याः परुषोक्तयः परस्परं कटूक्तयस्तासां विस्तरः श्रूयते स्म श्रुतः।

पक्षे परिपाकदारुणः कर्णस्य तेजोवधहेतुत्वात् परिणामभयङ्करः कर्ण-

अनुकूलजुषा सोऽथ वीरः सारथिना पुरः ।
अंशुमानरुणेनेव नीयमानरथो बभौ ॥१०॥

दिग्भित्तिप्रतिघट्टनोद्भटमहाघोषैर्जगद्भीषणो
बाणासारसृजा धनुर्जलमुचा तन्वन्नसृङ्निम्नगाः ।
नानावीरविमर्दनर्तितभुजाकण्डूविनोदः क्षणा-
दभ्यर्णं प्रलयार्णवप्रतिनिधिः पृथ्वीपतेः प्राप सः ॥११॥

अनयोः राधेयमद्राधिपयोः परुषोक्तिविस्तरः श्रूयते स्म । शेषं समानम् । रथोद्धता वृत्तं,—"रान्नराविह रथोद्धता लगौ" इति लक्षणात् ॥ ९ ॥

अनुकूलेति । अथानन्तरं स वीर इन्द्रजित् पुरः पुरोवर्तिना अनुकूलजुषा भर्तुरानुकूल्यकारिणा सारथिना नीयमानो रथो यस्य तादृशः सन् अरुणेन गरुडाग्रजेन नीयमानरथः अंशुमान् सूर्य इव बभौ ।

पक्षे अथ परस्परकलहानन्तरम् अनुकूलजुषा प्रकृतकार्यस्यावश्यानुष्ठेयत्व-ज्ञानेनानुकूल्यं भजता सारथिना शल्येन नीयमानरथः स वीरः कर्णः । शेषं तुल्यम् । पुर इत्यत्र पर इति पाठे परः शत्रुरित्यर्थः । उपमा ॥१०॥

दिग्भित्तीति । स इन्द्रजित् क्षणात्क्षीप्रं पृथ्वीपते रामस्य रामसैन्यस्येत्यर्थः अभ्यर्णं समीपं प्राप । किम्भूतः दिश एव भित्तयस्तत्र प्रतिघट्टनेन प्रतिध्वानेन उद्भटा उत्कटाः ये महाघोषाः सिंहनादास्तैः कृत्वा जगद्भीषणः जगतां भयङ्करः तथा बाणानाम् आसारो वेगेन वर्षणं तत्सृजा तत्कारिणा धनुरेव जल-मुचेघस्तेन असृङ्निम्नगाः रुधिरनदीस्तन्वन् विस्तारयन् तथा नानावीराणाम् अनेकशूराणां विमर्दैरणसम्मर्दै नर्तिता आस्फालिता या भुजा बाहवस्तासां कण्डूः रणेच्छया स्फुरणस्य विनोदोऽपनयनं यस्मात् सः तथा प्रलयार्णवस्य प्रतिनिधिः सदृशः अत्युद्भट इत्यर्थः ।

पक्षे स कर्णः पृथ्वीपतेर्युधिष्ठिरस्याभ्यर्णं प्राप शेषं समानम् । अत्र दिग्-भित्तीति धनुर्जलमुचेति च रूपकं, प्रलयार्णवप्रतिनिधिरित्युपमा, तदनयोः संसृष्टिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

कुर्वाणौ बाणवर्षैर्वियति दिविषदां स्वैरयानान्तरायं
हुङ्कारैः कर्षयन्तौ बहलमदनदीनिर्गमं दिग्गजानाम्।
सद्यः प्रत्यर्थिवर्गैरपि गुणविवशैः स्तूयमानप्रकर्षौ
प्रायुध्येतां प्रवीरौ सुभटजनदृशां लक्ष्यभूतावुभौ तौ॥१२

स वाक्शरैराहितमर्मघट्टन-
श्चकार पीडां महतीं महीपतेः।
क्षणेन सीताक्षपणव्यलीकतः
कृषीवलस्येव महानवग्रहः॥१३॥

कुर्वाणाविति। तावुभौ प्रवीरौ प्रकृष्टशूरौ हनूमदिन्द्रजितौ, मायासीतावधात् पूर्वं हनूमत एवाकरे युद्धवर्णनात्, पक्षे युधिष्ठिरकर्णौ प्रायुध्येतां प्रकर्षेण युयुधाते। किम्भूतौ बाणवर्षैर्निरन्तरबाणविक्षेपैः कृत्वा वियति गगने दिविषदां देवानां स्वैरयानायाः स्वच्छन्दभ्रमणस्य अन्तरायं विघ्नं कुर्वाणौ, बाणेति युद्धाक्रमात्रोपलक्षणं, तथा हुङ्कारैर्हमिति शब्दैः कृत्वा दिग्गजानां ऐरावतादीनां बहलमदस्य प्रभूतमदजलस्य नद्या निर्गमं कृदभिहितभावत्वात् निर्गतां नदीमित्यर्थः कर्षयन्तौ दूरं नयन्तौ, हुङ्कारश्रवणभयेन दिग्गजान् बहलमदस्राविणः कुर्वन्तावित्यर्थः, भयेनापि गजा मदं मुञ्चन्तीति प्रसिद्धेः। तथा प्रत्यर्थिवर्गैरपि का कथा आत्मीयोदासीनानां शत्रुवृन्दैरपि गुणविवशैः तयोः शौर्यमोहितैः सद्भिः सद्यः स्तूयमानप्रकर्षौ प्रशंसितयुद्धोत्कर्षौ तथा सुभटजनदृशां सुयोद्धृजनचक्षुषां लक्ष्यभूतौ सुयोद्धृभिः साभिनिवेशं दृष्टावित्यर्थः। अत्र बाणवृष्ट्या देवानां गगनसञ्चारनिवारणस्य, हुङ्कारेण दिग्गजमदनदीनिर्गमनस्य चासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिद्वयं, तृतीयपादे च अपिकारादर्थापत्तिस्तदासां संसृष्टिः। स्रग्धरावृत्तम् ॥ १२ ॥

सइति। स इन्द्रजित् वाचः शरा इव वाक्च शराश्चेति वा वाक्शराः तैः कृत्वा आहितं कृतं मर्मघट्टनं हनूमदादीनां मर्मपीडा येन तादृशः सन् क्षणेन तत्क्षणमेव सीतायाः मायारचिताया जानक्या यत् क्षपणं वधस्तदेव व्यलीकं

नैर्घृण्यात् सव्यथं शत्रोर्नरदेवमुपस्थितः ।
तद्गिराफल्गुनोऽप्याप भ्राता चित्तस्य विक्रियाम् ॥१४॥

अत्यन्ताप्रियकर्म। "व्यलीकं त्वप्रियेऽनृते" इत्यमरः। तस्मात्तेतोर्महीपती रामस्य महतीं पीड़ां चकार, हनूमदादिमुखेन इन्द्रजित्कर्तृकसीतावधं श्रुत्वा रामः शोकेन मुमोहेत्यर्थः। उपमयेदं द्रढ़यति सीता लाङ्गलपद्धतिः। "सीता लाङ्गलपद्धतिर्वैदेहीस्वर्गगङ्गासु" इति मेदिनी। तस्याः अपचामसंभवत्वादेव व्यलीकं तस्माद्धेतोः कृषीवलस्य कर्षकस्य महानत्यन्तोऽवग्रहो वृष्टिप्रतिबन्ध इव। अवाद्वृष्टिप्रतिबन्धे इत्यवपूर्वाद्ग्रहातेड:। अवग्रहो यथा सीताऽपचा-रूपाप्रियात् कर्षकस्य महतीं पीड़ां करोति तथेत्यर्थः।

पक्षे स कर्णः शराश्च वाचश्च वाक्शराः। अल्पाच्त्वात् वाचः प्राग्भावः। तैः कृत्वा आहितमर्मघट्टनः सन् प्रथमं शरैः पश्चात् वाचा च आहितमर्मघट्टन इत्यर्थः। तादृशी वाक् च,—"कथं नाम कुले जातः क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः। प्रणश्यात् समरं भीतः प्राणानुत्सृज्य संग्रामे" इत्यादिका भारतीक्ता ज्ञेया। महीपतेर्युधिष्ठिरस्य पीड़ां चकार। उपमानयोजनं पूर्ववत्। कर्णेन विहत-रथसारथिर्वाक्शरैर्भिन्नमर्मा युधिष्ठिरः समरं तत्याजेत्यर्थः। पूर्वत्र श्लेषानु-प्राणितः परत्र केवल उपमालङ्कारः ॥१३॥

नैर्घृण्यादिति। शत्रोरिन्द्रजितो नैर्घृण्यात् अकारणसीतावधेन निर्दय-त्वात्। "कारुण्यं करुणा घृणा कृपा दया" इत्यमरः। सव्यथं शोक-पीड़ितं नरदेवं रामम् उपस्थितः प्राप्तो भ्राता लक्ष्मणः तस्य रामस्य गिरा दीनवचसा अफल्गुनोऽपि ससारस्यापि हर्षशोकाद्यनभिभूतत्वादत्युत्कृष्टस्या-पीत्यर्थः। "फल्गु सारेऽभिधेयवत्" इति मेदिनी। तादृशस्य चित्तस्य विक्रियां विकारम् आप प्राप्तवान्। सीतावधशोकार्तस्य रामस्य दीनवचनं श्रुत्वा लक्ष्मणोऽपि शोकेन विकृतचेता बभूवेत्यर्थः।

पक्षे शत्रोः कर्णस्य नैर्घृण्यात् सव्यथं कर्णस्य निर्दयबाणप्रहारेण व्यथितं नरदेवं युधिष्ठिरं शिबिरमागत्य विश्राम्यन्तमिति शेषः उपस्थितो भ्राता फल्गुनोऽपि अर्जुनोऽपि। "फाल्गुनः फल्गुन" इत्यमरटीका। तस्य युधि-ष्ठिरस्य गिरा 'धिग्गाण्डीवं धिक् च ते बाहुवीर्यम्' इत्यादिवचनेन चित्तस्य विक्रियां क्रोधविकारम् आप। क्रोधेन युधिष्ठिरं हन्तुमुद्यतो बभूवेत्यर्थः ॥१४॥

कृतानुशययोरन्तः प्रतियोगि विभीषणः।
अपनिन्ये तयोः कृष्णः कार्यज्ञो मन्युमूर्च्छनम् ॥१५॥

कृतप्रसादेन ततो नृपेण
वधाय शत्रोः प्रहितः कनीयान्।
बलेन सार्द्धं बृहता बलीयान्
रोद्धुं द्विषामुद्यममुद्यतोऽभूत् ॥१६॥

कृतेति। कृष्णः राक्षसत्वात् कृष्णवर्णः तथा कार्यज्ञः मायाविहितराक्षस-कार्यवेत्ता विभीषणः कृतानुशययोः सीतावधश्रवणेन कृतानुतापयोस्तयोरामलक्ष्मणयोरन्तर्मनसि प्रतियोगि प्रकृतकार्यविरोधि मन्योः शोकस्य मूर्च्छनं वृद्धिम् अपनिन्ये, मिथ्यैतत् भवतां मोहनार्थमिन्द्रजिता मायारचिताया एव सीताया वधः कृतो न तात्त्विकायाः इत्यादिना तौ शोकशून्यौ चकारेत्यर्थः।

पक्षे प्रतियोगिविभीषणः शत्रुभयङ्करः तथा कार्यज्ञः एतयोरेवमवस्थायाम् असुरांशकर्णबलविनाशमन्तरेण प्रकृतकार्यभूभारहरणं न स्यादित्येवं जानन् कृष्णो वासुदेवः कृतानुशययोः कृतपश्चात्तापयोस्तयोर्युधिष्ठिरार्जुनयोरन्तर्मनसि प्रवृत्तं मन्योर्दैन्यस्य मूर्च्छनम् अपनिन्ये। "मन्युः पुमान् क्रुधि। दैन्ये शोके च यज्ञे च" इति मेदिनी। गाण्डीवादिनिन्दया कुपितेऽर्जुने प्रतिज्ञारक्षार्थं युधिष्ठिरं हन्तुमुद्यते कृष्णोपदेशेन वधप्रतिनिधीभूतं तिरस्कारं कुर्वति च तच्छ्रुत्वा युधिष्ठिरे च निर्वेदात् वनं प्रस्थिते पुनरर्जुने च स्वात्मानं हन्तुमुद्यते कृष्णस्तयोर्विविधोक्तिभिर्मन्युमपनीतवानिति भारतीकथानुसन्धेयम् ॥१५॥

कृतेति। ततो विभीषणवचनानन्तरं बलीयान् अतिबलवान् कनीयान् कनिष्ठो लक्ष्मणः कृतप्रसादेन प्रसन्नेन नृपेण रामेण शत्रोरिन्द्रजितो वधाय प्रहितः प्रेरितः सन् बृहता महता बलेन सैन्येन सार्द्धं सह द्विषामिन्द्रजिदादीनाम् उद्यमं निकुम्भिलायां होमपूर्वकं युद्धोद्योगं रोद्धुं निवारयितुम् उद्यतोऽभूत्, तदर्थं निकुम्भिलासमीपं न्यग्रोधमूलं जगाम। निकुम्भिलायां हुते यज्ञे इन्द्रजिदवध्यो भवति। तस्मात् होमात् प्रागेवाक्रमणीय इति विभीषणोक्तेस्तदर्थं निकुम्भिलाद्वारमवष्टभ्य लक्ष्मणस्तस्थावित्यर्थः।

अतुलबलहनूमत्कल्पितस्यन्दनश्री-
र्दवदहन इवासौ वैरिकक्षान् विगाह्य।
प्रतिहतवृषसेनाडम्बरं तूर्णमेनं
प्रसभमकृत बाह्वोर्विक्रमाणां निकाषम् ॥१७॥

अत्रान्तरे पार्ष्णिममुष्य गृह्णन्
विभीषणः संयति भीमसेनः।

पक्षे ततः कृष्णवचनानन्तरं बलीयान् कर्णजयसमर्थः कनीयान् अर्जुनः अस्मोः कर्णस्य वधाय कृतप्रसादेन नृपेण युधिष्ठिरेण प्रहितः सन् अनन्तरं समरभूमिं गत्वा बृहता बलेन सार्द्धं द्विषां कर्णादीनाम् उग्रमं सोमकसृञ्जय-पाञ्चालसैन्यवधोद्योगं रोद्धुम् उद्यतोऽभूत् ॥ १६ ॥

अतुलेति। अतुलबलोऽतितेजा यो हनूमान् तेन कल्पिता स्यन्दन-श्रीरथशोभा येन तादृशः हनूमत्पृष्ठमारूढ इत्यर्थः असौ लक्ष्मणः दवदहन इव वनाग्निरिव वैरिणः कक्षाः शुष्कवनानीव ते तथा तान् विगाह्य प्रताप्य। "कक्षो वीरुधि दोर्मूले कच्छशुष्कवने तृणे" इति हेमचन्द्रः। प्रतिहतो वृषसेनाया इन्द्रसैन्यस्य आडम्बरः संरम्भो येन तादृशम्। "आडम्बरस्तु संरम्भे हस्तिते तूर्यनिस्वने" इति हेमचन्द्रः। एनमिन्द्रजितं तूर्णं प्रसभं बलेन बाह्वो-र्विक्रमाणां निकाषं निकषणाशिलां अकृत चकार। इन्द्रजिति बाहुबलं प्रका-शयामासेत्यर्थः।

पक्षे अतिबलेन हनूमता कल्पिता जनिता स्यन्दनस्य श्रीर्यस्य तादृशो-ऽसौ अर्जुनः प्रतिहतो वृषसेनस्य तन्नामकर्णपुत्रस्याडम्बरो यत्र तथा तथा चार्थसमर्थं कर्णपुत्रं वृषसेनं विनाश्येत्यर्थः एनं कर्णं बाह्वोर्विक्रमाणां निकाषम् अकृत। अन्यत् समानम्। निकाषेति अधिकरणे घञ्। अत्र द्वितीय-पादे उपमा, चतुर्थे निकषणशिलाया आरोप्यमाणत्वाद्रूपकं तयनयोः संसृष्टिः ॥१७॥

अत्रेति। अत्रान्तरे एतस्मिन्नवकाशे भीमा सेना यस्य तादृशो विभीषणः अमुष्य लक्ष्मणस्य पार्ष्णिं सैन्यपृष्ठभागं गृह्णन् आश्रयन् सन्। "पार्ष्णिः सादृश्य-

दुःशासनं वैरिबलं प्रमथ्य
बलेन बाह्वोर्यमसाच्चकार ॥१८॥
अरातिरक्तक्षरणातिरौद्रं
भ्राम्यद्गदाभीषणबाहुदण्डम्।
तथा तमालोक्य रणे चरन्तं
साक्षात् कृतान्तं मनुते स्म लोकः ॥१९॥
तद्वैभीषणमालोक्य रणकर्म महाजनः।
राजदारोपरोधस्य फलं प्राप्तममन्यत ॥२०॥

स्त्रियाम्। स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठ पादग्रन्थ्याधरेऽपि च” इति मेदिनी। संयति युद्धे दुःशासनं दुःखेन शासनीयं वैरिबलमिन्द्रजित्सैन्यं बाह्वोर्बलेन प्रमथ्य आहत्य यमसाच्चकार यमाय देयं कृतवान् यमलोकं प्रेषयामासेत्यर्थः।

पक्षे अमुष्यार्जुनस्य पार्ष्णिं रक्षन् तथा बिभीषणः शत्रूणां भयङ्करो भीमसेनो वृकोदरः बाह्वोर्बलेन वैरिबलं दुर्योधनसैन्यं प्रमथ्य दुःशासनं तन्नामानं दुर्योधनभ्रातरं यमसाच्चकार। अन्यत्तुल्यम् ॥१८॥

अरातीति। लोकस्तं विभीषणं पक्षे भीमम् आलोक्य साक्षात् कृतान्तं यमं मनुते स्म। किम्भूतम् अरातीनां रक्तक्षरणेन क्षरितरक्तसम्पर्केण अतिरौद्रम् अत्युग्रं तथा भ्रामन्त्या गदया भीषणौ बाहुदण्डौ यस्य तं किञ्च तथा तेन तेन प्रकारेण रणे चरन्तम् ॥१९॥

तदिति। महाजनः वैभीषणं विभीषणसम्बन्धि। तस्येदमित्यण्। तत् रणकर्म आलोक्य प्राप्तमुपस्थितं राज्ञो रामस्य दाराः सीता तेषामुपरोधस्य हृत्वा लङ्कायां स्थापनस्य फलम् अमन्यत। सीतापरोध एव राक्षसगणक्षयरूपेण परिणमति इति ज्ञातवानित्यर्थः।

पक्षे वै पादपूरणे निश्चये वा। भीषणं भयङ्करं रणकर्म भीमस्य युद्धक्रिया राज्ञो युधिष्ठिरस्य दारा द्रौपदी तेषामुपरोधः सभाप्रवेशपूर्वककेशवसनाकर्षणादिः। शेषं तुल्यम् ॥ २० ॥

तदा सौमित्रिणा बाणैर्जिष्णुना संमुखीकृतः ।
अङ्गानामीश्वरः क्षुभ्यन्मेघनादो रुषं दधौ ॥२१॥

बलभारनिरन्तरा धरित्री
गगनं निर्विवरञ्च दिव्यलोकैः ।
रजसा पिहितं दिगन्तरालं
न विभागो निरणीयत त्रिलोक्याः ॥२२॥

प्रथममतनुभिस्तौ जघ्नतुः सिंहनादैः
परमपि च महोल्काक्षेपरूक्षैः कटाक्षैः ।

तदेति । तदा जिष्णुना जयिना सौमित्रिणा लक्ष्मणेन बाणैः सम्मुखीकृतः सम्मुखतां नीतः लक्षीकृत इत्यर्थः ,अतएव क्षुभ्यन् प्रतिचिकीर्षया क्षोभं गच्छन् तथा अङ्गानां हस्त्यश्वादिसेनाङ्गानां ईश्वरः प्रभुर्मेघनाद इन्द्रजित् रुषं दधौ कुपितोऽभूत् ।

पक्षे तदा मेघस्येव नादो यस्य तादृशोऽसौ अङ्गानां देशविशेषाणाम् ईश्वरो राजा कर्णः मित्रिणा कृष्णरूपमित्रवता जिष्णुना अर्जुनेन बाणैः सम्मुखीकृतः सन् अतएव क्षुभ्यन् सन् रुषं दधौ ॥ २१ ॥

युद्धाडम्बरं वर्णयति ।

बलेति । धरित्री रणभूमिः बलभारेण सैन्यवृन्देन निरन्तरा निरवकाशा बलैः समन्तात् व्याप्तेत्यर्थः । तथा गगनञ्च दिव्यलोकैर्युद्धदर्शनार्थमागतैर्देवादिभिः पक्षे कर्णपक्षपातिभिः सूर्यादिभिः अर्जुनपक्षपातिभिरिन्द्रादिभिश्चेत्यर्थः निर्विवरं निरवकाशं तथा दिशामन्तरालं मध्यं रजसा रेणुना पिहितमाच्छादितम् अतएव त्रिलोक्याः लोकत्रयस्य विभागः संस्थानं न निरणीयत निर्णीतो नाभूत् । यद्यपि वाक्यत्रयेण द्यावाभूम्योरेव विभागानिर्णयस्य आपनात् त्रिलोक्या इत्यसङ्गतं स्यात् तर्हि त्रिलोकीपदस्यात्र द्यावाभूमिपरत्वे लक्षणा बोध्या । क्वचित् द्विलोक्या इत्येव पाठः । अत्र चतुर्थपादार्थं प्रति वाक्यत्रयार्थस्य हेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । औपच्छन्दसकं वृत्तम् ॥२२॥

अथच वचनबाणैर्मर्मभेदप्रवीणै-

स्तदनु वलितकायैः सायकानां निकायैः ॥२३॥

नभश्चरैर्मार्गणपातभीतै-

रभ्यर्णमुत्सृज्य विलोकयद्भिः।

सविस्मयव्याहृतसाधुवादं

तयोः समानं समरं बभूव ॥२४॥

निर्भिन्नधाराधरगर्भनिर्यत्-

कीलालकुल्योचितभूमिभागाः।

प्रथममिति। तौ लक्ष्मणेन्द्रजितौ पक्षे कर्णार्जुनौ प्रथमम् अतनुभिर्महद्भिः सिंहनादैः कृत्वा जघ्नतुः परस्परं पीड़यामासतुः। परमपि च ततः परञ्च महोल्काक्षेपवत् विक्षिप्तमहोल्काभिरिव रूक्षैरचिक्कणैः कठिनैरित्यर्थः। "रूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्कणे" इति मेदिनी। कटाक्षैः सकोपचक्षुःप्रान्तवीक्षणैः कृत्वा जघ्नतुः। अथच अनन्तरञ्च मर्माणि देहस्थितप्राणावस्थानस्थानानि तथाच वैद्यकम्। "सन्निपातः शिरास्नायुसन्धिमांसास्थिसम्भवः। मर्माणि तेषु तिष्ठन्ति प्राणाः खलु विशेषतः। सप्तोत्तरं शतं सन्ति देहे मर्माणि देहिनाम्" इति। प्रकृते वचनपैशुन्यानुरोधात्तदधिष्ठितहृदये लक्षणा। तस्य भेदे पीड़ने प्रवीणैर्निपुणैः वचनानि कटूक्तय एव बाणास्तैः कृत्वा जघ्नतुः। तदनु तत्पश्चाच्च वलितकायैर्विदारिताङ्गैः। कलितेति पाठे स एवार्थः। सायकानां बाणानां निकायैः समूहैः कृत्वा जघ्नतुः। अत्र महोल्काक्षेपरूक्षैरिति लुप्तोपमा, वचनबाणैरिति रूपकं, तदनयोः संसृष्टिः ॥२३॥

नभश्चरैरिति। मार्गणानां बाणानां पातः स्वाङ्गेषु पतनशङ्का तस्माद्भीतैः अतएव अभ्यर्णं समरसमीपम् उत्सृज्य परित्यज्य विलोकयद्भिः दूरे स्थित्वा पश्यद्भिर्नभश्चरैर्देवादिभिः कर्तृभिः सविस्मयं यथा तथा व्याहृत उक्तः साधुवादः साध्वेतौ युध्येते इति वचनं यत्र तादृशं तयोर्लक्ष्मणेन्द्रजितोः पक्षे कर्णार्जुनयोः साध्वेतौ रणः। "अस्त्रियां समरानीकरणाः" इत्यमरः। समानं तुल्यं बभूव ॥२४॥

भुवं चरन्तो विशिखास्तदीया
दिशां शिरावेधमिवान्वतिष्ठन् ॥२५॥

दृष्टानेकपुराणवीरसमरश्रीभिः समं खेचरै-
रारब्धस्तुति नारदेन मुनिना निर्णीयमानान्तरम्।
भेरीध्वानभवद्भयाश्रितमहादिक्कुञ्जदिक्कुञ्जरं
युद्धं वञ्चितपक्षपातमुभयोः प्रैक्षन्त देवासुराः ॥२६॥

निर्भिन्नेति। निर्भिन्नेभ्यो विदारितेभ्यो धाराधरगर्भेभ्यो मेघमध्येभ्यो निर्यन्ति निःसरन्ति यानि कीलालानि जलानि तेषां या कुल्या क्षुद्रकृत्रिम-सरित्। "कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्" इत्यमरः। तथा उक्षितः सिक्तो भूमि-भागो यैस्ते तथा भुवं चरन्तो व्याप्नुवन्तस्तदीया लक्ष्मणेन्द्रजित्सम्बन्धिनः पक्षे कर्णार्जुनसम्बन्धिनो विशिखा बाणा दिशां शिरावेधमिव शिराणां भेदनमिव अन्वतिष्ठन् चक्रुः। अन्यस्यापि सशोथव्यथा शिरा अस्त्रेण भिद्यते, ततश्च निःसृतेन पूयशोणितादिना भूमिभागः सिक्तो भवति। अत्र पूर्वार्द्धे असम्बन्धे सम्बन्धरूपयातिशयोक्त्या चतुर्थपादगतोत्प्रेक्षाङ्गाङ्गितया सङ्कीर्यते ॥ २५ ॥

दृष्टेति। देवाश्चासुराश्च ते उभयोर्लक्ष्मणेन्द्रजितोः पक्षे कर्णार्जुनयोर्युद्धं वञ्चितस्त्यक्तः पक्षपातं एकतरपक्षानुग्राहकत्वं यत्र तद्यथा तथा प्रैक्षन्त ददृशुः। किम्भूतं दृष्टा अनेकेषां पुराणानां प्राचीनानां वीराणाम् इन्द्रवृत्रादीनां समर-श्रीर्युद्धशोभा यैस्तादृशैरपि खेचरैः सिद्धगन्धर्वादिभिः समं समानं यथा तथा सहेति वा आरब्धा प्रस्तुता स्तुतिर्यस्य तत् तथा नारदेन मुनिना निर्णीयमानं निश्चीयमानम् अन्तरं भेदः प्राचीनयुद्धेभ्यो वैलक्षण्यमित्यर्थः यस्य तत् तथा भेरीणां ध्वानाच्छब्दाद्भवज्जायमानं यद्भयं तस्मादाश्रिता महान्तो दिशां कुञ्जा दिगन्तवर्तिलताच्छन्नस्थानानि यैस्तादृशा दिक्कुञ्जरा ऐरावताद्या यस्य तत्। अत्रासम्बन्धे सम्बन्धरूपयातिशयोक्त्या प्राचीनयुद्धापेक्षया वैलक्षण्यबोधाद्व्य-तिरेको ध्वन्यते ॥ २६ ॥

विरचितमरिणाहि क्रूरबाणप्रयोक्त्रा
सहचरहरिशक्तिव्याहताऽरातिवाञ्छः ।
रणभुवि नृपसूनुर्मौलिरत्नापहारं
भुजग इव न सेहे स्तोकमप्याशुभङ्गम् ॥२७॥
आशु रोषवशवर्तिनामुना
ज्यानिनादकृततीव्रभर्त्सना: ।

विरचितमिति । सहचराः सहायभूता ये हरयो वानरास्तेषां शक्तिभिः पराक्रमैः कृत्वा व्याहता विघटिता अरातेरिन्द्रजितो वाञ्छा स्वपराजयेच्छा येन तादृशो नृपसूनुर्लक्ष्मणः रणभुवि स्तीतिपादपूरणे यद्वा अहिः सर्पस्तद्वत् क्रूरस्तीक्ष्णो यो बाणः मयदत्तः शरस्तस्य प्रयोक्त्रा क्षेपकेण अरिणा इन्द्रजिता आशु विरचितं कर्तुमध्यवसितं स्तोकमपि स्वल्पमपि भङ्गं स्वकर्मकपराजयं मौलिरत्नापहारं भुजग इव न सेहे न ममर्ष ।

पक्षे सहचरो यो हरिः कृष्णस्तस्य शक्त्या कर्णाभिप्रेतज्ञानसामर्थ्येन रथचक्राणां किञ्चिद्भूमिप्रवेशनसामर्थ्येन च व्याहता अरातिः कर्णस्य वाञ्छा शिरश्छेदनेच्छा येन तादृशो नृपसूनुरर्जुनः अहिः सर्पः सर्पमुख इत्यर्थः तादृशः क्रूरः कठोरः अथच अहिना अर्जुनशत्रुणा अश्वसेननागेन क्रूरः अधिष्ठानाद्विषमो यो बाणस्तस्य प्रयोक्त्रा अरिणा कर्णेन रणभुवि विरचित कृतम् आशु शीघ्रो भङ्गो मुकुटस्य भञ्जनं यस्य एतादृशं स्तोकमपि मौलिरत्नस्य रत्नमयमुकुटस्य अपहारं सर्पमुखबाणेन छित्वा भूमौ पातनं भुजग इव न सेहे । भुजगो यथा मौलिस्थरत्नापहारं न सहते, तथायमपि किञ्चिन्मुकुटच्छेदं न सेहे इत्यर्थः । मुकुटच्छेदानन्तरमतिरुषा जज्वालेति भावः । अयमर्थः,—अर्जुनववाय चिरसञ्चितं सर्पमुखं खाण्डवदाहे जातवैरेणाश्वसेननागेन तदानीमधिष्ठितं कञ्चित् प्रसिद्धममोघबाणं कर्णोऽर्जुनं प्रति चिक्षेप, तमापतन्तं दृष्ट्वा सर्वज्ञेन भगवता कृष्णेन रथे किञ्चिदवनामिते स च बाणः अर्जुनस्य ग्रीवामप्राप्य च मुकुटाग्रं तच्चिच्छेद । ततश्चार्जुनः कर्णं प्रति चुक्रोधेति । उपमा ॥२७॥

आश्विति । रोषवशवर्तिना रुष्टेन अमुना लक्ष्मणेन प्रत्यराति अरातौ

प्रत्यराति विशिखाः प्रतेनिरे
कर्णकुण्डलविघट्टनोत्कटाः ॥२८॥

ग्रस्तचक्रस्य धरया निस्पन्दस्यन्दनापदः ।
रणकर्म महत्क्षत्रोर्नासोढ नरदेवजः ॥२९॥

ततः प्रतीतो जगतीन्द्रसूनुः
समाप्तिमिच्छन् समरार्णवस्य ।

इन्द्रजिति। सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः, अरातेराभिमुख्येनेत्याभिमुख्येऽव्ययीभावो वा। विशिखा बाणाः आशु शीघ्रं प्रतेनिरे विक्षिप्ताः। किम्भूताः ज्याया मौर्व्या निनादेन टङ्कारध्वनिना कृता भर्त्सना शत्रुं प्रति तिरस्कारो यैस्ते, अत्र भर्त्सनाकारणस्य सम्भाव्यमानत्वादिवादिप्रयोगाभावाच्च ज्यानिनादेन भर्त्सनां कुर्वन्त इवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। तथा कर्णकुण्डलयोरिन्द्रजितः श्रवणस्थितयोर्भूषणविशेषयोः। कर्णस्थितत्वबोधाय कर्णशब्दः। विघट्टने स्वनिवारणसम्भ्रमोत्पादनेनातिचालने उत्कटा उद्रिक्ताः तं अत्यर्थं चालयन्त इत्यर्थः।

पक्षे अमुनार्जुनेन कर्णस्य राधेयस्य कुण्डलयोर्विघट्टने भेदने उत्कटाः। शेषं समानम्। रथोद्धतावृत्तम् ॥२८॥

ग्रस्तेति। नरदेवजो लक्ष्मणः धरया रणभूम्या ग्रस्तचक्रस्य कवलितसैन्यस्य हतानां रणभूम्यां शयनादिति भावः। "चक्रं प्रहरणे गणे। कुलालाद्युपकरणे राष्ट्रे सैन्यरथाङ्गयोः" इति हैमचन्द्रः। तथा निस्पन्दं वानरैर्भग्नत्वादचलं यत् स्यन्दनं रथस्तस्मात्तदेव वा आपद्यस्य ईदृशस्यापि शत्रोरिन्द्रजितो महदतिशयितं रणकर्म नासोढ मर्षितवान्।

पक्षे नरदेवजो नरो नरावतारो देवजो महेन्द्रपुत्रोऽर्जुनः धरया ग्रस्तचक्रस्य भार्गवशापात् भूमिनिमग्नरथाङ्गस्य अतएव निस्पन्दस्यन्दनापदः शत्रोः कर्णस्य। शेषं तुल्यम् ॥२९॥

तत इति। ततस्तस्मादनन्तरं समरएव दुरवगाहत्वादर्णवस्तस्य समाप्तिमिच्छन् शत्रुवधेन पारं जिगमिषुः तथा प्रतीतः ख्यातो जगतीन्द्रसूनुः राजपुत्रो लक्ष्मणः सन्ध्यां प्रतिज्ञां, नाहत्वा तं निवर्तिष्ये इत्यादिरूपाम्। "सन्धा

सन्धाय सन्ध्यां सफलीकरिष्यन्
कर्णान्तसज्जं शरमुत्ससर्ज ॥३०॥

उद्यताञ्जलिकेनासौ नानाविक्रमशोभितः।
विशिखं विशिखेन घ्नन् विस्मयं कस्य नाकरोत् ॥३१॥

क्षिप्रोत्क्षिप्तभ्रुकुटिभुजगाभीलभालं पुरस्ता
न्न्यस्तापाङ्गं विशिखशिखया साकमेवारिकण्ठे।

पितृप्रसूनयोः प्रतिज्ञाचिन्तयोः स्थितौ" इति सूरिः। निर्यकारपाठे सएवार्थः। सफलीकरिष्यन् सफलां कर्तुम्। लृट्शेषे चेति क्रियायां क्रियार्थायामिति लृट्। कर्णान्ते श्रवणप्रान्ते सज्जं सम्भृतम्। "सन्नद्धे संभृते सज्ज" इति विश्वः। आकर्णान्तकृष्टमित्यर्थः शरं सन्धाय शत्रुवधानुगुण्येन धनुष्यारोप्य उत्ससर्ज चिक्षेप।

पक्षे जगति प्रतीत इन्द्रसूनुरर्जुनः कर्णस्य राधेयस्य अन्ताय नाशाय सज्जं सज्जितं शरमुत्ससर्ज। अन्यत्तुल्यम् ॥३०॥

उद्यतेति। नाना बहुविधा ये विक्रमाः पराक्रमा गतिभेदा वा तैः शोभितोऽसौ लक्ष्मणः पक्षेऽर्जुनः उद्यतश्चासावञ्जलिकोऽञ्जल्याकारत्वादञ्जलीकनामा चेति विशेषणयोः कर्मधारयः। तादृशेन विशिखेन बाणेन कृत्वा विशिखं शत्रोर्बाणं घ्नन् निवारयन् सन् कस्य विस्मयं नाकरोत् अपि तु सर्वस्येत्यर्थः। यद्यपि रामायणेऽञ्जलिकबाणप्रयोगो नोक्तस्तथापि विशेषोऽपि नोक्त इति न दोषः, यद्वा उद्यतः प्रणामार्थं शत्रुभिर्विहितोऽञ्जलिः करसंपुटो यस्य स तथा तेन, यं दृष्ट्वा भयेन शत्रवोऽञ्जलिं कृत्वा प्रणम्य पलायन्ते तेनेत्यर्थः, कथमप्यप्रतिकार्येणेति परमार्थः ॥३१॥

क्षिप्र इति। जिष्णोर्जयिनो लक्ष्मणस्य पक्षे जिष्णोरर्जुनस्य तेनेषुणा बाणेन विशिखशिखया शत्रुप्रक्षिप्तबाणाग्रेण साकमेव सहैव प्रसभं झटिति लूनं छिन्नं शिरः शत्रोरिन्द्रजितः पक्षे कर्णस्य सुखं भूमिं समराङ्गनं भूषयामास, छिन्नं सत् भूमौ पपातेत्यर्थः। किम्भूतं पुरस्तात् प्रथमं क्षिप्रं शीघ्रम् उत्क्षिप्ता क्रोधेनोर्ध्वं नीता या भ्रुकुटिः सैव भीषणत्वात् भुजगः सर्पस्तेन आभीलं भीषणं

लूनं तेन प्रसभमिषुणा भूषयामास भूमिं
जिष्णोर्दष्टमुखमशनकैर्मुक्तहुङ्कारमेव ॥३२॥

अङ्गभर्तुः शिरश्छिन्नमितिगद्गदवादिनी ।
प्रपलायत संग्रामात् सा परेषां पताकिनी ॥३३॥

समं सुहृद्भिर्जयिनं समेतं
तं भूपतिर्भ्रातरमभ्यनन्दत् ।
उपेन्द्रमग्रे प्रगतं महेन्द्रः
पुरेव वैरोचनिभङ्गहृष्टः ॥३४॥

चमूपतिर्मारुतिरश्विनन्दनौ
गदाधरः पुण्यजनेश्वरस्तथा ।

भालं ललाटं यस्य तत् "आभीलं भीषणे कृच्छ्रे" इति हेमचन्द्रः । "भालं तेजोललाटयोः" इति मेदिनी । ततश्च अरेर्लक्ष्मणस्य पक्षेऽर्जुनस्य कण्ठे भल्ला-पाङ्गं शरव्यत्वाय व्यापारितनेत्रप्रान्तं तथा अशनकैरचैर्यथातथा मुक्तहुङ्कार-मेव । मुच्यमानहुङ्कारसहितमेव । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥३२॥

अङ्गेति । अङ्ग भो लङ्कावासिनः भर्तुरस्माकं सेनापतेरिन्द्रजितः अङ्ग-भर्तुश्चतुरङ्गसेनापतेरिति वा पक्षे अङ्गदेशाधिपस्य कर्णस्य शिरश्छिन्नमिति-गद्गदवादिनी इत्थं शोकभयाभ्यामस्पष्टमुच्चरन्ती सा परेषां पताकिनी सेना संग्रामात् प्रपलायत द्रुतं पलायितवती ॥३३॥

सममिति । भूपती रामः पक्षे युधिष्ठिरः सुहृद्भिर्विभीषणादिभिः पक्षे कृष्णादिभिः समं सह समेतं समागतं तथा अग्रे प्रगतं तथा जयिनं शत्रुं जितवन्तं तं भ्रातरं लक्ष्मणं पक्षेऽर्जुनम् अभ्यनन्दत् प्रशशंस । उपमयैवं समर्थयति,—पुरा वैरोचनेर्विरोचनतनयस्य बले-र्यो भङ्गः त्रिपादभूमिग्रहण-च्छलेन स्वराज्याद्भ्रंशनं तेन हृष्टो महेन्द्रः अग्रे प्रगतं भ्रातरम् उपेन्द्रं वामन-मिव । उपमा ॥३४॥

चमूपतिरिति । चमूपतिर्नीलः मारुतिर्हनूमान् अश्विनन्दनौ मैन्दद्विविदौ

पुरःस्फुरत्कीर्तिधनञ्जयं प्रभो-
स्तमृक्षराजेन समं प्रतुष्टुवुः ॥३५॥
रणातिभूमिः कटकद्वये सा
शोकप्रहर्षाविभजत् समानम् ।
निवेशयोर्वारिजकैरवाणां
निद्राप्रबोधौ युगपन्निशेव ॥३६॥
तदाहवे तीव्रकरस्य सूनो-
र्नक्तञ्चरेभ्यो निधनं निशम्य ।

तथा गदां चरतीति गदाधरः गदया कृतयुद्धः पुण्यजनानां राक्षसानामीश्वरो विभीषणश्च एते ऋक्षराजेन जाम्बवता समं सह पुरोऽग्रे स्फुरन्ती दृश्यमानेव या कीर्तिः सैव धनं यत्र तादृशं प्रभोरामस्य तं जयं शत्रुविजयं प्रतुष्टुवुः प्रशशंसुः। प्रकृत्या कृतस्य सांख्यपुरुष इव लक्ष्मणकृतस्यापि जयस्य प्रभौ रामे आरोपात् प्रभोर्जयमिति नासङ्गतम्।

पक्षे चमूपतिर्धृष्टद्युम्नः मारुतिर्भीमः अश्विनन्दनो नकुलसहदेवो तथा पुण्यजनानां पवित्रजनानामीश्वरः पालको गदाधरः कृष्णश्च एते प्रभोर्युधिष्ठिरस्य पुरः स्फुरन्ती कीर्तिर्यत्र तद्यथा तथा धनञ्जयमर्जुनम् ऋक्षेषु नक्षत्रेषु राजते इति ऋक्षाणां राजेति वा तेन चन्द्रेण समं सदृशं यथा तथा प्रतुष्टुवुः, चन्द्रेण समं धनञ्जयमिति वा। अस्मिन् पक्षे उपमा ॥ ५ ॥

रणेति। सा रणस्यातिभूमिरुत्कर्षः कटकद्वये सेनाद्वये। "कटकस्त्वद्रि-नितम्बे बाहुभूषणे। सेनायां राजधान्याञ्च" इति हेमचन्द्रः। शोकप्रहर्षौ समानं यथा तथा अभजत् समानं विभज्य स्थापयामासेवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। एकत्र सेनापतिनाशात् शोकः अपरत्र विजयलाभात् प्रहर्ष इति भावः। उपमयेदं समर्थयति,—निशेव रात्रिर्यथा वारिजकैरवाणां कमलकुमुदानां निवेशयोराकरयोः निद्राप्रबोधौ सङ्कोचस्फुटने युगपदेकदा समानं विभजति तथेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

शुशोच राजा बहुधार्तराष्ट्रः
स्वदुर्नयस्यानुभवन् फलानि ॥३७॥

स्वामिना दशमुखेन नोदिता
दिङ्मुखानि रजसा निरुन्धती ।
प्रत्यराति विचचाल वाहिनी
घोरनादपरशल्यनायका ॥३८॥

तदेति। राजा रावणः तदाहवे तस्मिन् युद्धे तीव्रं क्रूरं कर्म करोतीति तीव्रकरः तीव्रस्तीव्रकर्मकारी करो हस्तो यस्येति वा तीक्ष्णप्रताप इति वा तादृशस्य सूनोः पुत्रस्येन्द्रजितः नक्तञ्चरेभ्यो राक्षसेभ्यो निधनं मरणं निशम्य श्रुत्वा आर्तम् इन्द्रजिच्छोकेन पीड़ितं राष्ट्रं राज्यं यस्य तादृशः तथा स्वदुर्नयस्य परदारहरणादिरूपनिजदुर्नीतेः फलानि परिपाकान् अनुभवन् मन्यमानश्च सन् बहुधा नानाप्रकारं शुशोच शोकं चकार।

पक्षे धार्तराष्ट्रो धृतराष्ट्रपुत्रो राजा दुर्योधनः तदाहवे तीव्रकरस्य सूर्यस्य सूनोः कर्णस्य नक्तं रात्रौ चरेभ्यः प्रणिधिभ्यः सकाशात् निधनं निशम्य स्वदुर्नयस्य द्यूतच्छलादिना पाण्डवेषु क्लेशदानरूपस्य फलानि अनुभवन् सन् बहु अत्यन्तं यथा तथा शुशोच। यद्यपि दुर्योधनः स्वसमक्षमेव कर्णवधं ददर्शेति भारते वर्णितस्तथापि पुनश्चरेभ्यः श्रुत्वा अत्यन्तं शुशोचेति नाकरविरोधः ॥३७॥

स्वामिनेति। अनन्तरं स्वामिना दशमुखेन रावणेन नोदिता प्रेरिता तथा रजसा स्वगमनविमर्दोत्थापितेन रेणुना दिङ्मुखानि निरुन्धती आच्छादयन्ती तथा घोरनादा गभीरारावा च परेषां शल्यभूता नायकाः सेनापतयो यत्र सा चेति विशेषणयोः कर्मधारयः। तादृशी वाहिनी राक्षससेना प्रत्यराति अरातीनामाभिमुख्येन। आभिमुख्येऽव्ययीभावः। विचचाल जगाम।

पक्षे स्वामिना दुर्योधनेन मुखेन निजमुखेनैव नन्विङ्गितादिना नोदिता तथा रजसा दशदिङ्मुखानि निरुन्धती तथा घोरनादपरो गभीरसिंहनादासक्तः शल्यो मद्राधिपो नायकः सेनापतिर्यत्र तादृशी वाहिनी कौरवसेना

ततः श्रितव्यूहमुखाश्चमूभृता
स्फुरत्प्रभावा नरनाथसैनिकाः।
समभ्ययुर्भेत्तुमरातिमण्डलं
निशान्धकारं द्युमणेरिवांशवः ॥३९॥
भ्रमदविरलधूलिध्वान्तरुद्धान्तरीक्षं
विघटितसुरलोकद्वारशाखाकवाटम्।

प्रत्यरातिं विपक्षाय। कर्णवधानन्तरं प्रभातायां रजन्यां दुर्योधनः शल्यं सेनापत्येऽभिषिच्य तेन सह स्वसेनां पुनरपि युद्धाय प्राहिणोदित्यर्थः। रथोद्धतावृत्तम्॥ ३८॥

तत इति। ततो विपक्षसेनागमनानन्तरं चमूभृता सेनापतिना नीलेन श्रितमाश्रितं व्यूहस्य मुखं सम्मुखभागो येषां ते तथा स्फुरन्ती प्रभा कान्तिर्येषां तादृशा वानरनाथस्य सुग्रीवस्य सैनिकाः सैन्याः। "सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते" इत्यमरः। द्युमणेः सूर्यस्य अंशवो निशाया अन्धकारमिव अरातिमण्डलं शत्रुवृन्दं भेत्तुं विदारयितुं समभ्ययुः अभिजग्मुः।

पक्षे चमूभृता धृष्टद्युम्नेन श्रितव्यूहमुखाः तथा स्फुरत्प्रभावाः प्रतापिनो नरनाथस्य युधिष्ठिरस्य सैनिकाः। अन्यत्तुल्यम्। उपमा॥३९॥

भ्रमदिति। ध्वजिन्योस्तयोः सेनयोर्युद्धमासीत्। किम्भूतं भ्रमन्त्य उत्थाय उपरि घूर्णन्त्योऽविरला निविडा या धूलयस्ता एव दृष्टिप्रतिरोधकत्वात् ध्वान्तानि तज्जनितानि ध्वान्तानि वा तैः रुद्धमन्तरीक्षं यत्र तत् तथा विघटितानि उन्मोचितानि सुरलोकस्य स्वर्गस्य द्वाराणां शाखा इव बाहव इव कवाटानि यत्र तत् मृतवहुयोधगमनादिति भावः। "शाखा पक्षान्तरे बाहौ वेदभागद्रुमाङ्गयोः" इति मेदिनी। द्वारशाखा उपद्वाराणीति केचित्। तथा समदा बहुवीरदर्शनेन हृष्टाः सगर्वा वा या विबुधनार्योऽप्सरसस्तासां नेत्रेभ्यो दत्ता यत्र पश्चात् यात्रा उत्सवो येन तत्। "यात्रा तु यापनेऽपि स्याद्गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी। तथा त्वरिताः सत्वरा विविधा योधा

समदविबुधनारीनेत्रदत्तानुयात्रं
त्वरितविविधयोधं युद्धमासीद्द्विजिह्वोः ॥४०॥

अभिशत्रु समापतन्नितान्तं
पृतनानां पतिरेधिताननश्रीः।
रजसा पिहितांशुमद्रराज
स्थगयन् व्योम गभीरवीरनादैः ॥४१॥

जनितशङ्करवानरकुञ्जर
क्षतजरञ्जितदिक् त्रिदिवौकसाम्।
प्रतिभटावटशल्यमुखोद्भटा
परचमूर्मनुजेश्वरमावृणोत् ॥४२॥

यत्र तत्। अत्र द्वितीयपादार्थस्य वस्तुतोऽसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकथनादति-शयोक्तिः। मालिनीवृत्तम् ॥४०॥

अभीति। अभिशत्रु शत्रूणामाभिमुख्येन। आभिमुख्येऽव्ययीभावः। समापतन् युद्धार्थं गच्छन् तथा नितान्तमत्यर्थं एधिता युद्धहर्षात् वृद्धिं गता आननश्रीर्मुखशोभा यस्य सः पृतनानां सेनानां पतिर्विरूपाक्षः गभीरैर्गम्भीरैः वीरनादैर्वीरध्वनिभिः सिंहनादैरित्यर्थः रजसा पिहित आच्छादितोऽंशुमान् सूर्यो यत्र तादृशं व्योम गगनं स्थगयन् पूरयन् सन् रराज।

पक्षे पृतनानां पतिर्मद्रराजः शल्यः गभीरवीरनादैः कृत्वा रजसा पिहिता अंशवः सूर्यकरा यत्र तादृशं व्योम स्थगयन् सन् अभिशत्रु समापतत् युद्धार्थ-मगच्छत्। अन्यत्तुल्यम्। औपच्छन्दसकं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

जनितेति। परचमू राक्षससेना त्रिदिवौकसां देवानां जनितं राक्षस-विनाशेन सम्पादितं शं मङ्गलं येन तादृशं, मनुजो वैवस्वतमनुवंशजो राम ईश्वरः प्रभुर्यस्य तं सुग्रीवं आवृणोत् करोध। मनुजेश्वरं राममिति व्याख्या-नमाकारविरुद्धम्। किम्भूता खरा उग्रा ये वानरकुञ्जरा वानरश्रेष्ठास्तेषां क्षतजेन रक्तेन रञ्जिता दिशो यया सा, तथा 'प्रतिभटेषु विपक्षसैन्येषु अवटा

नरेश्वरशरच्छिन्ननानावीरशिरस्तृतम्।
भूभारभरसंहारि प्रधनं तत्र पप्रथे ॥४३॥

रथाश्वमातङ्गनिरन्तराणि
बलानि हत्वा द्विषतां बहूनि।
क्षणेन धर्मप्रभवः क्षितीशः
शक्त्या क्षितेरुद्धरतिस्म शल्यम् ॥४४॥

कुहकपरा मायाविनीत्यर्थः। "अवटः स्यात् खिले गर्ते कूपे कुहकजीविनी" इति मेदिनी। तथा शल्यमस्त्रभेदस्तद्दन्मुखं यस्याः सा च तथा उत्कटा रणोद्रिक्ता चेति विशेषणयोः समासः।

पक्षे परचमूर्दुर्योधनसेना मनुजेश्वरं नरपतिं युधिष्ठिरम् आवृणोत्। किम्भूता—जनितः शङ्खरवो यया सा तथा नराश्च कुञ्जराश्च तेषां क्षतजेन रञ्जितदिक् तथा त्रिदिवौकसां प्रतिभटा प्रतिपक्षा तथा अवटः कुहकजीवी शल्यः मद्राधिपो मुखं प्रधानं यस्याः सा, यद्वा अवटोऽतुल्यो यः शल्यस्तत्प्रधाना। "वटो गोले गुणे भक्ष्ये वृक्षे साम्यवराटयोः" इति हेमचन्द्रः। तथा उत्कटा। द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ४२ ॥

नरेश्वरेति।. नरो राम ईश्वरो यस्य स नरेश्वरः सुग्रीवः तथा शरो हिंस्रो राक्षसः विरूपाक्ष इत्यर्थः। शृहिंसायामित्यस्य रूपम्। ताभ्यां छिन्नानि यानि नानावीराणां शिरांसि तैः स्तृतं व्याप्तं, तथा भुवो भारभरस्य भारातिशयस्य संहारि नाशकं प्रधनं युद्धं तत्र देशे पप्रथे विस्तीर्णमभूत्।

पक्षे नरेश्वरौ राजानौ युधिष्ठिरशल्यौ तयोः शरैर्बाणैश्छिन्नैर्नानावीरशिरोभिः स्तृतं प्रधनं पप्रथे। अन्यत्तुल्यम् ॥ ४३ ॥

रथाश्वेति। धर्मस्य प्रभवो यस्मात् स धर्मप्रभवो धार्मिकः क्षितीशो राजा सुग्रीवः रथैरश्वैर्मातङ्गैश्च निरन्तराणि निरवकाशानि द्विषतां शत्रूणां बहूनि बलानि सैन्यानि हत्वा शक्त्या बलेन क्षितेः पृथिव्याः शल्यं शल्यवत् पीड़ाकरं विरूपाक्षं क्षणेन उद्धरति स्म निःसारयामास। तत्प्रहारेण विरूपाक्षं जघानेत्यर्थः।

विननाश विरूपाक्षस्तीव्रतापनिपातितः ।
यथा विपक्षः शकुनिः सहदेवनिपीडनैः ॥४५॥
सुग्रीवेण दृढाङ्गदेन मथितं भीमेन विद्दिट्शतं
सेनानीर्युयुधान एष न जहे प्रौढारिहासञ्जयम् ।
उच्चाश्चक्रतुरश्विनोश्च तनयौ चौर्गि द्विषच्छोणिते-
र्न्दचाणामधिपेन पद्मवनवद्धस्ताः परे जिष्णुना ॥४६॥

पक्षे धर्मप्रभवो धर्मात्मजः चितीशो युधिष्ठिरः शक्त्या अस्त्रभेदेन चितेः सकाशात् शल्यं मद्राधिपं चणेन उद्धरति स्म अघानेत्यर्थः । अन्यत् समानम् ॥ ४४ ॥

विननाशेति । तीव्र उग्रस्तापः प्रभावो यस्य स तीव्रतापः सुग्रीवस्तेन निपातितस्तत्प्रहारेण भूमौ पातितो विरूपाक्षो राक्षससेनानीः विपक्षः पक्षरहितः शकुनिर्यथा पक्षीव दैवनिपीड़नैः दैवकर्मकपीड़नैः सह विननाश ममार । दैवपीड़कस्य विरूपाक्षस्य विनाशेन तत्कृतानि दैवनिपीड़नान्यपि विनेशुरित्यर्थः ।

पक्षे तीव्रतापेन युधिष्ठिरच्छिन्नशक्तेरुग्रतेजसा निपातितः शल्यः विरूपे प्राणवियोगदुःखेनान्यथाभूते अच्चिणी यस्य तादृशः सन् सहदेवः कनिष्ठ-पाण्डवस्तस्य निर्पीड़नैः प्रहारैः विपक्षश्चिरविरोधी शकुनिर्यथा सौबलश्च विननाश । "शकुनिः पुंसि विहगे सौबले करणान्तरे" इति मेदिनी । यथा सहदेवहतः शकुनिर्ममार तथा युधिष्ठिरहतः शल्य इत्यर्थः । पूर्वत्र सहोक्त्युपमयोः संसृष्टिः परत्र केवलमुपमा । अत्र च हंसश्चन्द्र इवाभातीतिवत् द्वयोरप्युपमानोपमेययोः प्रकृतत्वम् ॥ ४५ ॥

सुग्रीवेणेति । भीमेन भयङ्करेण तथा दृढो युद्धादचलोऽङ्गदो वालिपुत्रो यस्य स तथा तेन सुग्रीवेण वानरराजेन विद्दिट्शतं मत्तो-न्मत्तप्रधानं शत्रुसमूहं मथितं विनाशितं, तथा युयुधानो युद्धं कुर्वन् एव सेनानीः सेनापतिर्नीलः प्रौढ़ उद्रिक्तः अरिहासः शत्रुविषयकहास्यं यत्र तादृशं जयं न जहेन तत्याज । तथा अश्विनोश्च तनयौ मैन्दद्विविदौ द्विषतां

विलयं व्रजति क्रमाद्बलौघे
नृपसेनामसुयोधनां विलोक्य।
गुरुपुत्रकृपानुबद्धभावः
कृतवर्मा सुभटो विदूरमागात् ॥४७॥

युद्धहतानां शत्रूणां शोणितैः कृत्वा क्षोणिम् उक्षाञ्चक्रतुः सिषिचतुः। तथा जिष्णुना जयिना ऋक्षाणां भालूकानां अधिपेन जाम्बवता परेऽन्ये राक्षसाः पद्मवनवत् पद्मवनानीव विना क्लेशमित्यर्थः ध्वस्ता ध्वंसिताः अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् ध्वंसतेः सकर्मकत्वम्।

पक्षे सुग्रीवेण शोभनग्रीवावता तथा दृढाङ्गदेन दृढनिबद्धकेयूरेण भीमेन वृकोदरेण विद्विट्शतं मथितं, तथा प्रौढारिहा उद्रिक्तशत्रुघाती सेनानीः धृष्टद्युम्नः युयुधानः सात्यकिश्च सञ्जयं पलायमानं गावल्गनिं न जहे जग्राहेत्यर्थः, ततश्च व्यासवचनात्तं पश्चान्मुमोचेति बोध्यम्। अश्विनोस्तनयौ च नकुलसहदेवौ द्विषच्छोणितैः क्षोणिम् उक्षाञ्चक्रतुः, तथा जिष्णुना अर्जुनेन ऋक्षाणामधिपेन भल्लूकश्रेष्ठेन पद्मवनवत् परे ध्वस्ता यद्वा ऋक्षाणां नक्षत्राणामधिपेन चन्द्रेण चन्द्रो यथा पद्मवनानि सङ्कोचयति तथार्जुनः शत्रुमित्यर्थः। उपमा ॥४६॥

विलयमिति। बलौघे निजसैन्यसमूहे क्रमाद्विलयं नाशं व्रजति सति नृपस्य रामस्य सेनाम् असुयोधनां दुर्योध्यां विलोक्य कृतवर्मा कृतसन्नाहोऽपि तथा सुभटः सुयोद्धापि अर्थात् प्राकरणिको रावणः गुरुर्महान् यः पुत्र इन्द्रजित् तस्मिन् ता कृपा तया अनुबद्धो निबद्धो भाव आशयो यस्य तादृशः सन् इन्द्रजिच्छोकार्तः सन्नित्यर्थः विदूरं समराङ्गनाद्दूरस्थानम् आगात् आजगाम।

पक्षे सुभटः कृतवर्मा हार्दिक्यः नृपसेनाम् असुयोधनां दुर्योधनरहितां विलोक्य गुरुपुत्रोऽश्वत्थामा कृपः शारद्वतः तयोरनुबद्धो भावः प्रीतिर्यस्य तादृशः सन् विदूरमागात् दुर्योधनान्वेषणार्थमिति शेषः। अन्यत्तुल्यम्। हतप्रायं स्वबलं विलोक्य गदामात्रसहाये दुर्योधने रणादपयाय द्वैपायनह्रदं प्रविष्टे तमनालोक्य कृपाश्वत्थामकृतवर्माणस्त्रयः शिष्टा महारथास्तदन्वेषणाय तत्रैव जग्मुरित्यर्थः। औपच्छन्दसकं वृत्तम् ॥४७॥

आग्नेयेन रणे धृष्टद्युम्नेनान्ये द्विषो हताः ।
वसन्ते कामदेवेन प्रोषिता इव रागिणः ॥४८॥

इति राघवपाण्डवीये महाकाव्ये द्वादशः सर्गः ।

आग्नेयेनेति । रणे धृष्टं प्रगल्भम् उद्रिक्तमित्यर्थः द्युम्नं बलं यस्य स तथा तेन । "द्युम्नं वित्ते बलेऽपि च" इति मेदिनी । आग्नेयेन अग्निपुत्रेण नीलेन अन्ये द्विषः शत्रवो हताः वसन्ते कामदेवेन कन्दर्पेण रागिणः सकामाः प्रोषिताः प्रवासिन इव । कामदेवेनेत्यनेन एतत्काव्यकारयितुः कामदेवनृपस्याप्युद्घ-ट्टनं कृतम् ।

पक्षे आग्नेयेन यज्ञाग्निकुण्डोत्पन्नेन धृष्टद्युम्नेन तन्नामकेन द्रौपदेयेन । शेषं समानम् । उपमा ॥४८॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां कपाटविपाटि-
काख्यायां राघवपाण्डवीयमहाकाव्यटीकायां द्वादशः सर्गः ।

त्रयोदशः सर्गः ।

अथ स्फुरद्दक्षिणबाहुरुच्चै-
रङ्गारशेषानलसन्निभस्य ।
अल्पावशिष्टात्मबलस्य शत्रो-
र्नराधिपो निर्गममन्वियेष ॥१॥

रिपोरसहमानास्ते हरिमुख्या विलम्बनम् ।
रुरुधुस्तदधिष्ठानं सरोवरमिव द्विपाः ॥२॥

अथेति। अथ विरूपाक्षमत्तोन्मत्तवधानन्तरम् उच्चैरतितरां स्फुरन् स्पन्दमानो दक्षिणबाहुर्यस्य सः। एतत् दक्षिणभुजस्पन्दनमिष्टसमागमसूचकम् इति सामुद्रकम्। नराधिपो रामः अल्पावशिष्टमात्मबलं स्वसैन्यं यस्य स तथा तस्य अतएव अङ्गारशेषोऽङ्गारमात्रावशिष्टो योऽनलस्तत्सन्निभस्य तत्तुल्यस्य शत्रोरावणस्य निर्गमं युद्धार्थमागमनम् अन्वियेष आकाङ्क्षितवान्। इदानीं रावणः स्वयमागच्छतु तं हत्वा कृतकृत्यो भवेयमित्यचिन्तयदित्यर्थः।

पक्षे अथ शकुनिसुशर्मादिवधानन्तरं नराधिपो युधिष्ठिरः शत्रोर्दुर्योधनस्य। अन्यत् समानम् ॥ १ ॥

रिपोरिति। ते हरिमुख्या वानरश्रेष्ठा रिपोरावणस्य विलम्बनं युद्धार्थागमनविलम्बम् असहमानाः औत्सुक्याधिक्यात् सोढुमशक्ताः सन्तः द्विपा हस्तिनः सरोवरमिव तस्य रावणस्य अधिष्ठानं निवासस्थलं लङ्कां रुरुधुः आवव्रुः, आहत्य उपद्रवं चक्रुरित्यर्थः। अयुध्यमाने हि शत्रावेवं कर्तव्यं। यदाह मनुः,—"उपरुध्यारिमासीत राष्ट्रञ्चास्योपपीड़येत्। दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम्" इति।

पक्षे हरिः कृष्णो मुख्यः प्रधानं येषां तादृशास्ते पाण्डवाः रिपोर्दुर्योधनस्य विलम्बनं विड़म्बनं पलायनरूपं प्रतारणमित्यर्थः असहमानाः सन्तः द्विपाः सरोवरमिव तस्य दुर्योधनस्य अधिष्ठानं जलस्तम्भनेनाश्रयस्थानं सरोवरं

ततः सगर्वं निरगादराति-
विपक्षसिंहध्वनिकीर्णकर्णः।
ह्रदान्महानाग इव स्वधाम्नः
सन्दर्शितोत्साहमहीनलक्ष्मा ॥३॥

दोर्विक्षेपैरमन्दैः परिघशतमिव व्योम्नि सञ्चारयन्तं
दृक्चारीमण्डलेषु प्रतिदिशमशनैर्दर्शितानेकवक्त्रम्
कुर्वाणं दृष्टिपातैरनलकवलितान्येव सैन्यानि दूरात्
तं कोपादापतन्तं कथमपिददृशुःप्रत्यनीकप्रवीराः ॥४॥

द्वैपायनह्रदं रुरुधुः। दुर्योधनो द्वैपायनह्रदं प्रविष्टोऽस्माभिर्दृष्ट इति व्याधेभ्यः श्रुत्वा तत्र गत्वा रुरुधुरित्यर्थः। अस्मिन् पक्षे सरोवरमिति युक्तत्वादुपमान-मुपमेयञ्च ॥ २ ॥

तत इति। ततोऽरातीरावणः विपक्षाणां सिंहध्वनिभिः सिंहवद्गर्जनैः कीर्णकर्णः पूरितकर्णकुहरः तच्छ्रवणाकुपित इत्यर्थः तथा अहीनम् अच्युतं लक्ष्म राजचिह्नं युद्धचिह्नं वा यस्य तादृशः सन् सगर्वं सन्दर्शितोत्साहश्च यथा तथा ह्रदान्महानाग इव स्वधाम्नः स्वालयात् लङ्कानगरान्निरगात् युद्धार्थं निश्चक्राम।

पक्षे अरातिर्दुर्योधनः महानागइव स्वस्य धाम्नो विश्रामस्थानात् ह्रदात् द्वैपायनसरसो निरगात्। अन्यत्तुल्यम्। उपमा ॥ ३ ॥

दोरिति। प्रत्यनीकप्रवीरा विपक्षशूराः कोपादापतन्तं तं रावणं पक्षे—दुर्योधनं कथमपि दूरात् ददृशुः सभयं पश्यन्तिस्मेत्यर्थः किम्भूतम् अमन्दैर-विरलैर्दोर्विक्षेपैर्बाहुक्षेपैः कृत्वा व्योम्नि परिघशतमिव लगुडशतमिव सञ्चार-यन्तं भ्रामयन्तं, तथा प्रतिदिशं दिशि दिशि अशनैर्झटिति दृक्चारीमण्डलेषु पर-बलालोकनार्थं चक्षुर्विक्षेपसमूहेषु दर्शितानि अनेकानि वक्त्राणि मुखानि येन तं एकत्र दशाननत्वात् अपरत्र मुहुर्मुहुरावर्तनादिति भावः। तथा दृष्टिपातैः कृत्वा सैन्यानि विपक्षबलानि अनलकवलितान्येव वह्निपरीतानीव कुर्वाणम्। एवकार इवार्थे। अत्र भारतपक्षे वक्त्रस्यानेकत्वाभावात् दर्शितानेकवक्त्रमिवेति

तमाह्वयायाह्नत दूषणघ्नो
वृकोदरः काल इवात्तकोपः।
उत्तेजितश्रीर्वृषभध्वजेन
भर्ता भृगूणामिव कार्तवीर्यम् ॥५॥

मुखारविन्दैः सुरसुन्दरीणां
नभो बभूवेह सहस्रचन्द्रम्।
सहस्रगङ्गञ्च तदुत्सुकानां
विमानहंसावलिभिः सुराणाम् ॥६॥

सम्भावनायां पर्यवसानात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। अन्यत्र इव प्रयोगाद्वाच्येत्युत्प्रेक्षयो निरपेक्षतयावस्थानात् संसृष्टिः। स्रग्धरा वृत्तम् ॥४॥

तमिति। आत्तकोपः कुपितो वृकोदरः काल इव चतुर्दशयमान्तर्गतवृकोदरनाम्ना यम इवेत्युत्प्रेक्षा। वृकोदराय चित्रायेत्यादि भविष्यपुराणीयमन्त्रलिङ्गात् कालस्य वृकोदरसंज्ञकत्वं। दूषणं रक्षोविशेषं हतवानिति दूषणघ्नो रामः। रामस्य नारायणावतारत्वेनामनुष्यत्वात्। अमनुष्यकर्तृकाश्चेति श्लेषः एवं पक्षान्तरेऽपि भीमस्य ब्रह्माण्डान्तरीयेन्द्रावतारत्वेनामनुष्यत्वादिति बोध्यम्। तं रावणम् आह्वाय युद्धाय वृषभध्वजेन शिवेन उत्तेजिता धनुर्वेदार्पणेन वर्द्धिता श्रीः शोभा यस्य तादृशो भृगूणां भृगुवंश्यानां भर्ता पालकः परशुरामः कार्तवीर्यं हैहयार्जुनमिव आह्वत आह्वतवान्।

पक्षे आत्तकोपः काल इव दूषणघ्नः पुरुषदोषत्यागो वृकोदरो भीमस्तं दुर्योधनं आह्वाय आह्वत। अन्यत् समानम्। अत्रोत्प्रेक्षोपमयोः परस्परमनपेक्षतयावस्थानात् संसृष्टिः ॥५॥

मुखेति। इह आहवे सुरसुन्दरीणां युद्धदिदृक्षया आगतानामप्सरसां मुखान्यरविन्दानीव तानि तथा तैः अत्युत्कृष्टमुखैरित्यर्थः नभः समरसन्निकृष्टमाकाशं सहस्रचन्द्रम् असंख्यचन्द्रान्वितं बभूव, तथा उत्सुकानाम् औत्सुक्येन युद्धं द्रष्टुमागतानां सुराणां या विमानहंसावलयः विमानानां वाहनभूतराजहंसश्रेणयस्ताभिः कृत्वा तन्नभः सहस्रगङ्गञ्च असंख्यमन्दाकिनीयुक्तञ्च

सरस्वतीपूततनुस्तरस्वी
चिराय जायाविरही व्रतस्थः ।
उपेयिवान् संयुगधाम रामो
हरिप्रधानैर्ददृशे सुहृद्भिः ॥७॥
जज्ञे तयोरथ ददद्भुवनाय भीतिं
स्फीताङ्गदोज्ज्वलमहाभुजयोः समीकम् ।

बभूव। हंसावलीनां शुक्लत्वात् प्रवाहतुल्यतयावस्थानाच्चेति भावः। अत्र नभसि सहस्रचन्द्रवत्त्वसहस्रगङ्गावत्त्वयोरसम्बन्धेऽपि तत्कथनादतिशयोक्तिरियं तेन च मुखहंसावलिषु चन्द्रत्वगङ्गात्वारोपप्रतीतिरूपकद्वयं ध्वन्यते। वस्तुतस्तु— "विदधे मधुपश्रेणीमिह भूलतया विधिः" इत्यादिवद्वैयधिकरण्येऽपि रूपकदर्शनाद्वाच्यमेवात्र तत् ॥६॥

सरस्वतीति। सरस्वत्या वाण्या विषयेभ्यः पूता तनुर्यस्य सः, तथा तरस्वी युद्धार्थं वेगवान्, तथा चिराय बहुकालं जायाविरही सीतावियुक्तः, तथा व्रतस्थः नियमस्थः ईदृशो रामो दाशरथिः संयुगधाम रणस्थलम् उपेयिवान् उपगतः सन् हरिप्रधानैर्वानरमुख्यैः सुहृद्भिः सुग्रीवादिभिर्ददृशे दृष्टः।

पक्षे सरस्वत्या नदीविशेषस्नानेन पूततनुः, तथा तरस्वी स्वतो वेगवान्, तथा चिराय जायाविरही रेवतीवियुक्तः, तथा व्रतस्थः तीर्थयात्रया कृतनियमः ईदृशो रामो बलभद्रः संयुगधाम युद्धस्थानं कुरुक्षेत्रम् उपेयिवान् सन् हरिप्रधानैः कृष्णमुख्यैः सुहृद्भिर्युधिष्ठिरादिभिर्ददृशे। द्वयोरपि सुहृद्भूतयोः कौरवपाण्डवयोः साहाय्यकमननुतिष्ठन् बलभद्रस्तीर्थयात्रां गतः, ततश्च प्रभूतजनक्षये संग्रामेऽतीते भीमदुर्योधनयोर्गदायुद्धसमये सरस्वतीस्नानेन पूततनुस्तत्युद्धस्थानं कुरुक्षेत्रमाजगामेति भारतम् ॥७॥

जज्ञ इति। अथानन्तरं तयोरामरावणयोः समीकं युद्धं जज्ञे बभूव। किम्भूतयोः,—स्फीताङ्गदोज्ज्वलमहाभुजयोः स्फीत उद्रिक्तोऽङ्गदो वालिपुत्रो यस्य सः, तथा उज्ज्वलावुद्दीप्तौ महाभुजौ दृढहस्तौ यस्य सः, ततश्च विशेषणयोः कर्मधारयः इति रामपक्षे, रावणपक्षे तु स्फीतैर्वृद्धिरङ्गदैः केयूरैरुज्ज्वला महा-

अन्योन्यहेतिपरिघट्टनकीर्णवह्नि-
ज्वालापरिस्फुरणतर्जितविद्युदर्चिः ॥८॥

आद्यैरायुधपातपूततनुभिर्वीरैर्विमानस्थितै-
रभ्यस्तामरसुन्दरीरतिरसैः सासूयमालोकितः ।
घोरस्यन्दनवेगनिःसहमहीदिग्दन्तिकुम्भीनस-
प्रष्ठप्रार्थितशान्तिराहवविधिस्तत्रास्तनिश्वासयोः ॥९॥

भुजा यस्य सः ततः सच सच ताविति सरूपेषु यदिष्टमित्येकशेषः । तयोः । किम्भूतं समीकं,—भुवनाय लोकाय भीतिं भयं ददत्, तथा अन्योन्यं परस्परं हेतीनामस्त्राणां यत् परिघट्टनम् संश्लेषस्तस्मात् कीर्णौ निःसृतौ यौ वह्निस्तस्य या ज्वाला शिखा तस्याः स्फुरणेन तर्जिता न्यक्कृता विद्युतोऽर्चिः शिखा यत्र तत् ।

पक्षे स्फीताभ्यामङ्गदाभ्यां केयूराभ्याम् उज्ज्वलौ महाभुजौ ययोस्तादृशयोस्तयोर्भीमदुर्योधनयोः हेती गदे । शेषं समानम् । अत्र हेतिपरिघट्टनजनितवह्निज्वालायां विद्युदर्चिरपेक्षया उत्कृष्टत्वात् व्यतिरेकः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥८॥

आद्यैरिति । तत्र लङ्कायां पक्षे कुरुक्षेत्रे निश्वासयोर्भयरहितयोः रामरावणयोः पक्षे भीमदुर्योधनयोराहवविधिर्युद्धानुष्ठानम् आस्त आसीत् । किम्भूतः,—आद्यैः सम्मुखयुद्धमरणेन प्रथमं स्वर्गं प्रस्थितैः, तथा आयुधस्यास्त्रस्य पातेन पूततनुभिः, तथा विमानस्थितैः विमाने स्थित्वा पश्यद्भिः, तथा अभ्यस्तः पुनः पुनरनुभूतः सुरसुन्दरीणामप्सरसां रतौ रसः आलिङ्गनादिसम्भोगरसो यैस्ते, तथा तैर्वीरैः कर्तृभिः सासूयं सदोषाविष्कारं यथा तथा आलोकितः । मृतेष्वपि वीरत्वस्यानुवृत्तत्वादिति भावः । वीरा हि परकृतयुद्धं सासूयं पश्यन्ति । तथा घोर उद्भटो यः स्यन्दनयोरथयोः पक्षे युद्धगतिभेदयोर्वेगः । रामस्यापि इन्द्रेण प्रेरितं स्यन्दनमासीत् । तत्र निःसहा असमर्था या मही पृथिवी साच तिर्यक्कृतधारका दिग्दन्तिनश्च अधस्तद्धारकः कुम्भीनसानां सर्पाणां प्रष्ठः श्रेष्ठः अग्रगो वा अनन्तश्च तैः प्रार्थिता शान्तिरुपशमो यस्य सः । "कुम्भीनसः कुरु-

धूतचापलतया विराजतो-
र्मार्गणाभिहतमर्मणोर्मिथः।
नान्तरं ददृशुराहवे तदा
साधुवादमुखरा नभश्चराः ॥१०॥

रक्ताशोकस्तवकनिकरैः सावतंसा इवाशा
विद्युच्छेदैरिव कवलिताः शारदा वारिवाहाः।
उल्काजालैरिव जटिलिता जज्ञिरे व्योमगर्भा—
स्तूर्णोत्कीर्णैः प्रसभमुभयोरायुधाग्निःकलापैः ॥११॥

सर्पे स्त्रियां लवणमातरि" इति मेदिनी। "प्रष्ठः श्रेष्ठाग्रयोः" इति भूरिः। प्रादग्रगेभ्य इति षत्वम्। अत्र पूर्वमततादृशवीरजनकर्तृकसासूययुद्धदर्शनस्य तादृशमध्यादिकर्तृकतच्छान्तिप्रार्थनस्य चासम्बन्धेऽपि तद्दर्शनादतिशयोक्तिद्वयं संसृष्टम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥९॥

धूतेति। तदा साधुवादे मुखरा वाचालाः साधु साध्विति मुहुरुच्चरन्त इत्यर्थः नभसि आकाशे चरन्तीति नभश्चरा देवादयः धूता कम्पिता या चापलता धनुर्लता तया विराजतोः शोभमानयोः, तथा मिथः परस्परं मार्गणैर्बाणै-रभिहतानि ताड़ितानि मर्माणि पूर्वोक्तमर्मस्थानानि याभ्यां तौ, तथा तयो-रामरावणयोः आहवे युद्धे अन्तरं स्वल्पमपि विशेषं न ददृशुः तुल्यं युध्यमानौ दृष्टवन्त इत्यर्थः।

पक्षे धूतं त्यक्तं चापलं चपलता याभ्यां तयोर्भावो धूतचापलता तया स्थिरतयेत्यर्थः विराजतोः, तथा मिथो मार्गणेन रन्ध्रान्वेषणेनाभिहतमर्म-णोर्भीमदुर्योधनयोः। शेषं समानम्। अस्मिन् पक्षे गदायुद्धे धनुर्बाणाद्य-भावात् केषाञ्चित् चापलतामार्गणशब्दयोर्धनुर्लताबाणार्थकरणमसम्भ-वेयम् ॥१०॥

रक्तेति। उभयो रामरावणयोः पक्षे भीमदुर्योधनयोः तूर्णं शीघ्रं मिथः संश्लेषसमकालमेवेत्यर्थः उत्कीर्णैरुत्क्षिप्तैरायुधानां परस्परश्लिष्टानां बाणानां

मनोरथगतिध्वंसपरिवर्द्धितरोषयोः ।
रणकर्म सुदक्षत्वादश्रान्तमुभयोरभूत् ॥१२॥

तथा तयोर्विक्रम उद्दिदीपे
दिदृक्षया व्योम्नि यथा समेताः ।
दिवौकसोऽप्येकतरेण लभ्यं
जयं न निश्चेतुमलं बभूवुः ॥१३॥

पक्षे आयुधयोर्गदयोरर्चिःकलापैः प्रतिघातोत्थितवह्निशिखासमूहैः क्रान्ता प्रसभं झटिति आशा दिशः रक्ताशोकस्य स्तवकनिकरैः पुष्पगुच्छसमूहैरिव सावतंसाः सालङ्कारा जज्ञिरे जाताः। तथा शारदाः शरत्कालीनाः शरद्येव युद्धारम्भात्तत्कालीना इत्यर्थः वारिवाहा मेघा विद्युतां छेदैः खण्डैरिव कवलिता व्याप्ता जज्ञिरे। तथा व्योमगर्भा आकाशमध्यानि उल्का आकाशचलत्तेजोविशेषास्तासां जालैः समूहैरिव जटिलिता जातजटाव्याप्ता इत्यर्थः जज्ञिरे। सर्वत्र इवशब्दप्रयोगात् वाच्योत्प्रेक्षाणां संसृष्टिः तया च आयुधार्चिकलापानामाशामेघव्योमगर्भेष्वसम्बन्धेऽपि तद्वर्णनादतिशयोक्तिरङ्गाङ्गितया सङ्कीर्यते। मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥११॥

मनोरथेति। मनोरथस्य इच्छाया या गतिर्विषयः एतत्प्रकारेणैवेमं हनिष्यामीत्येवंरूपस्तस्या ध्वंसः परस्य कौशलेनान्यथाभाव-स्तेन परिवर्द्धितो रोषो ययोस्तौ, तथा तयोः मनोरथो ह्यनुपपद्यमानो रोषं जनयति। "कामात् क्रोधोऽभिजायते" इति स्मरणात् इति भावः। उभयो रामरावणयोः पक्षे भीमदुर्योधनयोः सुदक्षत्वाद्युद्धनैपुण्याधिक्यादश्रान्तम् अविरामं श्रमरहितं वा रणकर्म युद्धव्यापारोऽभूत् ॥१२॥

तथेति। तयो रामरावणयोः पक्षे भीमदुर्योधनयोर्विक्रमस्तुल्यः पराक्रम-स्तथा तेन प्रकारेण उद्दिदीपे प्रवृद्धोऽभूत्, यथा दिदृक्षया युद्धकौशलदर्शनेच्छया व्योम्नि युद्धाङ्गनाद्र्भागे समेताः सङ्गता दिवौकसोऽपि का कथान्येषां। सर्वज्ञा देवा अपि एकतरेण रामेण रावणेन वा पक्षे भीमेन दुर्योधनेन वा लभ्यं प्राप्यं

मध्ये तयोरायुधघट्टजन्मा
प्रतिक्षणं वह्निशिखोल्लसन्ती ।
भीता तयोरेकतरं ग्रहीतुं
साक्षाज्जयश्रीरिव लक्ष्यते स्म ॥१४॥

पौष्पीवृष्टिः पुरस्तात्तदुपरि सुमनःसंक्षये खेचरौघै-
र्मुक्तामुक्ताकलापाः किल तदुपरमे केवलाः साधुवादाः ।
संयत्संरम्भभीतास्त्रिदिवयुवतयोऽप्यञ्चलैरंशुकानां
चक्षूंषिच्छादयन्त्यो द्विविदयिततमैदूरमालिङ्गनीता
॥१५॥

जयं निश्चेतुम् अलं समर्था न बभूवुः। अत्र दिवौकसोऽपीत्यनेन अन्येषां जयनिश्चयस्य दूरपराहतत्वप्रतिपादनादर्थापत्तिरलङ्कारः ॥१३॥

मध्य इति। आयुधयोरस्त्रयोर्घट्टात् मिथःसम्पर्कात् जन्म यस्या साद्वह्नी तयोर्मध्ये प्रतिक्षणं प्रतिप्रहारम् उल्लसन्ती वह्निशिखा तयोरेकतरं ग्रहीतुम् आलिङ्गितुं भीता अपरस्माद्भयं प्राप्ता साक्षाज्जयश्रीरिव विजयलक्ष्मीरिव लक्ष्यते स्म। नेयमायुधघट्टनजन्मा वह्निशिखा किन्तु एकतरमवलम्बितुम-परस्माद्भीत्या कृतविलम्बा जयलक्ष्मीः किमित्युत्प्रेक्षा ॥१४॥

पौष्पीति। खे आकाशे चरन्तीति खेचरा देवादयः। अधिकरणेति टः, तत्पुरुषे कृति बहुलमिति सप्तम्या अलुक्। तेषामोघैः समूहैः युद्धदिदृक्षया-गतैस्तद्दर्शनेन हृष्टैश्चेति शेषः, तयोः रामरावणयोः पक्षे भीमसुयोधनयोरुपरि तावुद्दिश्येत्यर्थः पुरस्तात् प्रथमं पौष्पी पुष्पसम्बन्धिनी वृष्टिः कृदभिहितभाव-त्वात् द्रव्यमात्रपुष्पाणीत्यर्थः मुक्ता त्यक्ता, ततश्च सुमनसां पुष्पाणां संक्षये साव-शेषमोचनेनापगमे सति मुक्ताकलापाः किल मौक्तिकदामानि च मुक्ता, तदु-परमे तेषां मुक्ताकलापानामप्यभावे च सति मोक्तव्यतादृशवस्त्वदर्शनात् केवलाः साधुवादाः प्रशंसालापा मुक्ताः। इयं तावत् देवानां क्रिया, देवीनामाह। संयदिति—संयत्संरम्भे च युद्धाडम्बरदर्शनेन भीताः धीरत्वाभावात् प्राप्त-

दिग्भित्तिप्रतिनाददुन्दुभिरवप्रक्षोभगर्भोच्छल-
न्नानानागनगेन्द्रनक्रनिकरप्रोत्क्षिप्तवीचिच्छटः ।
कूलान्तानुदलङ्घयत् कुपितयोर्नूनं तयोरायुध-
ज्वालौर्वानललङ्घितस्य नभसो निर्वापणायाम्बुधिः ॥१६

विलोक्य विद्वेषिवधे ससंशयं
रणे जगत्प्राणभुवं नृपात्मजम् ।

भयाः अतएव अंशुकानां वस्त्राणामञ्चलैरेकदेशैः छन्ना चक्षूंषि च्छादयन्त्यः खेच-दिवयुवतयोऽपि देव्योऽपि दिवि आकाशे दयिततमैः स्वस्ववल्लभैर्भयापगमायालिङ्ग्य दूरं नीताः । अत्रेदृशानुपूर्वीकस्य श्लोकार्थस्य प्रायेणासम्बन्धेऽपि तत्-वर्णनादतिशयोक्तिः, सा च मुक्तामुक्तेति छेकानुप्रासेन मोच्यमानभेदेनानेकानां मोचनक्रियाणामेकखेचरीचसम्बन्धाद्दीपकेन च एकाश्रयावस्थायित्वेन सङ्कीर्यते । स्रग्धरा ॥१५॥

दिग्भित्तीति । दिग्भित्तिषु दिग्रूपासु भित्तिषु दिक्प्रान्तेषु वा प्रतिनादः प्रतिध्वनिर्यस्य तादृशो यो दुन्दुभिरवः समरदुन्दुभिध्वानस्तेन प्रक्षोभो प्रकर्षेण क्षुब्धो यो गर्भोऽभ्यन्तरं तस्मादुच्छलन्तो बहिर्निःसरन्तो ये नाना बहुविधा नागाः सर्पा जलकुञ्जरा वा नगेन्द्रा मैनाकादयः नक्राः कुम्भीराश्च तेषां निकरः समूहस्तेन प्रोत्क्षिप्ता प्रकर्षेणोर्ध्वं नीता वीचिच्छटा तरङ्गपरम्परा यस्य तादृशोऽम्बुधिः समुद्रः कूलान्तान् वेलाः । "अन्तः स्वरूपे निकटे" इति हेमचन्द्रः । उदलङ्घयत् उल्लङ्घ्य प्रावर्तत । अत्रोत्प्रेक्षते । कुपितयोस्तयो रामरावणयोः पक्षे भीमदुर्योधनयोर्या आयुधज्वाला आयुधोत्थितवह्निशिखा सैव और्वानलः प्रलयकारी वाडवाग्निस्तेन लङ्घितस्य व्याप्तस्य नभस आकाशस्य निर्वापणाय नूनं निर्वापणार्थमिव कूलान्तानुदलङ्घयत्, आकालिकप्रलयशङ्कयेति शेषः । अत्र पूर्वार्द्धार्थस्य वस्तुतोऽसम्बन्धादतिशयोक्तिस्तया चोत्प्रेक्षाङ्गाङ्गितया सङ्कीर्यते । नूनशब्दश्चोत्प्रेक्षावाचकः । यदाह—"मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः" इति । शार्दूलविक्रीडितम् ॥१६॥

विलोक्येति । कोऽपि पुरातनो मुनिर्मातलिः । स हि पूर्वं मुनिर्भूत्वा

उपायमस्मै निभृतं न्यवेदय-
ज्जयोचितं कोऽपि पुरातनो मुनिः ॥१७॥
प्रवर्त्य भीमोऽथ लसन्महायुधं
विरोधिवीरं निजघान मर्मणि।
पुरेव रामः शतमन्युसम्भवं
महास्त्रमोक्षेण निशाचरेश्वरम् ॥१८॥

तपश्चकार, ततश्च तत्फलभूतम् इन्द्रस्य सारथ्यं लेभे इति शास्त्रसम्प्रदायायादस्य मुनित्वम्। जगत्प्राणभुवं जगद्वर्तिजनानां प्राणरक्षणक्षमं दुर्वृत्तराक्षसादिविनाशनेन जगतां प्राणानुघ्नन्तमित्यर्थः नृपात्मजं रामं रणे विद्वेषिणः शत्रो रावणस्य वधे ससंशयं छिन्नेष्वपि शिरःसु रावणस्य पुनः सशिरस्कत्वदर्शनात् संशयितं विलोक्य अस्मै रामाय जयोचितं तद्वधयोग्यम् उपायं 'ब्रह्मास्त्रेणास्य वक्षसि प्रहारः कर्त्तव्य' इत्येवंरूपं निभृतं गुप्तं यथा तथा न्यवेदयत् ज्ञापयामास।

पक्षे कोऽपि पुरातनो मुनिः कृष्णप्रेरितो नरावतारोऽर्जुनः' जगत्प्राणभुवं वायुतनयं नृपात्मजं भीमं रणे विद्वेषिणो दुर्योधनस्य वधे ससंशयं तुल्यबलतया सन्दिहानं विलोक्य अस्मै भीमाय जयोचितम् उपायम् 'अस्योरुदेशे गदया प्रहर्तव्यमित्येवंरूपं निभृतं न्यवेदयत्। स्वोरो हस्ताघातभङ्ग्या असूचयत् ॥१७॥

प्रवर्त्येति। अथ मातलिनिवेदनानन्तरं रामः भीमो लसन् भयङ्करः सन् महायुधं महान्तं संग्रामं प्रवर्त्य अतिशयेन वर्तयित्वा महायुधं महास्त्रं ब्रह्मास्त्रं प्रवर्त्य आवर्त्येति वा पुरा पूर्वं शतमन्युसम्भवम् इन्द्रपुत्रं वालिनमिव महास्त्रस्य ब्रह्मास्त्रस्य मोक्षेण त्यागेन विरोधिवीरं निशाचरेश्वरं रावणं मर्मणि वक्षसि निजघान आहतवान्।

पक्षे अथार्जुनोपदेशानन्तरं लसन् रणे शोभमानो भीमो वृकोदरः महायुधं महान्तं संग्रामं प्रवर्त्य कृत्वा पुरा त्रेतायां महास्त्रमोक्षेण ब्रह्मास्त्रक्षेपेण रामः शतस्य शतसंख्यजनस्येत्यर्थः मन्योः शोकस्य दैन्यस्य वा सम्भवो यस्मात् तम्। "मन्युः पुमान् क्रुधि। शोके दैन्ये च यज्ञे च" इति मेदिनी। निशा-

ततः स उच्चैर्गतमानसोऽपि
दुर्योधनश्छिन्नदशाननश्रीः।
प्राप्योरुभङ्गं जगतीं जगाम
सुरद्विषां मूर्त इवाभिमानः ॥१९॥

अन्ते संग्रामयज्ञस्य सद्यः पूर्णाहुतीकृतः।
तत्कायः परितस्तार दारुणो रणमण्डलम् ॥२०॥

परीक्षरं रावणमिव विरोधिवीरं दुर्योधनं मर्मणि कोमलत्वादतिपीडाकरे ऊरौ निजघान गदया अताडयत् ॥१८॥

तत इति। ततो ब्रह्मास्त्राघातानन्तरं दुर्योधनोऽपि दुःखेन योधनीयोऽपि अतिशूरोऽपीत्यर्थः गतं मानसं यस्य सः मृत इत्यर्थः, अतएव छिन्ना नाशं प्राप्ता दशानामाननानां मुखानां श्रीः शोभा यस्य सः, तथा सुरद्विषां देवविरोधिनां राक्षसानां मूर्तो मूर्तिमान् अभिमान इव गर्व इवेत्युत्प्रेक्षा। स रावण उरुमहान् यो भङ्गः पराजयस्तं प्राप्य उच्चैरुच्चस्थानात् रथनीडात् जगतीं पृथिवीं जगाम। ब्रह्मास्त्रेण हतो मृतश्च भूमौ पपातेत्यर्थः।

पक्षे तत ऊरौ गदाघातानन्तरम् उच्चैरुच्चाङ्गरचणे मानसं यस्य सः। नाभेरधो गदाप्रहारस्य युद्धशास्त्रनिषिद्धत्वात् केवलमूर्द्धाङ्गरचणे कृतयत्न इत्यर्थः। अतएव भीमस्य गदाप्रहारेण ऊरोभङ्गं प्राप्य छिन्ना नाशिता दशा सौम्यावस्था यस्यास्तादृशी आननश्रीर्यस्य सः वेदनाधिक्यान्मलिनमुखकान्तिरित्यर्थः। तथा सुरद्विषां असुराणां मूर्तोऽभिमान इव स दुर्योधनः जगतीं जगाम, भूमौ पपात। अपीति निश्चये पादपूरणे वा ॥१९॥

अन्त इति। संग्राम एव यज्ञस्तस्यान्ते पूर्णाहुतीकृतः पूर्णाहुतत्वेन रूपितस्तेनैव संग्रामयज्ञसमापनादिति भावः तस्य रावणस्य पक्षे दुर्योधनस्य कायः दारुणो भयङ्करः सन् अथच ज्वल्यमानतया उत्कटः सन् रणमण्डलं युद्धस्थानं यज्ञवाटरूपमित्यर्थः परितस्तार व्याप्नोति स्म। परिचस्कारेति अलञ्चकारेत्यर्थः। अत्र संग्रामे यज्ञत्वारोपस्य तत्काये पूर्णाहुतत्वारोपस्य च शाब्दत्वात् रणमण्डले तु यज्ञवाटत्वारोपस्यार्थत्वादेकदेशविवर्तिरूपकम् ॥२०॥

विससृजुरथ वृष्टिं कौसुमीमम्बुवाहा
ननृतुरमरवध्वो दध्वनुः खे मृदङ्गाः ।
जगुरनिमिषसूता दिक्पुरन्ध्र्यः प्रसेदु-
स्तुतुषुरखिललोका मङ्गलेनैव पूर्णाः ॥२१॥

तीर्त्वा प्रतिज्ञां पवनात्मजेन
प्रत्यागतेनाभिहितारिभङ्गा ।
मेने तदानीं मनुजेन्द्रपत्नी
महोत्सवं भर्तृमुखावलोकम् ॥२२॥

विससृजुरिति। अथ रावणस्य पक्षे दुर्योधनस्य पतनानन्तरम् अम्बुवाहा मेघा इन्द्रप्रेरिता इति शेषः कौसुमीं पुष्पसम्बन्धिनीं वृष्टिं तदभिहितभावत्वात् वर्षमाणानि कुसुमानीत्यर्थः विससृजुर्मुमुचुः। तथा अमरवध्वो देवाङ्गना ननृतुः। तथा खे आकाशे मृदङ्गा देवैर्वाद्यमाना इति शेषः दध्वनुर्ध्वानं चक्रुः। तथा अनिमिषाणां देवानां सूता मागधाश्चारणा जगुर्गानं चक्रुः। तथा दिश एव पुरन्ध्र्यः प्रसेदुः प्रसन्ना बभूवुः। तथा अखिलाः समस्ता श्रुततद्वृत्तान्ता अपीत्यर्थः लोका जना मङ्गलेनैव स्वस्वेष्टसिद्धेव पूर्णाः पूर्णमनोरथाः सन्तस्तुतुषुः। अतिदुष्टस्य तस्य विनाशात् सर्वेऽपि हर्षं प्रापुरित्यर्थः ॥२१॥

तीर्त्वेति। प्रतिज्ञां सीताहर्तारं श्रीरामेण पातयिष्यामीत्येवंरूपां तीर्त्वा उत्तीर्य प्रत्यागतेन पवनात्मजेन हनूमता अभिहितः कथितोऽरे रावणस्य भङ्गः पराजयो वध इत्यर्थः यस्यै तादृशी मनुजेन्द्रस्य रामस्य पत्नी सीता तदानीं रावणवधवार्ताश्रवणकाले महान् उत्सवो यस्मात्तादृशं भर्तू रामस्य मुखावलोकं मुखदर्शनं मेने कर्तुमियेषेत्यर्थः।

पक्षे प्रतिज्ञां ससोदरं दुर्योधनं हनिष्यामीत्येवंरूपां तीर्त्वा सम्पाद्य प्रत्यागतेन पवनात्मजेन भीमेनाभिहितारिभङ्गा कथितदुर्योधनोरुभङ्गा मनुजेन्द्र-पत्नी द्रौपदी तदानीं भर्तॄणां मुखानामवलोको यत्र तथया तथा महोत्सवं

महावराहेण महीव सागरात्
समुद्धृता भीमबलेन सङ्कटात्।
नरेन्द्रपत्नी प्रतिपन्नमङ्गला
अहर्षं जन्मान्तरमाश्रिता यथा ॥२३॥

पत्युः प्रतिज्ञार्णवलङ्घनेन
सकञ्चुका सञ्चितचारुवेणी।
अनल्पसन्तापहुताशमध्या-
द्विनिःसृता राजवधूर्विरेजे ॥२४॥

मेने। दुर्योधनवधं श्रुत्वा अहो महानुत्सवो मे जात इति मन्यतेस्मेत्यर्थः। महोत्सवसमये च प्रियजनानां मुखानि दृश्यन्ते इति प्रसिद्धिः ॥२२॥

महावराहेति। महावराहेण वराहरूपिणा भगवता सागरात् प्रलय-समुद्रात् समुद्धृता मही पृथिवीव भीमस्य शत्रुभयङ्करस्य रामस्य बलेन सामर्थ्येन, भीमानि बलानि सैन्यानि यस्य स तथा तेन रामेणेति वा सङ्कटात् रावणो-परोधात् समुद्धृता रावणवधेन विहितोद्धारा नरेन्द्रपत्नी सीता प्रतिपन्नमङ्गला प्राप्तमङ्गला सती जहर्ष हर्षं प्राप। अत्रोत्प्रेक्षते,—जन्मान्तरमाश्रिता यथा प्राप्तजन्मान्तरेव, झटित्येव दुःखराशिविनाशेन सुखातिशयसम्भवादियमुत्-प्रेक्षा।

पक्षे भीमस्य वृकोदरस्य बलेन सामर्थ्येन सङ्कटात् भर्तृराज्यापहरणजनित-दुःखात् समुद्धृता नरेन्द्रपत्नी द्रौपदी। अन्यत् समानम्। उपमोत्प्रेक्षयो-रङ्गाङ्गित्वेन सङ्करः। अत्र यथाशब्दस्योत्प्रेक्षाद्योतकत्वे अवाचकत्वदोषो बोध्यः ॥२३॥

पत्युरिति। राजवधूः सीता अनल्पः सातिशयः सन्ताप उत्तापो यस्य तादृशः नात्यल्पतर इत्यर्थः यो हुताशः परीक्षाग्निस्तस्य मध्याद्विनिःसृता अदग्ध-शरीरैव निर्गता वह्निपरीक्षया निवेदितस्वशुद्धिरित्यर्थः तादृशी सती पत्यू रामस्य सवंशरावणवधविषया प्रतिज्ञैव अर्णवस्तस्य लङ्घनेन पारगमनेन सवंशरावण-वधेनेत्यर्थः विरेजे शुशुभे। किम्भूता—सकञ्चुका परिहितोत्तमवस्त्रावरणा,

राज्ये नियुक्तेन विभीषणेन
हरिप्रणेत्रानुगतो बलेन।
विमानराजप्रभुतामुपेत्य
नराधिपः स्वां नगरीं प्रतस्थे ॥२५॥

तथा सञ्चिता बद्धा चारुर्मनोज्ञा वेणी यस्याः सा, रावणगृहवासेन सतीत्व-संशयिनो रामस्य वैमनस्यपरिहाराय वह्निपरीक्षया विशुद्धा सीता विरहा-वस्थायां नियमितैकवस्त्रवेणीधारणं विहाय विहितकेशवसनोत्तमवेशा भूत्वा शत्रुविजयिनो रामस्य समीपमुपेत्य मुमुदे इत्यर्थः।

पक्षे पत्युर्भीमस्य प्रतिज्ञार्णवलङ्घनेन दुर्योधनवधसम्पादनेन सकञ्चुका, तथा सञ्चितचारुवेणी दुःशासनकराकर्षणमारभ्य असंयतकेशा स्थिता, संप्रति सभानटकदुर्योधनवधेन बद्धकेशेत्यर्थः। पत्युर्भीमाद्धेतोः प्रतिज्ञार्णवस्य 'अहतेषु धार्तराष्ट्रेषु केशसंयमनं न करिष्यामि' इत्येवंरूपस्य लङ्घनेन सञ्चितचारुवेणीति वा, राजवधूर्द्रौपदी अनल्पः सन्तापो मनोव्यथैव हुताशस्तस्य मध्याद्विनिःसृता रिपुनाशेन विगतदुःखा सती विरेजे शुशुभे। अत्र प्रथमपक्षे प्रतिज्ञार्णवेत्यत्र निरङ्गरूपकं, द्वितीये सन्तापहुताशेत्यत्रापि, तदनयोः संसृष्टिः ॥२४॥

राज्य इति। नराधिपो रामः राज्ये लङ्काधिपत्ये नियुक्तेन विभीषणेन पौलस्त्येन तथा हरिर्वानरराजः सुग्रीवः प्रणेता नायको यस्य तादृशेन बलेन वानरसैन्येन च अनुगतः सन् विमानराजं रावणेन कुबेराद्विजितं पुष्पकं तस्य प्रभुतां स्वामित्वम् उपेत्य प्राप्य पुष्पकमधिरुह्येत्यर्थः स्वां नगरीमयोध्यां प्रतस्थे।

पक्षे नराधिपो युधिष्ठिरः राज्ये नियुक्तेन राज्यं रक्षितु-मादिष्टेन तथा विभीषणेन भयङ्करेण तथा हरिः कृष्णः प्रणेता यस्य तादृशेन बलेन कुरुक्षेत्रा-ष्टेन सैन्येनानुगतः सन् विमाना विगतमाना वशीकृता इत्यर्थः ये राजान-स्तेषां प्रभुताम् उपेत्य चक्रवर्तित्वं प्राप्येत्यर्थः स्वां नगरीं हस्तिनां प्रतस्थे। एतच्च भारतीयसौप्तिकवधादितः परं बोध्यम्। नगरीं शोभया अमरावतीमपि जिगीषन्तीमिति वा ॥२५॥

समुद्वहन् भर्त्तरि भक्तिमुत्कटां
कृपानुगामी कृतवर्म्मनोदनः।
तमन्वगच्छद्गुरुवंशवर्द्धनः
क्षपाचरो राजवरं विभीषणः ॥२६॥
शकुनस्यानुकूल्येन शनैरारात् पताकिनीम्।
प्रभञ्जनः कुम्भजाशासम्भवस्तामवर्द्धयत् ॥२७॥

समुद्वहन्निति। भर्त्तरि प्रभौ रामे उत्कटामुद्रिक्तां भक्तिं समुद्वहन् धारयन्, तथा कृपाया दयाया अनुगामी अतिदयालुरित्यर्थः, तथा कृतं वर्म्मणः कवचस्य नोदनं युद्धोपरमादपनयनं येन सः तथा गुरुर्महान् यो वंशः पौलस्त्यवंशस्तं वर्द्धयति सत्क्रियाभिः ख्यापयतीति गुरुवंशवर्द्धनः तादृशः क्षपाचरो राक्षसो विभीषणः राजवरं राजश्रेष्ठं तं रामम् अन्वगच्छत् अयोध्यापर्य्यन्तमिति शेषः।

पक्षे भर्त्तरि दुर्य्योधने उत्कटां भक्तिं समुद्वहन्, तथा कृपः शारद्वतोऽनुगामी यस्य सः, तथा कृतवर्म्माणं हार्दिक्यं नुदति स्वसाहाय्याय प्रेरयतीति तथोक्तः कृतवर्म्मसहित इत्यर्थः, तथा विभीषणो भयङ्करः तादृशो गुरोर्द्रोणस्य वंशवर्द्धनः पुत्रोऽश्वत्थामा क्षपाचरः पाण्डवभयेन रात्रौ गच्छन् सन् तं भग्नोरुतया रणभूमौ शयानं राजवरं दुर्य्योधनम् अनु लक्षीकृत्य अगच्छत् ॥२६॥

शकुनस्येति। आरात् समीपे शनैर्म्मन्दं वहन् कुम्भजोऽगस्त्यस्तस्याशा दक्षिणदिक् तत्सम्भवः प्रभञ्जनः पवनः शकुनं शुभसूचकनिमित्तम्। "शुभशंसिनिमित्तेषु शकुनं स्यान्नपुंसकम्" इति मेदिनी। तस्यानुकूल्येन शकुनसूचिताभ्युदयपरानुकूल्येनेत्यर्थः अतएव निदर्शना। तां पताकिनीं वानरसेनाम् उत्तरमुखप्रस्थितामित्यर्थः। अतएव दाक्षिणात्यपवनस्यानुकूलत्वं। पताका सीतास्त्यस्यास्तद्युक्तां सीतामिति गुरवः। अवर्द्धयत् संवर्द्धयामास असुखयदित्यर्थः।

पक्षे कुम्भयोः द्रोणस्तस्याशया मनोरथेन सम्भवो यस्य सः प्रभञ्जनः शत्रुमर्द्दनोऽश्वत्थामा आरात् न्यग्रोधमूलस्थितस्य स्वस्य समीपे शनैर्निभृतमागतस्य शकुनस्य उलूकपक्षिण आनुकूल्येन निद्रितकाकगणविनाशनरूपशौर्य्यशिक्षणो-

अभ्यर्णे कीर्णसेनापतिपृथुकुणपं कृत्तभीष्मारिकण्ठं
योधव्रातप्रतीकैर्विषमितवसुधं ध्वस्तनानाकुमारम् ।
खेलद्वेतालमारादुपरिपरिपतत्फेरुभेरुण्डतुण्डं
श्रोतुं वा नालमासीत् पथि नृपतिवधूराजपुत्राजिरङ्गम् ॥२८॥

पदेशेन तां पताकिनीं शिखण्डिधृष्टद्युम्नद्रौपदेयाद्यधिष्ठितयौधिष्ठिरसैनां शिविरे सुखं शयानामिति शेषः अवर्द्धयत् चिच्छेद । वर्द्धच्छेदपूरणयोरित्यस्य चौरादिकस्य रूपम् । अश्वत्थामा किल रात्रौ न्यग्रोधमूले पाण्डवबलप्रतीकारं चिन्तयन् निभृतमागत्य सुप्तं काककुलं छित्वा भूमौ पातयन्तं कञ्चिदुलूकपक्षिणं ददर्श । दृष्ट्वा च तथाविधं तं सुप्तस्य रिपुकुलस्य वधोऽनेन मे उपदिष्ट इति मत्वा पाण्डवशिविरं गत्वा तत्र सुप्तान् धृष्टद्युम्नादीन् जघानेति भारती भारती ॥२७॥

अभ्यर्णमिति । नृपतिवधूः सीता पक्षे द्रौपदी राजपुत्रस्य रामस्य पक्षे राजा प्रभुर्द्रौणि इत्यर्थः यद्वा अजः शिवस्तदुपासक आजो द्रौणिस्तत्पुत्रस्या-श्वत्थाम्नः आजियुद्धस्थानं रङ्गो नाट्यशालेव आजिरेव रङ्ग इति वा, तं श्रोतुं वा श्रोतुमपि किं पुनर्द्रष्टुमिति भावः अलं समर्था नासीत् । एकत्र कौर्याभावेन भीरुत्वात्, अपरत्र पुत्रभ्रात्रादिवधजनितशोकादिति भावः । किम्भूतम्— अभ्यर्णे समीपे कीर्णा विक्षिप्ताः सेनापतीनां पृथवः कुणपाः शवा यत्र, पक्षे कीर्णः सेनापतेर्धृष्टद्युम्नस्य पृथुः कुणपो यत्र तं, तथा कृत्ताश्छिन्ना भयङ्करा-णामरीणां कण्ठा ग्रीवा यत्र, पक्षे कृत्ता भीष्मारेः शिखण्डिनः कण्ठो यत्र तं, तथा योधव्रातानां भटसमूहानां प्रतीकैरङ्गैः । “अङ्गं प्रतीकोऽवयव” इत्यमरः । विषमिता उन्नतानतीकृता वसुधा यत्र तं, तथा ध्वस्ता नाशं प्राप्ता नाना बहवः कुमारा अतिकायादयः पक्षे द्रौपदेया यत्र तं, तथा आरात् समीप एव खेलन्तः क्रीडन्तो वेताला भूता यत्र तं, तथा उपरि शवानामूर्द्धं परिपतन्ति कवलग्रहणाय सव्यापाराणि फेरूणां शृगालानां भेरुण्डानाञ्च मांसाशि-देवताभेदानां पक्षिभेदानां वा तुण्डानि मुखानि यत्र तं । “भेरुण्डा देवताभेदपक्षिभेदान्तरयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी । तुण्डमित्यत्र कण्ठमिति

कृतप्रतीकारमरेः कृतागसः
समग्रचूडामणिमौलिनिग्रहात् ।
अभिष्टुवन्तो विजयं महाभुजं
ससोदरं ते सुहृदोऽनुवव्रजुः ॥२९॥

एवं विलङ्घ्यापदमर्णवं वा
जवेन पश्चात्कृतदीर्घमार्गः ।
सबन्धुवर्गं भरतप्रधानं
ददर्श राजा धृतराष्ट्रमाशु ॥३०॥

पठित्वा उपरि पतद्भिः फेरुभि र्भयङ्करा भयानका कबन्धाः कबन्धा यत्र तमिति व्याचष्टे केचित् ॥ २८ ॥

कृतेति । विजयं विशिष्टजयम् अभिष्टुवन्तः प्रशंसन्तस्ते सुहृदो विभीषणादयः कृतागसः कृतसीताहरणरूपापराधस्यारे रावणस्य समग्राः चूडामणयो यत्र तादृशा मौलयो मस्तकानि तेषां निग्रहाच्छेदाद्धेतोः कृतः प्रतीकारो वैरनिर्यातनम् येन स तथा तं, ससोदरं सलक्ष्मणं महाभुजं रामम् अयोध्यां प्रतिष्ठमानमिति शेषः अनुवव्रजुः अनुजग्मुः । पूर्वोक्तस्यानुवादोऽयम् ।

अन्ये ते सुहृदः कृष्णादयः कृतागसः कृतद्रौपद्यादिसौप्तिकवधरूपापराधस्य अरेरश्वत्थाम्नः चूडायां जातो मणिश्चूडामणिस्तद्रूपो मौलिः किरीटम् । "मौलिः किरीटे धम्मिल्ले" इति मेदिनी । तस्य समग्रः संपूर्णो निग्रहश्छेदनं तस्माद्धेतोः कृतप्रतीकारं "वपनं द्रविणादानम्" इत्यादिस्मरणात् सौप्तिकवधकर्तुरश्वत्थाम्नः सहजचूडामणिच्छेदनरूपवपनेन कृतवैरशुद्धिमित्यर्थः । ईदृशं विजयमर्जुनमभिष्टुवन्तः सन्तः ससोदरं युधिष्ठिरादिसहितं महाभुजं तमर्जुनमनुवव्रजुः ॥२९॥

एवमिति । स राजा रामः एवं पूर्वोक्तप्रकारेण अर्णवं वा समुद्रमिव । वा उपमायाम् । आपदं रावणादिजनितविपदं विलङ्घ्य उत्तीर्य । अत्र—"शंख-चन्द्र इवाभाति" इत्यादिवत् द्वयोरप्युपमानोपमेययोः वस्तुद्वयपरीः प्रकृतत्वं

शिखावलानामिव वारिवाहं
पिकावलीनामिव चैत्रमासम्।
उदन्वतामिन्दुमिवोज्जजृम्भे
प्रीतिस्तमालोकयतां जनानाम् ॥३१॥

चिराद्वियोगे तपसीव तीव्रे
गते समाप्तिं परिपाकभाजा।
फलोदयेनेव तदीक्षणेन
कृतार्थतामापुरमात्यवर्गाः ॥३२॥

तेन समुद्रं विपदश्च विलङ्घेत्यर्थः। जवेन रथवेगेन पश्चात्कृतोऽतिक्रान्तो दीर्घो मार्गः पन्था येन तादृशः सन् आशु अचिरादेव भरतः कैकेयः प्रधानं यस्य तं तथा धृतराष्ट्रं चतुर्दश वर्षान् रक्षितराज्यं बन्धुवर्गं शत्रुघ्नसुमन्त्रादिकं ददर्श।

पक्षे, राजा युधिष्ठिरः अर्णवं वा समुद्रमिव दुस्तराम् आपदं दुर्योधनादिकृतविपदं विलङ्घ्य बन्धुवर्गैर्विदुरादिभिः रक्षितं भरतप्रधानं भरतवंशमुख्यं धृतराष्ट्रम् आम्बिकेयम् आशु प्रथमं ददर्श। शेषं समानम्। उपमा ॥३०॥

शिखेति। वारिवाहं मेघम् आलोकयतां पिकावलीनां शिखावलानां मयूराणामिव तथा चैत्रमासम् आलोकयतां पिकावलीनां कोकिलकुलानामिव तथा इन्दुम् आलोकयतामुदन्वतां समुद्राणामिव तं रामं पक्षे युधिष्ठिरम् आलोकयतां चिरात् पश्यतां जनानां प्रीतिः उज्जजृम्भे ववृधे। अत्र एकस्यानेकैरुपमानैरुत्कर्षख्यापनान्मालोपमा ॥३१॥

चिरादिति। अमात्यवर्गाः प्रकृतयः तीव्रे उग्रे तपसि तपश्चर्यायामिव वियोगे विच्छेदे चिरात् चतुर्दशवर्षानन्तरं समाप्तिमवसानं गते सति परिपाकभाजा सम्यक्त्वेन फलोदयेनेव तस्य रामस्य पक्षे युधिष्ठिरस्य ईक्षणेन दर्शनेन कृतार्थतां कृतप्रयोजनताम् अतिसुखितामित्यर्थः आपुर्लेभिरे। यथा उग्रे तपसि समाप्ते तत् फलोदयेन जनाः कृतार्था भवन्ति, तथा वियोगे सति तद्दर्शनेनेत्यर्थः। उपमा ॥३२॥

श्रीखण्डद्रवनीरजीकृतपथा वल्गत्पताका क्वचि-
द्भास्वत्तोरणराजिरुत्सुकजनप्रारब्धरम्योत्सवा ।
हृद्यातोद्यवरा ससम्भ्रमवधूक्रान्तोच्चहर्म्यावली
पत्यावेष्यति कामिनीव नगरी साकृप्रशोभा बभौ ॥३३॥

करकिसलयमुक्तैर्लाजवर्षैर्वधूना-
मलघुभिरनुवेलं कीर्यमाणाङ्गयष्टिः ।
प्रमुदितजनवर्गं राजमार्गेण गत्वा
भवनमवनिपालः प्राविशत् पूर्वजानाम् ॥३४॥

नाथेन साकं प्रथमं गताया-
स्तेनैव सार्द्धं पुनराव्रजन्त्याः ।

श्रीखण्डेति । पत्यौ स्वामिनि रामे पक्षे युधिष्ठिरे अन्यत्र वसति एष्यति आगमिष्यति सति कामिनीव वासकसज्जिका नायिकेव सा नगरी अयोध्या पक्षे हस्तिना कृप्रशोभा रचितशोभा सती बभौ । शोभामेव विशिषन्नेराह, किम्भूता—श्रीखण्डद्रवेण चन्दनरसेन नीरजीकृता धूलिरहितीकृताः पन्थानो यत्र सा, तथा क्वचित्प्रदेशेषु वल्गन्त्यश्चलन्त्यः पताका यत्र सा, तथा भास्वती मालादिभिः शोभमाना तोरणराजिः वहिर्द्वारश्रेणी यत्र सा तथा उत्सुकैरानन्दमुग्धैर्जनैः प्रारब्धा रम्या उत्सवा यत्र सा, तथा हृद्यैर्मनोज्ञै-रातोद्यैर्वादित्रैर्वरा उत्कृष्टा, तथा ससम्भ्रमाभिः कुतूहलेन सत्वराभिर्वधूभिः क्रान्ता आरूढा उच्चा हर्म्यावली सौधपृष्ठसमूहो यत्र सा । उपमा ॥ ३३ ॥

करेति । अवनिपालो रामः पक्षे युधिष्ठिरः वधूनां नगराङ्गनानां करकिसलयमुक्तैः करपल्लवप्रक्षिप्तैरलघुभिर्महद्भिर्लाजवर्षैर्भर्जितधान्य-वृष्टिभिरनुवेलं वारम्वारं कीर्यमाणा छाद्यमाना अङ्गयष्टिर्यस्य तादृशः सन् राज-मार्गेण नृपगमनोचितवर्त्मना गत्वा प्रमुदितजनवर्गं तदागमनेन हृष्टजनसमूहं पूर्वजानां भवनं प्राविशत् ॥ ३४ ॥

साक्षाच्छ्रियो मूर्तिरिवाविवेश
पुरे नरेन्द्रस्य तदा पुरन्ध्री ॥३५॥

तदा तदालोकनतत्पराणां
मुखैर्वधूनां निचिता गवाक्षाः ।
विकाशिहैमाम्बुजनिर्भराणां
सरोवराणां समतामवापुः ॥३६॥

चयेन दन्ताधरलोचनत्विषां
विलक्ष्यमाणानुभवेन सुभ्रुवाम् ।
सुवर्णवातायनपङ्क्तयस्तदा
विचित्ररत्नोत्खचिता इवाबभुः ॥३७॥

नाथेनेति । नाथेन ईश्वरेण रामेण पक्षे युधिष्ठिरेण सार्कं सह प्रथमं गतायाः तद्वनगमनमारभ्य पुरस्य श्रीहीनत्वादिति भावः । तथा तेनैव नाथेनैव सार्धं पुनराव्रजन्त्या आगच्छन्त्याः तदागमनेन च पुरस्य पुनः श्रीमत्त्वादिति भावः । श्रियो लक्ष्म्याः साक्षात् मूर्तिरिव नरेन्द्रस्य रामस्य पक्षे युधिष्ठिरस्य पुरन्ध्री पत्नी सीता पक्षे द्रौपदी तदा पुरे नगरे आविवेश प्राविशत् । पुरे इति विवक्षया अधिकरणत्वं, पुरमिति समीचीनः पाठः । उत्प्रेक्षा ॥३५॥

तदेति । तदा तस्य पुरप्रवेशसमये तस्याः सीतायाः पक्षे द्रौपद्या आलोकने तत्पराणां व्यापृतानां वधूनां पुराङ्गनानां मुखैर्निचिता व्याप्ता गवाक्षाः विकाशी हैमाम्बुजानां स्वर्णकमलानां निर्भरोऽतिशयो यत्र तादृशानां सरोवराणां समताम् तुल्यताम् अवापुः । अत्र गवाक्षेषु सरोवरसादृश्यासम्भवात् तद्विशेषणीभूतानां मुखानामेव हैमाम्बुजसाम्यं बोध्यम् ॥३६॥

चयेनेति । तदा रूपदर्शनसमये सुवर्णवातायनपङ्क्तयः कनकमयगवाक्षश्रेणयः सुभ्रुवां रूपदर्शनतत्पराणां पुराङ्गनानां विशेषेण लक्ष्यमाणाः प्रत्येकं लक्ष्यमाणा अनुभवा यस्य तादृशेन प्रत्येकमनुभूयमानेनेत्यर्थः । दन्तानाम् अधराणां लोचनानाञ्च त्विषां शुक्ललोहितश्यामलकान्तीनां चयेन समूहेन

शरीरसन्धारणदुःखराशे-
रेतत् फलं श्रेय इति स्मरन्तीम्।
स्नुषामुखन्यस्तसवाष्पदृष्टिं
भक्त्या ववन्दे जननीं नरेन्द्रः ॥३८॥
आयोधनान्मृत्युमुखादिवोग्रा-
द्विनिःसृतं भ्रातृसहायमग्रे।
कृतप्रणामं तमवेक्ष्य माता
बालस्तदा जात इतीव मेने ॥३९॥
सम्मोचिते तस्य जटाकलापे
प्रसाधकैः कङ्कतसक्तहस्तैः।

कृत्वा विचित्र-नानाकार-मुक्ता-रत्न-कनकखचिता इव सम्बद्धा इवेत्युत्प्रेक्षा, तादृश्यः सत्यः आबभुः शुशुभिरे ॥३७॥

शरीरेति। नरेन्द्रो रामः पक्षे युधिष्ठिरः भक्त्या जननीं कौशल्यां पक्षे कुन्तीं ववन्दे प्रणनाम। किम्भूतां,— शरीरसन्धारणे यो दुःखराशिस्तस्य एतत् पुत्रस्नुषामुखदर्शनरूपं श्रेयो भद्रं फलम् इति स्मरन्तीं मन्यमानां, तथा स्नुषायाः वध्वाः सीतायाः पक्षे द्रौपद्या मुखे न्यस्ता अर्पिता सवाष्पा आनन्दाश्रुसहिता दृष्टिर्यया तां, चिरात् पुत्रस्नुषादर्शनेन प्रेमानन्दस्य परां कोटिमारूढामित्यर्थः॥३८

आयोधनादिति। माता कौशल्या पक्षे कुन्ती उग्रात् भयङ्करात् मृत्युमुखादिव आयोधनात् युद्धात् विनिःसृतं कथञ्चिद्वहि विनाशमप्राप्तं भ्रातृसहायं सलक्ष्मणं पक्षे भीमादिसहितं, तथा अग्रे कृतप्रणामं तं रामं पक्षे युधिष्ठिरम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा तदा तस्मिन् समये बालो जातः अयं मे पुनर्बालको जात इतीव मेने बुबुधे। सम्भाव्यमानविनाशस्य कथञ्चिज्जीवनेन हि पुनर्जातत्वबोधो युज्यते। विशेषतश्च मातुरित्युत्प्रेक्षा, सा च मृत्युमुखादिवेत्युत्प्रेक्षया सङ्कीर्णा ॥३९॥

सम्मोचित इति। तस्य रामस्य पक्षे युधिष्ठिरस्य जटाकलापे मिथोबद्ध-केशसमूहे कङ्कतेषु केशसंस्कारकद्रव्यभेदेषु सक्ता व्यापृता हस्ता येषां ते तथा

निरन्तरग्रन्थिरपि श्लथोऽभूत्
तदा जनानां हृदयेषु शोकः ॥४०॥

अथाभिषेकाभिरतैः स्वमौलैः
सद्यो विसृष्टा निपुणाः पुमांसः ।
तीर्थाम्भसामाहरणाय चेरुः
पृथ्वीं रसानामिव सूर्यपादाः ॥४१॥

तं चार्वङ्ग्या सह दयितया भद्रपीठोपविष्टं
वारां पूरैः कनककलसावर्जितैरभ्यषिञ्चन् ।
दृष्टान् मन्त्रान् जगदघहरान् व्याहरन्तो मुनीन्द्रा
मेरुं मेघा इव सनिनदाः सङ्गतं कल्पवल्ल्या ॥४२॥

तैः प्रसाधकैः संस्कारकजनैः सम्मोचिते त्याजितग्रन्थिके कृते सति निरन्तरग्रन्थिरपि अविरलग्रन्थिरपि गाढनिबद्धोऽपीत्यर्थः जनानां हृदयेषु स्थितः शोकः तस्य राज्यच्युतिपूर्वकं वनगमनजनितदुःखं तदा श्लथः शिथिलग्रन्थिरभूत्, अपजगामेत्यर्थः । जटाग्रन्थिशोकग्रन्थ्योर्हि समकालीनतया तुल्यकक्षौ तत्र एकस्य श्लथत्वेऽपरस्य श्लथत्वं युज्यत इति भावः ॥४०॥

अथेति । अथानन्तरं रामस्य पक्षे युधिष्ठिरस्य अभिषेकेऽभिरतैः साकाङ्क्षैः स्वस्य मौलैः प्रधानैर्वशिष्ठादिभिः पक्षे धौम्यादिभिः कर्तृभिः सद्यस्तत्कालं विसृष्टाः प्रस्थापिता निपुणाः कुशलाः पुमांसः तीर्थाम्भसाम् आहरणाय रसानामाहरणाय सूर्यस्य पादाः किरणा इव पृथ्वीं चेरुर्बभ्रमुः । उपमा ॥४१॥

तमिति । मुनीन्द्रा वशिष्ठादयः पक्षे द्वैपायनादयः जगतो राज्यस्य अघहरान् पापहन्तॄन् । जगत्पापपुण्याभ्यामेव कुराजसुराजौ सम्भवत इति भावः । दृष्टान् अभीष्टार्थप्रदान् मन्त्रान् आभिषेचनिकौ ऋचो व्याहरन्तो पठन्तः सन्तः चार्वङ्ग्या सुन्दरावयवया दयितया पत्न्या सीतया पक्षे द्रौपद्या सह भद्रपीठोपविष्टं सिंहासनस्थितं तं रामं पक्षे युधिष्ठिरं कनककलसावर्जितैः सौवर्णघटमर्पितैः वारां तीर्थजलानां पूरैः प्रवाहैः कृत्वा कल्पवल्ल्या कल्पलतया

जलोच्चयस्तन्मुकुटाग्रभागे
निपत्य गात्रं परितो विसर्पन्।
रराज मेरोः शिखराभिघाता-
द्विष्वग्विसारीव सुरापगौघः ॥४३॥

सद्यो विद्याधरकरपुटैर्वारिवाहैश्च मुक्ता
दूरोत्सर्पत्परिमलमिलद्भृङ्गसङ्गीतहृद्या।
ज्योत्स्नाफेनस्तवकसदृशी मङ्क्षु पर्यस्तरत् क्ष्मां
दिव्योद्यानद्रुमशिखरजा पुष्कला पुष्पवृष्टिः ॥४४॥

सङ्गतं सहितं मेरुं सनिनदाः सशब्दा मेघा इव अभ्यषिञ्चन् अभिषिक्तं चक्रुः। अत्र दयितासहितत्वकलशवल्लीसङ्गतत्वयोर्व्याक्रियमाणमन्त्रत्वसनिनदत्वयोश्च बिम्बानुबिम्बभावेन साधारणधर्मत्वात् पूर्णोपमा। यदुक्तं—"एकरूपः क्वचित् क्वापि भिन्नः साधारणो गुणः। भिन्ने बिम्बानुबिम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा" इति। मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ४२ ॥

जलोच्चय इति। तस्य रामस्य पक्षे युधिष्ठिरस्य मुकुटाग्रभागे निपत्य परितोऽभितो गात्रं विसर्पन् व्याप्नुवन् जलोच्चयोऽभिषेकजलप्रवाहः मेरोः शिखरे शृङ्गेऽभिघातात् विष्वग्विसारी अलकनन्दादिरूपेण चतुर्दिग्गामी सुरापगाया गङ्गाया ओघः प्रवाह इव रराज शुशुभे। उपमा ॥ ४३ ॥

सद्य इति। सद्यस्तत्कालं विद्याधराणां करपुटैः तथा वारिवाहैर्मेघैश्च मुक्ता त्यक्ता पुष्पाणां वृष्टिः मङ्क्षु झटिति क्ष्मां पृथिवीं पर्यस्तरत् आच्छादयामास। तद्राज्याभिषेकमाङ्गल्यायेति भावः। किम्भूता—दूरमुत्सर्पन् यः परिमलो गन्धस्तेन मिलन्त उपतिष्ठन्तो ये भृङ्गा तेषां सङ्गीतेन झङ्कारेण हृद्या मनोज्ञा, तथा ज्योत्स्नायाः फेनस्तवकस्य फेनपुञ्जस्य च सदृशी अतिशुक्लत्वात्, तथा दिव्योद्यानानां नन्दनचैत्ररथादीनां ये द्रुमाः पारिजातादयः तेषां शिखरेषु जाता, तथा पुष्कला प्रचुरा शोभना वा ॥ ४४ ॥

प्रासादान् प्रतिनादयन् क्षितिभृतां द्राक् कन्दरान् पूरयन्
दिग्भित्तीः प्रतिघट्टयन् प्रगुणयन्नम्भोनिधीनां ध्वनिम्।
मूर्च्छन्नुच्चविमानसद्मसु मुहुः स्वर्लोकवाद्यस्वनै-
राध्मातः शिवमाविरास जगतः कल्याणतूर्यध्वनिः॥४५॥

तं तरुण्योऽभिषेकान्ते राजानं निरराजयन्।
दीपैर्विद्युत्कलापेन मेघमाला इवाचलम्॥४६॥

परितापमपानुदज्जनानां
क्षितिभर्तुः कृतशोभमातपत्रम्।

प्रासादानिति। तदा कल्याणतूर्यध्वनिः मङ्गलवाद्यानां ध्वनिः जगतः पृथिव्याः शिवं शुभकरं यथा तथा आविरास प्रादुर्बभूव। किम्भूतः—प्रासादान् राजमन्दिराणि प्रतिनादयन् प्रतिध्वनियुक्तान् कुर्वन्, तथा द्राक् झटिति क्षितिभृतां पर्वतानां कन्दरान् दरीः पूरयन् व्याप्नुवन्, तथा दिश एव भित्तयः दिशां भित्तयः प्रान्तभागा वा ताः प्रतिघट्टयन् आक्रामन् प्रतिनादिनीः कुर्वन् वा, तथा अम्भोनिधीनां समुद्राणां ध्वनिं कल्लोलशब्दं प्रगुणयन् स्वसम्पर्केण वर्द्धयन्, तथा उच्चानि यानि विमानसद्मानि नृपमन्दिराणि दर्शनार्थमागतानां देवानां व्योमयानस्वमन्दिराणि वा। "विमानो व्योमयाने च सार्वभौमगृहेऽपि च" इति मेदिनी। तेषु मूर्च्छन् वृद्धिं गच्छन् तथा स्वर्लोकवाद्यानां हृष्टैर्देवैर्वादितानां भेर्यादीनां स्वनैः शब्दैर्मुहुराध्मातः पुष्टिं नीतः। अत्र यथायथं तत्र तत्रासम्बन्धेऽपि तद्वर्णनादतिशयोक्तिः। शार्दूलविक्रीडितम्॥४५॥

तमिति। तरुण्यो युवत्यः अभिषेकस्यान्ते दीपैर्मङ्गलप्रदीपैः कृत्वा तं राजानं रामं पक्षे युधिष्ठिरं विद्युतां कलापेन समूहेन अचलं पर्वतं मेघमाला इव निरराजयन् नीराजितवत्यः। अत्र दीपैरित्येकमात्रस्य पदस्योत्तरार्द्धपतितत्वेनार्द्धान्तरैकपदत्वदोषो न लक्षितः कवीना निरङ्कुशत्वादिति बोध्यम्। उपमा॥४६॥

निरवद्यतदीयकीर्तिगङ्गा

नवपूरोत्सुकहंसमण्डलीव ॥४७॥

विमलमुकुटमौलिः कुण्डलेद्धाङ्गदश्री-

र्मणिवलयविलासी तारहाराभिरामः ।

परिगतकटिसूत्रः सोऽधिकं प्रेक्ष्य आसी-

दपर इव जनानां पुण्यजः पारिजातः ॥४८॥

पुराणभूपालपरम्पराणां

साम्राज्यलक्ष्मीहरणामणिं सः ।

परितापेति । कृता मुक्तादामादिभिर्जनिता शोभा यस्य तादृशं क्षिति-भर्तुराज्ञो रामस्य पक्षे युधिष्ठिरस्य मूर्ध्नि धृतमिति शेषः आतपत्रं छत्रं । क्षिति-भर्तुः कृतशोभं शोभाजनकमिति कश्चित् । निरवद्या अनिन्दिता शुद्धेत्यर्थः । नवो वर्षेर्गच्छित इतिकः । तदीया या कीर्तिः सैव स्वच्छत्वात् गङ्गा तस्या यो नवो नवीनः वर्षाप्रारम्भजात इत्यर्थः पूरः प्रवाहः प्रकृते प्रसरस्तत्र उत्सुका सतृष्णा हंसमण्डलीव राजहंसश्रेणीवेत्युत्प्रेक्षा जनानां प्रजानां परितापं राज्य-भ्रंशजनितदुःखम् अपानुदत् व्यनाशयत् । अत्र हंसमण्डलीवेत्युत्प्रेक्षा, कीर्ति-गङ्गेति रूपकेणाङ्गाङ्गितया सङ्कीर्णा । औपच्छन्दसकम् ॥४७॥

विमलेति । विमलं परिष्कृतं मुकुटं मौलौ मस्तके यस्य सः । गड्वादेः सप्तम्यन्तं परमिति सप्तम्यन्तस्य मौलेः परनिपातः । तथा कुण्डलाभ्याम् इद्धा-ङ्गदाभ्यां रत्नमयत्वेनोद्दीप्तकेयूराभ्याञ्च श्रीः शोभा यस्य सः । तथा मणिवल-याभ्यां रत्नमयकटकाभ्यां विलसतीति सः, तथा तारहारेण शुद्धमौक्तिकदाम्ना । "तारो वानरभिन्मुक्ताविशुद्धोः शुद्धमौक्तिके" इति मेदिनी । अभिरामः सुन्दरः तथा परिगतं परिहितं कटिसूत्रं रत्नमेखला येन सः तादृशः स रामः पक्षे युधिष्ठिरः जनानां प्रजानां पुण्यजः पुण्याज्जातः अपरः पारिजात इव देवतरुविशेष इव तत्रापि मुकुटाद्यलङ्काराणां सद्भावादियमुत्प्रेक्षा । अधिकं यथा तथा प्रेक्ष्यो दर्शनीय आसीत् । स्वतः सुन्दरोऽपि नृपचिह्नमुकुटादि-धारणादतिसुन्दरो बभूवेत्यर्थः । मालिनी ॥४८॥

मणिप्रभाभासुरमध्यतिष्ठत्
सिंहासनं सूर्य इवोदयाद्रिम् ॥४९॥

मणिदर्पणमण्डले मनोज्ञे
परिफुल्ला विरराज तस्य मूर्तिः
सुधियां हृदयेषु तद्गुणौघः
ककुभां भित्तिषु पुण्यकीर्तिपूरः ॥५०॥

लीलायत्तैर्नयनवलनैः सस्मितैर्भ्रूविलासै-
र्यूनां चित्ते मनसिजदशां गाढमुद्बोधयन्त्यः ।

पुराणेति। स रामः पक्षे युधिष्ठिरः उदयाद्रिं पूर्वपर्वतं सूर्य इव सिंहासनम् अध्यतिष्ठत् आरुरोह। यत्राधीङ्ऽधिष्ठादेरित्यधिकरणस्य कर्मत्वम्। किम्भूतं—पुराणभूपालपरम्पराणां पूर्वाभिषिक्तनृपसमूहानां साम्राज्यलक्ष्म्याश्चक्रवर्तित्वशोभाया हरे हरणे। भावे डः। कार्मणं मन्त्रतन्त्रादिना वशीकरणकारणम्। "कार्मणं मन्त्रतन्त्रादियोजने कर्मठेऽपि च" इति विश्वः। साम्राज्यलक्ष्मीहरं यत् कार्मणं तद्रूपमिति वा। वरेति पाठे वरं श्रेष्ठं कार्मणमित्यर्थः। तस्मिन् सिंहासनारूढे अन्येषां साम्राज्यभङ्गादिति भावः। तथा मणीनां प्रभाभिर्भासुरमुज्ज्वलम्। उपमा ॥४९॥

मणीति। तस्य रामस्य पक्षे युधिष्ठिरस्य परिफुल्ला अभिषेकालङ्करणादिना प्रफुल्ला मूर्तिर्देहः मनोज्ञे सुन्दरे मणिदर्पणमण्डले मणिमयादर्शाभ्यन्तरे विरराज प्रतिविम्बितत्वेन शुशुभे। तथा तस्य गुणौघो गुणसमूहः सुधियां सुबुद्धिमतां हृदयेषु विरराज। तथा तस्य पुण्यः पवित्रः कीर्तिपूरो यशःकदम्बं ककुभां भित्तिषु दिक्प्रान्तेषु विरराज। अत्राभिषेकादनन्तरं दर्पणप्रतिविम्बे देहदर्शनस्यैव वर्णनीयत्वेन प्रकृतत्वात् गुणौघकीर्त्तिपूरयोस्तदानीमवर्णनीयत्वेनाप्रकृतत्वात्तेषाम् एकविराजनक्रियासम्बन्धाद्दीपकम्। औपच्छन्दसकं वृत्तम् ॥ ५० ॥

लीलेति। अबला वाराङ्गनाः चलन्तो बाहुवेल्लनाच्चलन्तः अतएव शिञ्जन्तो मधुरं कूजन्तो वलयाः कटकानि येषु तादृशा निजाः स्वीया ये

चञ्चच्छिञ्जद्वलयनिजदोर्वल्लरीवेल्लितैस्तं
सेवन्तेस्म प्रबलमबलाश्चामरालीमरालैः ॥५१॥
प्रसन्नचक्षुर्ललितं सलक्ष्मणं
किरीटकोटीषु कराग्रसम्पुटम्।
विधारयन्तः सुहृदश्चिराय तं
यथोचितस्थानजुषः सिषेविरे ॥५२॥

दीप्तो बाहुवल्लो मनोज्ञत्वाद्वल्लर्यौ मञ्जर्य्य इव तास्तथा ताभिर्वेल्लितैश्चालितैः चामराणाम् आल्यः श्रेणयः शुभ्रत्वान्मराला राजहंसा इव ते तथा तैः कृत्वा तं रामं पक्षे युधिष्ठिरं प्रबलम् अधिकं यथा तथा। प्रवणमिति पाठे सप्रश्रयमित्यर्थः, प्रणयमिति पाठस्तु न मनोरमः। सेवन्तेस्म उपासितवत्यः। किम्भूताः—लीलाया विलासस्य आयत्तैर्वशं गतैः लीला आयत्ता येषां तैरिति वा, सविलासैरित्यर्थः नयनवलनैश्चक्षुर्विक्षेपैः सकटाक्षनिरीक्षणैरित्यर्थः, तथा सस्मितैः सहासैर्भ्रूविलासैर्भ्रूभङ्गिभिश्च कृत्वा यूनां चित्ते गाढं सातिशयं यथा तथा मनसिजदशां कामावस्थाम् उद्बोधयन्त्य उद्दीपयन्त्यः अतिसुन्दर्य्य इत्यर्थः। अत्र दोर्वल्लरीत्यत्र चामरालीमरालैरित्यत्र च लुप्तोपमयोः संसृष्टिः। मन्दाक्रान्ता ॥ ५१ ॥

प्रसन्नेति। सुहृदो मित्राणि अमात्या इत्यर्थः किरीटकोटीषु स्वस्वमुकुटाग्रेषु कराग्रसम्पुटम् अञ्जलिं विशेषेणातिभक्त्येत्यर्थः धारयन्तः सन्तः अञ्जलिना प्रणम्य तदाज्ञां गृह्णन्त इत्यर्थः। तथा यथोचितस्थानजुषः यथायोग्यस्थाननिविष्टाः सन्तश्च प्रसन्नं चक्षुर्ललितं नयनविलासो यस्य तं, सर्वान् सप्रसादं निरीक्षमाणमित्यर्थः, तथा सलक्ष्मणं सौमित्रिणा सहितं एतदुपलक्षणं, भरतशत्रुघ्नसहितमपीति बोध्यं, पक्षे साम्राज्यचिह्नसुवर्णदण्डादिसहितम् तं रामं पक्षे युधिष्ठिरं चिराय सिषेविरे उपासितवन्तः। प्रसन्नचक्षुश्चलनेक्षणमिति पाठे प्रसन्नयोश्चक्षुषोश्चलनेन यदीक्षणम् आज्ञाप्रदानार्थं दर्शनं तस्य यः क्षणः समयस्तमेव व्याप्य किरीटकोटीषु कराग्रसंपुटं विधारयन्तः चित्तस्थामन्तरेण सादरं प्रणम्य तदाज्ञां गृह्णन्त इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

अयाचिताभीष्टवरप्रदानै-
रुत्साहविश्रम्भकरैश्च वाक्यैः ।
कृतानुयोगैश्च गुणानुरूपै-
रतूतुषन्मित्रजनं जनेशः ॥५३॥

अग्र्यासु सम्पत्तिषु सन्निवृत्ताः
वृता वरार्थं सुहृदः प्रसाद्य ।
ययाचिरे सम्पदमानतास्ते
तद्भृत्यभावादधिकां न काञ्चित् ॥५४॥

अनुज्झिताख्यानकगर्भमानकै-
र्ध्वनद्भिराराात् प्रथमं निवेदितैः ।

अयाचितेति । जनेशः प्रजानाथो रामः पक्षे युधिष्ठिरः, अयाचितानामप्रार्थितानामपि अभीष्टानां वराणां श्रेष्ठवस्तूनां प्रदानैः, तथा उत्साहः क्रियास्वौत्सुक्यं विश्रम्भो विश्वासः तौ कुर्वन्तीति तादृशैर्वाक्यैश्च तथा गुणानुरूपैर्गुणयोग्यैः यस्य यादृशा गुणास्तदुचितैरित्यर्थः कृता ये अनुयोगाः प्रश्नाः। "प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च" इत्यमरः। कृतानां कर्मणाम् अनुयोगा वा तैश्च कृत्वा मित्रजनम् अतूतुषत् । सर्वथा चित्तानुवर्तनेन तोषयामास ॥५३॥

अग्र्यास्विति । प्रसाद्य प्रसन्नचित्तीकृत्य वरार्थम् अभीप्सितवस्तुग्रहणाय । "वरो जामातरि वृतौ देवतादेरभीप्सिते" इति विश्वः । वृताः कृतानुरोधा अपि अग्र्यासु उत्तमास्वपि सम्पत्तिषु तेन दीयमानास्विति शेषः संनिवृत्ताः सम्यङ्निवृत्तमनस्काः। अपादानत्वात् पञ्चम्यां प्राप्तायां विवक्षावशात् कारकाणि भवन्तीत्यधिकरणविवक्षया सप्तमी । तेन दीयमाना उत्तमा अपि सम्पत्तीरगृह्णन्त इत्यर्थः, तादृशाः सुहृदः आनता दर्शितविनयाः सन्तः तस्य रामस्य पक्षे युधिष्ठिरस्य भृत्यभावात् भृत्यत्वपदात् अधिकाम् उत्कृष्टां काञ्चित् कामपि सम्पदं न ययाचिरे प्रार्थयन्ते स्म, तद्भृत्यत्वमेव ययाचिरे इत्यर्थः ॥५४॥

अनुज्झितेति । स रामः कुशलैर्निपुणैः कुशीलवैः कुशीलवो वाल्मीकिः। "कुशीलवस्तु वाल्मीकौ नटचारणयोरपि" इति मेदिनी। तेनाध्यापिताः

अशेषसङ्गीतकलाविचक्षणैः
क्षणात् स भेजे कुशलैः कुशीलवैः ॥५५॥
ततेषु विज्ञैर्विततेषु कोविदै-
र्घनेषु दक्षैः शुषिरेषु सूरिभिः।
अवादि वाद्यं पुरतोऽस्य वादकै-
रमुक्तगीतैर्लयबन्धसुन्दरम् ॥५६॥

कुशीलवाः। बहुलवचनादृत्वाभावः। तैः वाल्मीकिशिष्यैः रामतनयैः कुशलवैरित्यर्थः। द्वित्वेऽपि सङ्गीतप्रावीण्याद्गौरवे बहुवचनम्। क्षणादुत्सवमुद्दिश्य। "क्षण उद्धव उत्सव" इत्यमरः। यब्लोपे पञ्चमी। भेजे प्राप्तः सेव्यते स्मेति वा। किम्भूतैः—आतिष्ठति मर्त्यलोकं प्राप्नोत्यस्मादित्याख्यानकः पिता रामः। अपादाने ल्युट् स्वार्थिकश्च कप्रत्ययः। गर्भो गर्भधारिणी सीता। लाक्षणिकोऽयं प्रयोगः। मीयतेऽनेनेति मानं चिह्नम्। अनुज्झितमपरित्यक्तम् आख्यानकगर्भयो रामसीतयोर्मानं चिह्नं यैस्ते तथा तैः। अकृत समासान्ताद्वेतिकः। तथा प्रथममयोध्यामागत्यैवेत्यर्थः आराद्दूरे ध्वनद्भिरुच्चैर्गायद्भिः ततश्च तद्दर्शिभिर्निवेदितैः रामाय कथितैः तथा अशेषसङ्गीतकलासु सर्वसङ्गीतविद्यासु विचक्षणैः पण्डितैः। एतेनातानुक्तमपि सगर्भायाः सीतायाः परित्यागादिकमाकरदृष्ट्या बोध्यमिति सूचितम्।

पक्षे स युधिष्ठिरः कुशलैः कुशीलवैर्नटैः क्षणात् क्षणकालं प्राप्य नत्वनेकसमयं तस्याव्यसनित्वादिति भावः। भेजे किम्भूतैः—अनुज्झिताख्यानकगर्भम् अपरित्यक्तसभामध्यं यथा तथा सभामध्यं प्राप्येत्यर्थः, आरात् समीपे ध्वनद्भिरानकैः पटहैः। "आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्" इत्यमरः। नृपप्रबोधनार्थं तैर्वाद्यमानैः पटहैः कर्तृभिरित्यर्थः, प्रथमं निवेदितैर्ज्ञापितैः। अन्यत्तुल्यम् ॥५५॥

ततेष्विति। अस्य रामस्य पक्षे युधिष्ठिरस्य पुरतोऽग्रे वादकैर्वाद्यकारकैर्जनैः वाद्यं चतुर्विधं वीणादिकम् अवादि वादितं। किम्भूतैः—ततेषु वीणादिषु विज्ञैर्निपुणैः, विततेषु ततविपरीतेषु चतुर्विधवाद्यानां प्रक्रमात् आनद्धनामकमुरजादिष्वित्यर्थः कोविदैः पण्डितैः, तथा घनेषु कांस्यतालादिषु दक्षैः कुशलैः, तथा शुषिरेषु वंश्यादिषु सूरिभिः पण्डितैः। "ततं वीणादिकं

सकेतकदलं यथा चतुरनेत्रचारैः सदः
सपल्लवचयं यथा करतलाञ्चलैः शोभयन् ।
सविद्युदिव गात्रकैः सकमलावलीवाङ्घ्रिभि-
र्ननर्त ललितक्रियं निपुणलासकस्त्रीगणः ॥५७॥

सचन्द्रलेखस्खलहंसपङ्क्तिः
सपद्मकोषः शुकतुण्डभासुरः ।

वाद्यमानद्धं मुरजादिकम्। वंश्यादिकन्तु शुषिरं कांस्यतालादिकं घनम्" इत्यमरः। तथा लयो गानवाद्ययोः साम्यम्। "लयः साम्यम्" इत्यमरः। तस्य बन्धेनाश्रयणेन सुन्दरं यथा तथा अमुक्तानि अत्यक्तानि गीतानि यैस्ते तथा तैः गानमपि कुर्वद्भिरित्यर्थः ॥५६॥

सकेतकेति। निपुणो नृत्यप्रयोगकुशलो लासकस्त्रीगणो नर्तकीवर्गः। "नर्तकीलासिके समे" इत्यमरः। ललिता मनोज्ञा क्रिया नटनादिव्यापारो यत्र तद्यथा तथा ननर्त नृत्यं चकार तस्य पुरत इति शेषः। किं कुर्वन्—चतुरा मनोज्ञा ये नेत्रानां चारा विक्षेपास्तैः कृत्वा सदः सभां सकेतकदलं यथा केतकपुष्पदलसहितमिव कृत्वा शोभयन् नेत्राणां पक्ष्मलत्वेन श्वेतत्वेन च सकण्टकत्वेन च केतककुसुमसाम्यादियमुत्प्रेक्षा, यथाशब्दस्योत्प्रेक्षावाचकत्वे अवाचकत्वदोषः कवीनां निरङ्कुशत्वान्नादरणीयः एवमग्रेऽपि। तथा करतला-नामञ्चलैरेकदेशैरन्तैरित्यर्थः करतलैर्वसनाञ्चलैश्चेति वा सपल्लवचयं यथा प्रवालवृन्दसहितमिव कृत्वा सदः शोभयन् करतलाञ्चलानामारक्तत्वेन पल्लवसाम्यादिति भावः। तथा गात्रकैरङ्गैः सविद्युदिव तडित्सहितमिव गात्राणां सालङ्कारपीतत्वेन विद्युत्साम्यादिति भावः। तथा अङ्घ्रिभिश्चरणैः कृत्वा सदः शोभयन् सकमलावलीव कोकनदवृन्दसहितमिव कृत्वा सदः शोभयन्, अङ्घ्रीणां लोहितत्वेन कोमलत्वेन च कोकनदसाम्यादिति भावः। अत्रोत्प्रेक्षाणां संसृष्ट्या नेत्रादिषु केतकदलादिसाम्यं व्यज्यते, तेनालङ्कारेणा-लङ्कारध्वनिः। पृथ्वीवृत्तम् ॥ ५७ ॥

सचन्द्रेति। तदा सुदृशां नर्तकीनां कराङ्गहारः अभिनयार्थं कराणां विक्षेपः। "अङ्गहारोऽङ्गविक्षेप" इत्यमरः। सभेदेनान्यतरद्वैयर्थ्यमिति

कराङ्कहारः सुदृशामशोभय-

त्तदा शरत्काल इव प्रभोः सभाम् ॥५८॥

स स्थूललक्षो बहुलक्षसंख्यै-

र्वनीयकौघानवनीपवर्यः।

धनैस्तदानीमधिनोदधिश्रीः

शस्यानि पाथोभिरिवाम्बुवाहः ॥५९॥

र मा र सा सा र मा र

मा न ता न न ता न मा

र ता ग मा मा ग ता र

सा न मा न न मा न सा ॥६०॥

सर्वतोभद्रः।

न्यायादङ्कशब्दस्य वैयर्थ्यं बोध्यम्। सचन्द्रलेखो मेघापायाच्चन्द्ररेखासहितः, तथा चला मानसाङ्क्यामापतनाच्चञ्चला हंसानां पङ्क्तिः पक्षमूलं यत्र सः तथा सपद्मकोषः पद्मपुटकसहितः, तथा शुकानां शालिमञ्जरीग्रहणार्थमागतानां कीराणां तुण्डैर्मुखैर्भासुरः शोभमानः एतादृशः शरत्काल इव प्रभो रामस्य पक्षे युधिष्ठिरस्य सभाम् अशोभयत्। अत्र सचन्द्रलेखत्वादिविशेषण—सहितस्यैवोपमानस्य शरत्कालस्य प्रयोगात् उपमेयभूतकरेषु नखरशोभितत्वमन्दचञ्चलत्वमकुलितत्वलोहितत्वधर्माः प्रतीयन्ते, तेषाञ्चदृष्टान्तवत् परस्परं प्रतिविम्बनम् ॥ ५८ ॥

सइति। स्थूललक्षो बहुप्रदः। "स्युर्वदान्यस्थूललक्षदानशौण्डा बहुप्रदे" इत्यमरः। तथा अधिश्रीरधिकसम्पत्तिकः सः अवनीं पान्ति रक्षन्तीति अवनीपा राजान स्तेषां वर्यः श्रेष्ठो रामः पक्षे युधिष्ठिरः पाथोभिर्जलैः शस्यानि अम्बुवाहो मेघइव बहुलक्षसंख्यैरसंख्यैर्धनैः कृत्वा वनीयकौघान् याचकगणान्। "वनीयको याचनक" इत्यमरः। तदानीम् अधिनोत् प्रीणयामास। धिःकृश धिविकृव्योरिति धिविप्रीणने इत्यस्य लङि धिरादेशः ।उपमा ॥ ५॥ ९

रमेति। रमा लक्ष्मीः सीतेत्यर्थः सीताया लक्ष्म्यवतारत्वात्। रसायां भूम्यां भूमिमध्ये इत्यर्थः सारं गमनं प्रवेशमित्यर्थः आर प्राप। ऋगताविल्यस्य लिटि रूपम्। पुनः स्वचारित्रशोधनार्थं रामेणाहूता सीता मातर्वसुन्धरे यद्यहं रामादन्यं न जाने तदा तेन सत्येन विवरं देहीत्युक्तायां भूम्यां विदीर्यमाणायां तत्र प्रविवेशेत्यर्थः। किम्भूता—यतः मानस्य चित्तसमुन्नतेस्ताने विस्तारे नता प्रह्वा अतिमनस्विनीत्यर्थः, प्रकृते परित्यागपारुष्येण तद्विपरीतकारिणि रामे अनमा अनम्रा प्रणयकोपवशात् पुनःसंग्रहमिच्छो रामस्याभिप्रायमनङ्गीकुर्वतीत्यर्थः अतएव रते अनुरक्तेऽपि रामे अगमोऽगमनं यस्याः सा। अस्याः सतीत्वं विशेषणेनाह—यतः अरीरावणस्तस्येमे आराः सानमाननमाः सानं भूषणादेर्दानम्। षणुदाने इत्यस्य रूपम्। मानः सम्मानः नमो नमस्कारः। सच सच सचेति द्वन्द्वः। प्रलोभनार्थं रावणप्रयुक्ता दानमाननमस्कारा इत्यर्थः, मागता न प्राप्ता अनङ्गीकृता इत्यर्थः। आरा रावणसम्बन्धिनः सानमाननमा यया सा दानादिना प्रलोभितापि कथमपि रावणमनङ्गीकृतवतीत्यर्थः। ईदृक्सतीत्वेऽपि जनापवादभीरुणा भर्त्रा परित्यक्तत्वात् अनं प्राणनं स्यति नाशयतीति अनसा। षोऽन्तकर्मणीत्यस्मात् आदन्तादमादेरप्रादेरित्यनेन अङ् प्रत्ययः। लक्ष्मीरूपायास्तस्याः प्राणत्यागाभावात् तिरोहितरूपेत्यर्थः। यद्वा मागतं न गतम् आरयोः रावणकर्तृकयोः सानमाननयो-र्दानसम्मानयो-र्मानसं यस्याः सा। अथवा मां शोभां गता प्राप्ता लोकैः प्रशस्यमानेत्यर्थः। तथा आरेण अरिकर्मणा रावणकर्तृकहरणेनेत्यर्थः सानमम् आनमनेन सहितम् आनम्रमित्यर्थः आननं मुखं मानसञ्च यस्याः सा। मानसस्य नम्रत्वं लज्जया कुण्ठितत्वम्।

पक्षे, रमा राज्यलक्ष्मीः रसायां पृथिव्यां सारं श्रेष्ठं युधिष्ठिरम् आर प्राप। किम्भूता—मानताने मानस्याधिक्ये सत्यपि नतेषु नम्रेषु जनेषु नतु मानगर्वितेष्वित्यर्थः, आनमा सम्यङ्नम्रा अगर्वितानां वश्येत्यर्थः। तथा रतेष्वनुरक्तेषु आगमो यस्याः सा, तथा मागतानाम् अननुरक्तानाम् आरे प्राप्तौ सानमं वैमनस्यान्नम्रम् आननं मानसञ्च यस्याः सा, अननुरक्तजनान् अभजन्तीत्यर्थः। लक्ष्मीर्हि अगर्वितैस्तदनुरक्तैश्च लभ्यते नतु गर्वितैर्विरक्तैर्वा, अतो गर्वितम् असम्यग्व्यायशीलत्वादननुरक्तञ्च दुर्योधनं विहाय तद्विपरीतगुणकं युधिष्ठिरं भेजे इति भावः। अस्मिन् पक्षे राजलक्ष्म्यां सच्चरित्रनायिकाव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिः। अतएव आननादिमत्त्वं युज्यते।

रम्या कल्पविलासिनी क्षितिपतेर्लावण्यतेजस्विनी
नित्याविष्कृतमण्डनास्थितिमतीयाभीष्टलोकान्तरा ।
लक्ष्मीराश्रयते स्म सा मतिमतामाद्यं सुसेव्यं मुदा
दातारं रमिता निजेन लसतानीकेन रामं तदा ॥६१॥

चक्रबन्धः ।

इदञ्च सर्वतोभद्रनामकं चित्रकाव्यं, तच्च सर्वतो भ्रमणात् सर्वतोभद्राख्यं। यदाह भोजराजः। "तदिष्टं सर्वतोभद्रं सर्वतो भ्रमणं यदि" इति। तत्र निवेशक्रमस्तु चतुःषष्टिकोष्ठेषु क्रमेणाद्यपङ्क्तिचतुष्टये पादचतुष्कं विलिख्य अनन्तरं पङ्क्तिचतुष्टयेऽप्यधःक्रमेण पादचतुष्टयलेखने प्रथमासु चतुर्ष्वषु प्रथमः पादः सर्वतो वाच्यते, एवं द्वितीयादिषु द्वितीय इत्यादि ॥ ६० ॥

रम्येति। सा लक्ष्मी राज्यलक्ष्मीः अभीष्टं चपलत्वात् आश्रयितुमिष्टं लोकान्तरं जनान्तरं यया तादृश्यपि तदा तस्मिन् काले मुदा हर्षेण रामं दाशरथिं पक्षे रमयतीति रामो लोकरञ्जनस्तं युधिष्ठिरम् आश्रयतेस्म सेवतेस्म। यतो मतिमतां बुद्धिशालिनामाद्यंमुख्यं तथा दातारं तथा सुसेव्यं सुखेन सेवितुं योग्यम् अक्रोधनमित्यर्थः, मतिमत्त्वदातृत्वाक्रोधनत्वगुणैर्वशीकृता सती चपलापि अन्याश्रयणाभिलाषं परित्यज्य तमेव हर्षेण सिषेवे इत्यर्थः, एतेन मूर्खे कृपणे क्रोधने च लक्ष्मी न चिरं तिष्ठतीति सूचितम्। सा कीदृशीत्याह—या रम्या भोग्या नतु सञ्चयार्हेत्यर्थः, तथा कल्पः शास्त्रं प्रकृते नीतिशास्त्रं न्यायोवा। "कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये" इति मेदिनी। तेन विलसतीति सा अनीतिमार्गानुसारिणम् अन्यायाचारिणं वा न भजतइत्यर्थः तथा क्षितिपते राज्ञो-लावण्येन सौन्दर्येण शक्त्यादिभिर्भूषितत्वेन तेजस्विनी तेजसैव स्फुरन्ती, अन्यथा मलिनेत्यर्थः, तथा नित्यं प्रतिदिनमेव आविष्कृतं प्रकटीकृतं मण्डनं स्वामिनो भूषणं यया सा, तथा स्थितिमती मर्यादयोल्लसन्ती मर्यादाभेत्तरि नैव तिष्ठतीत्यर्थः, तथा निजेन लसता अनीकेन सैन्येन रमिता तोषिता रक्ष्यमाणेत्यर्थः, लक्ष्मीर्हि सैन्येनैव रक्ष्यते इति भावः।

अत्र चक्रबन्धाख्यचित्रविशेषः शब्दालङ्कारः, यदाह भोजराजः—"पुरः पुरी लिखेत् पादानत्र त्रीन् षडरीकृतान्। तुर्यन्तु भ्रमयेन्नमौ नामाङ्कश्चक्रसंविधिः" इति। तन्निवेशक्रमात् दशमण्डलरेखात्मके नवमण्डलान्तरालवति चक्रे

श्रुतचित्रकथस्तीर्थभूतात् कुम्भभुवः कवेः ।
स्वपुरप्राप्तये चक्रे राजा हरिविसर्जनम् ॥६२॥
स पूज्यानभिषेकान्ते स्वापतेयैरपूजयत् ।
यथा ते संपदा प्रापुर्नरकिन्नरराजताम् ॥६३॥

अररूपेषु षट्कोष्ठेषु प्रथमादिपादत्रयस्य सर्वमध्याक्षरं विना सर्वे वर्णा यथाक्रमं समसूत्रन्यायेन षड्रेषु लेख्याः, मध्यवर्णास्तु नाभिकोष्ठे लेख्यः, स च प्रतिपादत्रयोच्चारणे उच्चरितत्वात् श्लिष्टः, चतुर्थपादवर्णानान्तु मध्ये प्रथमचतुर्थसप्तमदशमत्रयोदशषोड़शोनविंशवर्णान् विना द्वादश वर्णाः षट्सु अरान्तरालेषु नेमौ युग्मयुग्मतया लेख्याः, अराणामादिस्थितैः प्रथमादिवर्णैः सह्नोच्चारणे चतुर्थपाद उच्चार्यमाणो भवति, तृतीयपादस्यान्त्यवर्णस्तु चतुर्थपादाद्यन्तयोरुच्चरितत्वात् श्लिष्टः। अत्र नामाङ्कन्तु पादत्रये प्रथमादन्ताच्च तृतीयस्थानेषु कविराजकाव्यमित्युद्धृता भवति। अस्मिन् श्लोके पुस्तकान्तरेषु पाठान्तराणि दृश्यन्ते, तान्यनन्वितत्वान्निरुक्तबन्धविरोधाच्चोपेक्षितानि ॥६१॥

श्रुतेति। राजा रामः तीर्थभूतात् पावकत्वेन पुण्यजलरूपात् कुम्भभुवोऽगस्त्यात् तथा तीर्थभूतात् उपाध्यायात् मन्त्रिरूपाद्वा 'कवेर्वाल्मीकेश्च सकाशात्। "तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसुच। अवतारर्षिजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रिषु" इति मेदिनी। श्रुता चित्रा नानाविधाः सानुता वा येन तादृशः सन् स्वपुरप्राप्तये स्वस्वगृहगमनाय हरीणां वानराणां विसर्जनं चक्रे। एतदुपलक्षणं, विभीषणादीनामपीति बोध्यम्। सुग्रीवादीन् स्वस्वगृहान् प्रस्थापयामासेत्यर्थः।

पक्षे कुम्भभुवो द्रोणस्य। कर्मणि षष्ठी। कवेर्वर्णयितुः प्रशंसितुरित्यर्थः। कव वर्णने इत्यस्य रूपम्। तीर्थं गङ्गा तस्माद्भूतादुत्पन्नाद्भीष्मात् श्रुता चित्रा राजधर्मदानधर्मादिविषयिका कथा येन तादृशो राजा युधिष्ठिरः स्वपुरस्य द्वारकायाः प्राप्तये हरेः कृष्णस्य विसर्जनं चक्रे ॥६२॥

स इति। स रामः अभिषेकस्यान्ते पूज्यान् पूजार्हान् जनान् वशिष्ठादीन् स्वापतेयैर्धनैः। "द्रव्यं वित्तं स्वापतेयम्" इत्यमरः। तथा अपूजयत् अर्चयामास, यथा ते जनाः सम्पदा तद्दत्तधनसमृद्ध्या नरकिन्नरराजतां नरराजतां नृपतित्वं किन्नरराजतां कुवेरत्वञ्च प्रापुः।

श्रिया जुष्टः सभारत्या सानुजः साधुवत्सलः।
पृथिवीं पालयामास कामदेव इवापरः ॥६४॥

इति श्रीश्वरधरणीप्रसूतकादम्बकुलतिलकचक्र-
वर्तिवीरकामदेवप्रोत्साहित-श्रीकविराज-
पण्डितविरचिते राघवपाण्डवीये
महाकाव्ये त्रयोदशः सर्गः।
समाप्तश्चायं ग्रन्थः।

पक्षे स युधिष्ठिरः अभिषिक्तान्ते अश्वमेधावभृतस्नानान्ते। शेषं तुल्यम्। अत्र नरकिन्नरराजताप्राप्तेरसम्भवेन सादृश्ये पर्यवसानान्निदर्शना। अयञ्च श्लोको न बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते सङ्गतत्वाद्व्याख्यातः ॥६३॥

श्रियेति। अपरः कामदेवः कन्दर्प इव अथच एतत्काव्यकारयितृनृप-विशेष इव सभारत्या सरस्वतीसहितया श्रिया लक्ष्म्या जुष्टः सेवितः पण्डितः सम्भविमांश्चेत्यर्थः सानुजो भरतादिसहितः पक्षे भीमादिसहितः साधुषु वत्सलः स्नेहवान् रामः पक्षे युधिष्ठिरः पृथिवीं पालयामास ॥६४॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां कपाटविपाटिकाख्यायां
राघवपाण्डवीयटीकायां त्रयोदशः सर्गः।
सम्पूर्णम्।

यस्याभवज्जननभूः किल शाकराढा
राढासु गाढगरिमा गुणिनां निवासात्।
ग्रामो निकामसुखवर्द्धनवर्द्धमान-
राष्ट्रान्तरालमिलितः सरितः प्रतीच्याम् ॥१॥
अधीयानस्तर्कविद्यां विद्यामन्दिरमध्यगः।
अलङ्काराध्यापनायां राज्ञा यो विनियोजितः ॥२॥
देशमेतं परित्यज्य प्रस्थाने विहितोद्यमम्।
पुनर्यदनुरोधेन कवित्वं स्थातुमिच्छति ॥३॥
सोऽयं कौणपकण्ठकण्टकवनीसंहारदावद्युतेः
श्रीरामस्य पदाम्बुजस्मरणतः सम्पन्नवाग्वैभवः।
शाके सायकसप्तिशैलकुमिते वर्षेऽतिहर्षप्रदां
चक्रे राघवपाण्डवीयविवृतिं श्रीप्रेमचन्द्रो द्विजः ॥४॥

श्लोकानुक्रमणिका ।

गङ्गास्तोत्रम् ।

नमस्ते स्याद्गङ्गे ! द्रुहिणहरिरुद्रप्रभृतिभि-
र्नुते मातर्दीने मयि शरणहीने कुरु कृपां ।
शरण्ये ! विश्वेषां तव चरणपङ्केरुहमहं
प्रपन्नः पाहीमं कृपणमतिभीमाद्भवदवात् ॥ १
स्पृहाशून्या धन्या भवजफलभोगे त्रिपथगे !
कृताशेषक्लेशाः श्रवणमननाद्यावविरतं ।
लभन्ते यां सन्तस्तव तु सलिले मज्जनवतां
करस्था सा मुक्तिः कलुषकलितानामपि नृणां ॥ २
विधानं यज्ञानामभिदधति केचिच्छुभकरं
परे निस्त्रैगुण्ये महसि परीणामं च मनसः ।
अहं त्वेकं मन्ये सकलजनसाधारणतया
निदानं ते नीरं परमपुरुषार्थस्य न परं ॥ ३
पतन्ती स्वर्लोकान्नयसि पतितानुच्चपदवीं
जलध्यन्तर्यान्ती भवजलधिभीतिं शमयसि ।
जडात्मापि व्यक्तं कलुषजडतां नाशयसि तत्
विचित्रं ते कृत्यं जननि ! जनमध्ये विजयते ॥४
किमापः किं तापत्रयशमनसिद्धौषधमिदं
किमाधारो मुक्तेः किमु परमधाम्नः परिणतिः ।
विकल्पान् यानेव त्वयि जननि ! लोका विदधते
समस्ताः सत्यास्ते तव महिमसीमा न सुगमा ॥ ५
विदूरेऽस्तु स्नानं नच सलिलपानं न यजनं
नवा वासस्तीरे जननि ! सुरलोकादपि वरे ।
तथापि त्वन्नाम प्रसरति यदीयश्रुतिपथं
स सद्यः शुद्धात्मा यमनृपतिधाम्नीं न विशति ॥ ६
भवारण्ये मन्ये नहि भवति तेषां निवसति-
नवा भीतिर्भीमाकृतिकुपितकालोल्वणमुखात् ।

त्वमम्ब ! प्रोद्दामाखिलदुरितदाम्नां निरसने
निशातासिर्यासि क्षणमपि यदीयेक्षणपथं ॥
सपर्यासम्भारैः सततमनुगानैर्मनुजपै-
रभीष्टं भक्तानां फलति सुचिरेणामरगणः ।
निमग्नाङ्गो गङ्गे ! सकृदपि तरङ्गे तव पुन-
र्भवेत् सद्यो धन्यो भवविलयवर्त्मन्यपि जनः ॥ ८
शिवाभिः संश्लिष्टानमरललनाश्लेषरसिकाः
मिलङ्गाङ्क्षोक्लोषान् स्फुरदमरवन्दिस्तुतिगिरः ।
विमाने राजन्तः पयसि तरतस्ते तत इतः
स्वदेहान् पश्यन्तस्त्रिदशनगरीं यान्ति कृतिनः ॥ ९
विपज्ज्वालालीढान् निरवधिगताघातविधुरान्
अविश्रान्तान् शश्वत्परिचितकृतान्तान् कलुषितान् ।
जनान् दृष्ट्वा नूनं भवपथिकविश्रामपदवी
विधात्रा कारुण्याज्जननि ! जगति त्वं प्रकटिता ॥ १०
त्वदीयं पानीयं त्रिदशनदि ! तापत्रयहरं
त्रिलोकीवस्तुभ्यः परमतममेकं विलसति ।
नचेदेवं देवः कृतचरणसेवः सुरनरैः
कथं धत्ते मस्ते गुणगरिमलुब्धोऽन्धकरिपुः ॥ ११
न गङ्गेति प्रोक्तं नच जननि ! पीतं तव जलं
मया तत्र स्नातं सकृदपि मया पूर्वजनुषि ।
नचेदित्थं तथ्यं कथमवनिवासे निपतितो
भ्रमाम्याशापाशाशतजनितदुःखान्यनुभवन् ॥ १२
सुरधुनि ! धनदारापत्यभृत्यादिसम्पत्
क्षितिपरिवृढता वा त्वत्प्रसादादभीष्टा ।
भगवति ! सति काले तीरनीरान्तराले
वपुरपगममेकं याचते [illegible] ॥ १३
इति महामहोपाध्याय-श्रीम[illegible]विरचितं गङ्गास्तोत्रं समाप्तम् ।